

Fryderyk Wilhelm Nietzsche

Poza dobrem i złem

Preludium filozofii przyszłości

Spis treści

O PRZESĄDACH FILOZOFÓW.....	3
WOLNY DUCH	12
RELIGIJNOŚĆ	20
ZDANIA I POTRĄCENIA	27
DO HISTORII NATURALNEJ MORAŁU	31
MY UCZENI	39
NASZE CNOTY	44
LUDY I OJCZYZNA	56
DUSZA DOSTOJNA	65

O PRZESĄDACH FILOZOFÓW

Wola prawdy, co do niejednego skusi nas jeszcze porywu, owa słynna prawdziwość, o której z czcią wyrażali się dotychczas wszyscy filozofowie: co za pytania stawiała nam już ta wola prawdy! Jakie dziwaczne niedobre zagadkowe pytania! Długa to już historia, - a jednak, czyż się nie zdaje, iż zaledwie się rozpoczęła? Cóż dziwnego, gdy w końcu nabieramy nieufności, tracimy cierpliwość, niecierpliwie się od wracamy? Iż i my także od tego Sfinksa pytać się uczymy? Kto to właściwie stawia nam w tym wypadku pytania? Co właściwie dąży w nas ku prawdzie? Jakoż zastanawialiśmy się długo nad pytaniem co do przyczyny tej woli, - aż wreszcie, nad jeszcze gruntowniejszym zatrzymaliśmy się już całkiem pytaniem. Pytaliśmy o wartość tej woli. Przypuśćmy, iż chcemy prawdy: czemuż nie nieprawdy ra c z ej? I niepewności? Niewiedzy nawet? - Próbie mat wartości prawdy staniał przed nami, - lub może to my przed tym stanęliśmy problematem? Kto z nas jest tu Edypem? Kto Sfinksem? Jest to, jak się zdaje, schadzka pytań i pytajników. - I da li kto temu wiarę, iż marzy się nam ostatecznie, jakoby ten problemat nigdy jeszcze dotychczas poruszony nie był, - jakobyśmy po raz pierwszy go dostrzegli, zauważyli, pierwsi nań się porwali? Gdyż wchodzi tu w grę poryw i niemasz może większego nadeń.

Jak coś z własnego mogłoby powstać przeciwieństwa? Na przykład, prawda z błędu? Lub wola prawdy z woli złudzenia? Lub czyn bezinteresowny ze sobkowstwa? Albo czysta słoneczna zaduma mędrca z pożądliwości? Takowe powstanie jest niemożliwe; kto o niem marzy, jest głupcem, czemś gorszeni jeszcze; rzeczy najwyższej wagi muszą mieć inny, własny początek, - z tego znikomego, zwodniczego, złudnego, poziomego świata, z tego odmetu urojeń i żądy wywieść się nie dają! Raczej w łonie Bytu, w Nieznikomości, w utajonem Bóstwie, w Rzeczy samej w sobie - tam musi być ich przyczyna, poza tem nigdzie! - Ten -sposób wnioskowania stanowi typowy przesąd, po którym dają się poznać metafizycy wszystkich czasów; ten sposób oceniania wartości widnieje w głębi ich wszystkich procedur logicznych; z tej swojej wiary dążą oni ku swej wiedzy, ku czemuś, co ostatecznie jako prawda uroczyście ochrzczone zostaje. Zasadniczą metafizyków wiarą jest wiara w przeciwieństwo wartości. Najprzezorniejszym z pośród nich nie przyszło na myśl wątpić u samego już progu, gdzie wątplenie było snadź najpotrzebniejsze: tym nawet, którzy chępli się de omnibus dubitandum, Wątplić bowiem należy po pierwsze, czy przeciwieństwa w ogóle istnieją, po wtóre zaś, czy owe popularne wartości oceny tudzież wartości przeciwieństwa, na których metafizycy pieczęć swą wycisnęli, nie są snadź powierzchownymi jeno ocenami, tymczasowymi jeno perspektywami, do tego jeszcze widzianymi może z jakiegoś kąta, może z dołu ku górze, żabiemi jakoby perspektywami, by posłużyć się wyrażeniem, utartem u malarzy? Nie odmawiając bynajmniej wartości temu, co prawdziwe, rzetelne, bezinteresowne: byłoby jednakże rzeczą możliwą, iż pozorowi, woli złudzenia, sobkowstwu i żądy należałoby przyznać wartość dla całego życia wyższą i bardziej zasadniczą. A nawet byłoby jeszcze możliwym, że to, co wartość owych dobrych i czcigodnych rzeczy stanowi, na tem właśnie polega, iż są one zdradliwie spowinowacone, skojarzone, zadzierzgnięte, może nawet w istocie swej jednakowe z owymi złemi, pozornie wręcz sprzecznymi rzeczami. Może! - Kto mu wszakże ochotę troszczyć się o takie niebezpieczne może! Trzeba z tem się wstrzymać do przybycia nowej odmiany filozofów, co będą mieli jakiś inny, spreczny smak i pociąg od dotychczasowych, - filozofów, niebezpiecznego może w każdym rozumieniu. - I mówię zupełnie poważnie: widzę, iż tacy nowi filozofowie już się ukazują.

Napatrzywszy się dość długo między wiersze i na palce filozofów, powiadam sobie: przeważną część świadomego myślenia trzeba jeszcze zaliczyć do czynności instynktowych, nawet gdy chodzi o myślenie filozoficzne; trzeba pod tym względem zmienić zdanie, jak się je zmieniło co do dziedziczności i wrodzonego. Podobnie jak akt narodzin na cały przedwstępny i rozwojowy przebieg dziedziczności zgoła nie wpływa: tak samo świadomość nie jest bynajmniej w stanowczem jakimś znaczeniu instynktownemu przeciwna, - przeważna, częścią świadomego myślenia filozofa kierują potajemnie jego instynkty i na określone wprowadzają je tory. Poza wszelką logiką oraz jej pozornie własną świetnością ruchu kryją się także oceny wartości, mówiąc wyraźniej, fizjologiczne postulaty, określony rodzaj życia mające na celu. Naprzykład, iż określone większą ma wartość niż nieokreślone, że pozór mniej jest wart od prawdy: takowe oceny, mimo całej swej regulatywnej ważności dla nas, mogłyby wszakże li pierwszoplanowymi być ocenami, określonym rodzajem niaiserie, wręcz snadź

potrzebnej do utrzymania istot, jakimi my jesteśmy. O ile przyjmujemy mianowicie, iż człowiek niekoniecznie jest miarą rzeczy...

Falszywość jakiegoś sądu nie jest jeszcze dla nas przeciw sądowi temu zarzutem; w tem nowość mowy naszej brzmi snadź najniezwykłej. Chodzi o to, o ile wpływa on na wzmożenie życia, na utrzymanie życia, na utrzymanie gatunku, może nawet na chów gatunku; i zasadniczo skłaniamy się do twierdzenia; iż najfalszywsze sądy (do których należą syntetyczne sądy a priori) są dla nas najniezbędniejsze, iż odmawiając znaczenia fikcyom logicznym, nie mierząc rzeczywistości miarą li zmyślonego świata Absolutu, równego-sobie samemu, nie fałszując liczbą nieustannie świata, człowiek nie mógłby żyć, - że wyrzeczenie się fałszywych sądów byłoby wyrzeczeniem się życia, zaprzeczeniem życia. Uznać nieprawdę warunkiem życia: znaczy to wprawdzie w niebezpieczny sposób stanąć okoniem przeciwko nawykowym względem wartości uczuciom; zaś filozofia, która na to się odważy, staje już tem samym poza dobrem i złem.

To, co nas do napoły nieufnego, napoły szyderczego patrzenia na wszystkich pobudza filozofów, nie pochodzi stąd, iż raz wraz dostrzegamy, jacy oni niewinni, - jak często i jak łatwo myślą się i błędząc, krótko mówiąc, ich naiwność i dzieciństwo, - lecz stąd, iż niedość rzetelnie sobie poczynają: wszyscy bowiem razem podnoszą wielki i cnotliwy hałas, skoro problemat prawdziwości bodaj tylko z daleka poruszony bywa. Wszyscy udają, jakoby właściwe swe mniemania odkryli i osiągnęli drogą samoistnego rozwijania zimnej, czystej, bosko pogodnej dyalektyki (tem różnią się od mistyków wszelkiego pokroju, którzy są od nich uczciwsi i tępsi - ci mówią o natchnieniu -): w istocie zaś rzeczy dodatkowo wyszukiwanymi argumentami bronią z góry powziętego zdania, pomysłu, podszeptu, abstrakcyjnie urobionego i przesianego serdecznego życzenia: - wszyscy są adwokatami, co do tego przyznać się nie chcą, i to najczęściej wykrętnymi nawet rzecznikami swych przesądów, które prawdami zowią, - bardzo zaś im daleko do tej dzielności sumienia, która to, to właśnie przed sobą wyznaje, bardzo daleko do tego dobrego dzielności smaku, która pozwala także tego się dorozumieć, bądź to by ostrzedz wroga lub przyjaciela, bądź też ze swawoli i gwoli naigrzawaniu się ze siebie samej. Niemniej sztywna jak obyczajna tartufferya starego Kanta, z jaką wabi on nas na dyalektyczne manowce, ku jego kategorycznemu imperatywowi wiodące, słuszniej mówiąc, zwodzące - nam wybrednym widowisko to uśmiech wywołuje na usta, bawimy się bowiem niezgorzej, przyglądając się pomysłowym kruczkom starych moralistów i moralności kaznodziejów. Albo te czarnoksiężskie praktyki z matematyczną formą, w którą Spinoza swą filozofię-finalnie miłość swej mądrości, by słowo to trafnie i, właściwie wyłożyć - ni to w spiż zakuł i zamaskował, aby w ten sposób zachwiać już z góry odwagą napastnika, co ośmieliłby się podnieść oczy na tę niezwyciężoną dziewicę i Pallas Atenę: - ileż znamiennej lęklipści i nieodporności w tej maskaradzie chorego pustelnika!

Wyjaśniło mi się zwolna, czem była dotychczas każda wielka filozofia: oto spowiedzią swego twórcy oraz rodzajem mimowolnych, a jako takie nie zaznaczonych memoarów; tudzież że moralne (lub niemoralne) dążności w każdej filozofii właściwy stanowiły zarodek, z którego każdorazowo cała rozwinęła się roślina. W rzeczy samej, czyni się dobrze (i roztropnie), gdy, szukając wyjaśnienia, jak utworzyły się właściwie najodleglejsze metafizyczne twierdzenia jakiegoś filozofa, pyta się zawsze przedewszystkiem: ku jakiemu morałowi to zmierza (on zmierza -)? Nie wierzę zatem, iż popęd ku poznaniu jest ojcem filozofii, lecz że jakiś inny popęd i w tym wypadku po znaniu (i niepoznaniu!) jeno jako swem posłużył się narzędziem. Kto wszakże zasadnicze popędy człowieka z tego rozpatruje stanowiska, o ile one tu właśnie jako inspirujące geniusze (lub demony i koboldy -) wpływ swój wywierać mogły, ten się przekona, iż wszystkie uprawiały już kiedyś filozofię, i że każdy z osobna radby właśnie siebie przedstawić jako ostateczny cel istnienia i jako uprawnionego władcę wszystkich innych popędów. Gdyż każdy popęd żądny jest władzy: i jako taki próbuje filozofować. - Wprawdzie u uczonych, u właściwych przedstawicieli wiedzy, może być inaczej - gdy kto chce, lepiej - u nich może zdarzać się istotnie coś jak gdyby pęd ku poznaniu, jakiś drobny, niezależny mechanizm zegarkowy, co, dobrze nakręcony, pracuje dzielnie w tym kierunku bez istotnego współdziałania wszystkich innych uczonego popędów. Właściwe interesy uczonego zwracają się przeto zazwyczaj całkiem gdzieindziej, ku rodzinie naprzykład, ku polityce lub zarobkowaniu; a nawet jest to niemal obojętne, czy na tem lub owem miejscu wiedzy jego małą ustawi się machinę i czy obiecujący młody pracownik uczyni ze siebie dobrego filologa, chemika lub znawcę grzybów: - nie znamionuje go to, iż tem lub owem zostanie. Odwrotnie, u filozofa niema zgoła nic nieosobistego; zwłaszcza morał jego daje niezbite i rozstrzygające świadectwo, kim on jest - to znaczy, wedle jakiej hierarchii dostojęstwa

układają się względem siebie najwnętrzniesz popędy jego natury.

Jak złośliwymi potrafią być filozofowie! Nie znam nic jadowitszego od żartu, na jaki pozwolił so bie Epikur względem Platona i platoników: nazwał ich Dionysokolakes. Dosłownie i w pierwszym rządzie znaczy to pochlebcy Dionyzosa, a więc zauszniczy i lizusy tyrana; zarazem ma to jeszcze znaczyć wszystko to komedyanci, niema w tem nic szczerzego (gdyż Dionysokolax było popularnym nazwaniem aktora). I to ostatnie jest złośliwością wymierzoną przez Epikura przeciwko Platonowi: gniewała go wspaniała maniera oraz zdolność inscenizowania się, którą Plato wraz z uczniami swoimi posiadał, - a której Epikur nie posiadał! on, stary, bakałarz ze Samos, co siedział ukryty w swym ogródku w Atenach i pisał trzysta ksiąg, kto wie? może z ambicy i pasyi przeciw Platonowi? - Trzeba było lat stu, zanim Grecya odgadła, kim był ten bożek ogrodowy Epikur. - Czy odgadła? -

W każdej filozofii bywa punkt, w którym przekonanie filozofa jawi się na widowni: czyli mówiąc językiem starodawnego misteryum:
 adventavit   asinus   fulcher   et   fcriisfimus.

Wedle przyrody żyć chcecie? Oh, wy szlachetni stoicy, jakież słów szalbierstwo! Pomyślcie sobie istotę, jaką jest przyroda, rozrzutną bez miary, obojętną bez miary, pozbawioną zamiarów i względów, próżną sprawiedliwości i zmiłowania, płodną i jałową i niepewną zarazem - pomyślcie sobie indyferencyę samą jako potęgę - wedle tej indyferency jakże byście żyć mogli? Życie - nie polegaj ono właśnie na dążeniu, by być od tej przyrody innym? Nie jest-że życie ocenianiem, wybieraniem, dążeniem, by być niesprawiedliwym, ograniczonym, dyferentnym? Jeżeli zaś przyjmujemy, że imperatyw wasz żyć wedle natury znaczy w istocie rzeczy to samo, co żyć wedle życia jakżebyście tego uczynić nie mogli? Pocóż tworzyć zasadę z tego, czcm jesteście i być musicie? - Po prawdzie przedstawia się to całkiem inaczej: udając, iż kanon swego prawa z zachwytem wyczytujecie z przyrody, pragniecie czegoś przeciwnego, wy cudaczeni komedyanci i samo-oszuści! Duma wasza chce przyrodzie, przyrodzie nawet, przy pisać wasz morał, wcielić w nią wasz ideał, żądacie, aby ona wedle Stoi była przyrodą i chcielibyście, iżby całe istnienie jeno na wasz własny istniało obraz- jako olbrzymie wiekuiste uświetnienie i uogólnienie stoicyzmu! Z całą swą miłością prawdy zmuszacie siebie tak długo, tak zawzięcie, z takim hypnotycznym odrętwieniem widzieć przyrodę fałszywie, mianowicie stoicznie, aż już jej inaczej widzieć nie możecie, - a jakaś hardość niezgłębiona napawa was ponadto jeszcze szaleńczą nadzieją, iż przyroda da się także tyranizować, ponieważ siebie samych tyranizować umiecie - stoicyzm bowiem jest tyranją siebie samego: nie jest-że stoik - częścią przyrody?... Prastara to wszakże, wiekuista historia: co działo się niegdyś ze stoikami, to dzieje się po dziś dzień jeszcze, skoro tylko jakaś filozofia wierzyć w siebie samą poczyna. Stwarza ona zawsze świat na swój obraz i inaczej nie może; filozofia jest po prostu tyrańskim tym popędem, najbardziej uduchowioną wolą mocy, dążeniem do stworzenia świata, do causa prima.

Zapał i subtelność, rzekłbym nawet: przebiegłość, z jaką wszędzie w Europie pracuje się obecnie nad problematem o świecie rzeczywistym i pozornym, dają do myślenia i do słuchania; i kto tu w głębi jeno wolę prawdy i nic nadto nie słyszy, ten napewno zbyt bystrym nie jest obdarzony słuchem. W poszczególnych i rzadkich wypadkach może istotnie współdziałać taka wola prawdy, jakowaś wybujała i awanturnicza odwaga, metafizyczna ambicya zgubionej czaty, co woli ostatecznie bodaj garść pewników od całego wozu pięknych możliwości; snadź bywają nawet purytańscy fanatycy sumienia, co wolą- konać na pewnym NIC, niż na niepewnym COŚ. Aliści jest to nihilizm i oznaka zrozpaczonej, śmiertelnie znużonej duszy, mimo całej pozornej dzielności gestów takiej cnoty. U krzepszych wszakże, żywotniejszych, żądnych jeszcze życia myślicieli jest snadź inaczej: oświadczając się przeciwko pozorowi i słów perspektywicznie z dumą już wymawiając; wiarogodność własnego swego ciała ceniąc niewygodę od wiarogodnosd chwili, co powiada ziemia na morzu stoi, z pozornym humorem wyzbywając się przeto najpewniejszej własności (gdyż co pewniejszym od własnego zdaje się dziś ciała?) - kto wie, czy w istocie rzeczy nie chcą oni odzyskać czegoś, co jeszcze pewniej posiadano ongi, jakowejś części starodawnej włości minionej wiary, może nieśmiertelnej duszy, może dawnego Boga, słowem, idej, z którymi żyło się lepiej, mianowicie krzepszej i weselej, niżli z nowoczesnymi ideami? Tkwi w tem nieufność do tych nowoczesnych idej, jest to niewiara w to wszystko, co budowano wczoraj i dzisiaj; jest w tem snadź domieszka lekkiego przesytu i szyderstwa, co już nie może znieść dłużej tego bric-a-brac'u pojęć najprzeróżniejszego pochodzenia, jakim jest obnoszony dzisiaj po targach tak zwany pozytywizm, odraza wybredniejszego smaku do jarmarcznej pstroczyny i lichoty wszystkich tych pseudofilozofów rzeczywistości, u których niema nic nowego i szczerzego okrom tej pstroczyny. Pod tym względem, jak mi się zdaje, trzeba

przyznać słusność tym dzisiejszym sceptycznym przeciwnikom rzeczywistości i mikroskopikom poznania: instykt, co z nowoczesnej wygania ich rzeczywistości, jest nieodparty, - co nam do ich wstecznych manowców! Istotnym w nich nie jest to, iż dążą wstecz; lecz że - dążą precz. Nieco więcej siły, lotności, odwagi, artyzmu: a dążyliby w dal - nie wstecz!

Zdaje mi się, iż wszędzie czyni się dziś starania, by odwrócić uwagę od właściwego wpływu, jaki Kant na niemiecką wywarł filozofię, zaś zwłaszcza co do wartości, jaką sobie samemu przyznał, zrećnie się prześliznąć. Najpierw i przede wszystkim Kant był dumny ze swej tablicy kategorii, z tablicą tą w rękę powiadał: oto najważniejsze, co kiedykolwiek gwoli metafizyce przedsięwziąć było można-. Zrozumieźmy to "było można"! był dumny z tego, iż odkrył w człowieku nową zdolność, zdolność do syntetycznych sądów a priori. Przypuśćmy, iż poił tym względem oszukiwał siebie samego: atoli rozwój oraz szybki rozkwit niemieckiej filozofii zależy od tej dumy i od współzawodnictwa wszystkich młodszych. by, o ile możliwości, odkryć jeszcze coś dumniejszego - w każdym zaś razie nową zdolność! - Opamiętajmy się wszakże: czas już. Jak są możliwe syntetyczne sądy a priori? pytał się Kant,- i co odrzekł właściwie? Mocą jakiejś mocy: niestety wszakże, nic trzema słowami, lecz tak obszernie, czcigodnie i z takim nakładem głębokości oraz bałamutności niemieckiej, iż niedosłyszano wesołej niaiserie allemande, w tej odpowiedzi ukrytej. Zachwycano się nawet nową tą zdolnością, a radość dosięgnęła szczytu, gdy Kant ponadto jeszcze zdolność moralną odkrył w człowieku: - gdyż Niemcy byli podówczas jeszcze moralni i zgola nie hołdowali jeszcze polityce realnej -. Nastął miodowy miesiąc filozofii niemieckiej; wszyscy młodzi teologowie instytutu tybinkiego wyruszyli wnet w pole, wszyscy szukali mocy. I czegoż nie znaleziono - w owym niewinnym, bogatym, młodocianym jeszcze niemieckiego ducha okresie, rozdmuchiwanym i rozspiewywanym przez złośliwą czarodziejkę romantykę, kiedy to znaleźć od wynaleść. odróżnić nie umiano jeszcze! Przede wszystkim zdolność nadmysłową: Schelling ochrzcił ją poglądem intelektualnym i uprzedził w ten sposób najserdeczniejsze chętki swych w istocie rzeczy skłonnych do pobożności Niemców. Całemu, temu swawolnemu i marzycielskiemu ruchowi, który był młodością, acz tak śmiało w szare i zgrzybiałe przebierał się pojęcia, nie można większej wyrządzić krzywdy, niżli biorąc go poważnie lub z moralnym nawet sądząc oburzeniem; dość, przyszedł wiek dojrzałszy-sen pierzchnął. Poczęto z czasem trzeć sobie czoło: trze się je dziś jeszcze. Marzyło się: najpierw i przede wszystkim - staremu Kantowi. Mocą jakiejś mocy rzekł on, lub co najmniej miał na myśli. Ale jestże to odpowiedzią? Wyjaśnieniem? Nie jest-że to racyj jeno powtórzeniem pytania? W jakież to sposób usypia opium? Mocą jakiejś mocy, mianowicie virtutis dormitivae - odpowiada u Moliere'a ów lekarz,

*quia es in eo virtus dormitiva,
cuius est natura sensus assoupire,*

Ale tego rodzaju odpowiedzi przystoją w komedyi, i czas wreszcie, by kaniowskie pytanie jak są możliwe syntetyczne sądy a priori? innem zastąpić pytaniem dlaczego wiara w takie sądy jest potrzebna? - by pojąć mianowicie, iż, celem utrzymania istot naszego rodzaju, w prawdziwość takich sądów wierzyć się musi; co, naturalnie, jescz nie wyklucza, iż mogłyby fałszywymi być sądami! Czyli, mówiąc wyraźniej, gruntownie i po prostu: syntetyczne sądy a priori bynajmniej nie muszą być możliwymi: nie mamy do nich prawa, w naszych ustach są to wyłącznie fałszywe sądy. Jeno wiara w ich prawdziwość jużć jest potrzebna, jał wiara przedniego tła i oczywistość nieodłączna od perspektywicznej optyki życiowej. - Naostatek, by wspomnieć jeszcze o olbrzymim wpływie, jaki filozofia niemiecka - czytelnik, mam nadzieję, rozumie jej prawa do gęsich łapek? - w całej wywarła Europie, wątpić nie należy, iż przyczyniła się do niego jakowaś virtus dormitiva: zachwycano się w kołach szlacheckich próżniaków, cnotliwców, mistyków, artystów, w trzech czwartych chrześcian oraz politycznych obskurantów wszystkich narodowości, iż, dzięki filozofii niemieckiej, znalazło się antidotum przeciwko przepotężnemu jescz sensualizmowi, co z ubiegłego stulecia przelewał się w dzisiejsze, słowem - sensus assoupire...

Co do atomistyki materyalistycznej: to należy ona do najgruntowniej obalonych rzeczy, jakie istnieją i snadź niema już dzisiaj w Europie pośród uczonych takiego nieuka, który, poza wygodnym użytkiem podręcznym i osobistym (jako skrócenie w wypowiedaniu się mianowicie), przypisywałby jej jescz rzetelne znaczenie - dzięki w pierwszym rządzie owemu Polakowi Boscovich'owi, co wraz z Polakiem Kopernikiem, największym był dotychczas i najbardziej zwycięskim oczywistości przeciwnikiem. Za namową Kopernika uwierzyliśmy bowiem wbrew wszystkim zmysłom, iż ziemia nie stoi na miejscu, nauka Bosco-vich'a zaś dokazała, że wyrzekliśmy się wiary w ostatek stałości ziemi, wiary w

pierwiastek, w materię, w atom cząsteczkowy i drobinowy: byt to największy nad zmysłami tryumf, jaki dotychczas odniesiono na ziemi. - Musimy atoli pójść jeszcze dalej i wypowiedzieć wojnę, nieubłaganą wojnę na noże, także potrzebie atomistycznej, co, jak owa słynniejsza potrzeba metafizyczna, szkodliwy żywot pośmiertny wiedzie wciąż jeszcze w dziedzinach, w których nikt jej nie przeczuwa: - musimy najpierw obalić także ową inną i fatalniejszą atomistykę, której najdłużej i najlepiej uczyło chrześcijaństwo, atomistykę duszy. Tem słowem niechaj mi będzie wolno określić ową wiarę, co uważa duszę za coś niezniszczalnego, wiekuistego, niepodzielnego, jako monadę, jako atomon: wiarę tę trzeba z nauki wyświecić. Mówiąc między nami, nie jest to bynajmniej rzeczą konieczną wyzbywać się przytem duszy samej, i jednej z najstarszych, najczcigodniejszych wyrzekać się hipotez: jak to, dla ich niezręczności, bywa z przyrodnikami, którzy zaraz tracą duszę-, skoro jej tylko tkną się. Ale droga do nowych ujęć i wysubtelnień hipotezy o duszy stoi otworem; zaś pojęcia, jak dusza śmiertelna i dusza jako wielość subjektu i dusza jako ustrój społeczny popędów i afektów mogłyby uzyskać odtąd w nauce prawo obywatelstwa. Nowy psycholog, kładąc kres przesądowi, z podzwrotnikową niemal bujnością krzewiącemu się dotychczas dokoła wyobrażenia o duszy, wygania wprawdzie siebie samego ni to w nowe pustkowie i nową nieufność - być może, iż dawniejszym psychologom było wygodniej i weselej - : atoli czuje on ostatecznie, iż dlatego właśnie skazany jest wynajdywać - i, kto wie? może znaleźć.

Fizyologowie niechaj baczą, by popędu samo zachowawczego nie uznawali za popęd kardynalny istoty organicznej. Twór żyjący pragnie przedewszystkiem siłom swym dać upust - życie samo jest wolą mocy -: samozachowawczość zaś jest li jednym z pośrednich i najczęstszych jej następstw. - Słowem, tu jak wszędzie, bacność przed zbytelnymi zasadami teologicznymi! - a do nich należy popęd samozachowawczy (zawdzięczamy go niekonsekwencji Spinozy -). Tak bowiem nakazuje metoda, która z założenia musi być oszczędnością zasad.

Świta snadź obecnie w pięciu, sześciu głowach, iż fizyka jest także jeno wykładem i układem świata (wedle nas! za pozwoleniem), a n i e świata objaśnieniem: atoli, dopóki opiera się na wierze w zmysły, uchodzi za coś więcej i długo jeszcze za coś więcej, mianowicie za objaśnienie, uchodzić musi. Ma po swej stronie oczy i palce, ma po swej stronie oczywistość i namacalność: to epokę o zasadniczo gminnym smaku czaruje, zjednywa, przekonywa, - toć podąża ona instynktownie za kanonem prawdy wiekuiście popularnego sensualizmu. Co jest jasne, co objaśnione? To najpierw, co da się ujrzyć i namacać - każdy problemat aż potąd badać należy. Naodwrot: ze sprzeciwiania się ułomności zmysłów wynikał właśnie czar platońskiego sposobu myślenia, który był dostojnym myślenia sposobem, - do tego może wśród ludzi, co silniejsze nawet i bardziej wymagające posiadali zmysły, niżli je mają ludzie współcześni, ale umieli wyższego doznawać tryumfu w zachowaniu władzy nad zmysłami tymi: i to przy pomocy bladej, zimnej, szarej sieci pojęć, zarzucanej na pstre rojowisko umysłów na tłuszczę -zmysłów - jak mawiał Plato. To przewycięzanie świata oraz wykład świata według manieri Platona innym byty rodzajem użycia od tego, jakim nas raczą dzisiejsi fizycy tudzież z pośród wyrobników fizyologicznych darwiniści i antiteleologowie ze swą zasadą możliwie najmniejszej siły i możliwie największej głupoty. Gdzie człowiek niczego już dojrzeć ni dotknąć nie może, tam niema też już czego szukać - inny to, co prawda, od platońskiego imperatyw, aliści snadź właśnie odpowiedni dla prostaczego pracowitego pokolenia maszynistów i budowniczych mostów przyszłości, co wyłącznie grubej dokonać mają roboty.

By fizyologię z czystem uprawiać sumieniem, trzeba trzymać się zasady, iż narządy zmysłowe nie są zjawiskami w sensie filizofii idealistycznej: toć jako takie nie mogłyby być przyczynami! Sensualizm zatem jako hipoteza regulatywna co najmniej, by nie rzecz, jako zasada heurystyczna. - Jakto? a inni mówią nawet, jakoby świat zewnętrzny był dziełem naszych narządów? Ależ w takim razie ciało nasze, jako częśćka tegoż zewnętrznego świata, byłoby dziełem naszych narządów! Ależ w takim razie nawet narządy nasze byłyby - dziełem naszych narządów! Jest to, jak mi się zdaje, gruntowna reductio ad absurdum: o ile przyjmujemy, że pojęcie causa sui jest czemś gruntownie niedorzecznem. Zatem świat zewnętrzny nie jest dziełem naszych narządów -?

Zdarzają się wciąż jeszcze naiwni samospostrzegacze, którzy wierzą w istnienie bezpośrednich pewników, naprzykład ja myślę, lub, co było przesądem Schopenhauera, ja chcę: jak gdyby poznanie ogarniało w tym razie swój przedmiot czysto i wyłącznie jako rzecz samą w sobie i jak gdyby nie zachodziło fałszerstwo ze strony subjektu, ni ze strony obiektu. Nie przestanę atoli powtarzać po stokroć, iż bezpośredni pewnik zawiera w sobie tak samo contradictio in adjecto, jak absolutne poznanie i rzecz sama w sobie: należałoby wyłamać się wkońcu z pod zaklęcia słów! Niechaj lud

mniema, iż poznanie jest rozpoznaniem do końca, filozof musi rzec sobie: rozkładając proces, wyrażony w zdaniu ja myślę, otrzymuję szereg zuchwałych twierdzeń, których uzasadnienie jest trudne, może niemożliwe, -na przykład, że to ja jestem, który myślę, że wogóle musi coś istnieć, co myśli, iż myślenie jest działalnością i skutkiem jakiejś istoty, pomyślanej jako przyczyna, iż ja istnieje, wkońcu, iż jest to już rzeczą pewną, co myśleniem zwać należy, - że wiem, czym jest myślenie. Gdyż nie rozważywszy sobie tego pierwiej, czemu mam sprawdzić, iż to, co właśnie się dzieje, nie jest raczej chceniem lub czuciem? Dość, owo ja myślę wychodzi z założenia, iż chwilowy stan mój z innymi porównywan stanami, które poznałem u siebie, by ustalić w ten sposób, czym on jest: z powodu tej zależności od ubocznego wiedzenia nie jest on bądź co bądź dla mnie pewnikiem bezpośrednim. - Zamiast owego bezpośredniego pewnika, w który lud w danym razie niechaj sobie wierzy, otrzymuje w ten sposób filozof szereg pytań metafizycznych, najistotniejszych pytań sumienia intelektualnego, które brzmią: Skąd biorę pojęcie myślenia? Dlaczego wierzę w przyczynę i skutek? Co daje mi prawo mówić o jaźni i to o jaźni jako przyczynie, a wreszcie jeszcze o jaźni, jako o przyczynie myśli? Kto, powołując się na jakąś intuicję poznania, czuje się na siłach niezwłocznie na te pytania odpowiedzieć, jak to czyni człowiek który powiada: myślę i wiem, że to przynajmniej jest prawdziwe, pewne, rzeczywiste - ten spotka się dziś u filozofa z uśmiechem i dwoma znakami zapytania. Mój panie, da mu snadź filozof do poznania, jest to nie prawdopodobne, byś się nie mylił: jednakże dlaczego ma to być prawdą?

Co do przesądu logików: to niestrudzenie będę wciąż podkreślał maluczki drobny fakcik, którego ci przesądni stwierdzać nie lubią, - mianowicie, iż myśl przychodzi, gdy ona chce, nie gdy ja chce; jest to zatem fałszerstwem istotnego stanu rzeczy, gdy się powiada; podmiot ja jest warunkiem orzeczenia myślę. Myśli się: lecz że to się jest właśnie owym dawnym słynnym ja, jest to, łagodnie mówiąc, jeno przypuszczeniem, twierdzeniem, żadną zaś miarą bezpośrednim pewnikiem. Wkońcu nawet tem myśli się powiedziano za wiele: już owo się zawiera wyjaśnienie procesu i do samego procesu nie należy. Wnioskuje się w tym wypadku na gramatyczną modłę myślenie jest czynnością, do każdej czynności potrzebny jest ktoś, kto czyni, a więc -. Mniej więcej wedle tego samego schematu szukała dawniejsza atomistyka do siły, która działa, jeszcze owej drobiny materii, w której ta siła tkwi, z której działa, atomu; ściślejsze umysły nauczyły się obywać wkońcu bez tej resztki ziemi, snadź więc logicy przyzwyczajają się też z czasem obywać bez tego malutkiego się (w które rozwiła się dawna rzetelna jaźń).

Nie najpośledniejszym zaiste, urokiem jakiejś teorii jest to, iż daje się ona obalić: tem właśnie subtelniejsze mózgi pociąga ona ku sobie. Zda się, iż stokrotnie obalona teoria wolnej woli temu jeno urokowi swe trwanie jeszcze zawdzięcza: - wciąż jawi się ktoś, co czuje się na siłach ją obalić.

Filozofowie zwykli mówić o woli ni to o naj lepiej znanej rzeczy pod słońcem; toć Schopenhauer pozwalał się dorozumiewać, iż jedynie wola jest nam właściwie znana, całkowicie znana, bez uszczerbku i dodatku znana. Lecz wciąż mi coś się zdaje, iż Schopenhauer i w tym także wypadku uczynił jeno to, co zazwyczaj czynią filozofowie: że przejął i rozdał przesąd ludowy. Wola zda mi się przedewszystkiem czemś bardziej złożonem, czemś, co tylko jako słowo jest jednością, - i właśnie w tem jednym słowie tkwi przesąd ludowy, co zapanował nad niedostateczną po wszystkie czasy przezornością filozofów. Bądźmyż przeto wreszcie przezorniejsi, bądźmy niefilozoficzni, -powiedzmy: w każdym chceniu jest po pierwsze więcej poczuć, mianowicie poczucie stanu: od tego precz, poczucie stanu: ku temu dąż, poczucie samegoż precz i dąż, następnie jeszcze towarzyszące poczucie mięśniowe, które wraz z naszym chceniem grę swą poczyna w takich nawet razach, gdy rąk i nóg w ruch nie wprawiamy. Jak zatem czucie, i to wielorakie czucie, uznać należy za ingrediencyę woli, tak też, po wtóre, włączyć w nią trzeba jeszcze myślenie: w każdym akcie woli istnieje myśl rządząca; - i niechaj nikt nie mniema, jakoby, oddzieliwszy myśl tę od chcenia, jako pozostałość otrzymywało się jeszcze woli! Po trzecie, wola jest nie tylko kompleksem czucia i myślenia, lecz przedewszystkiem afektem jeszcze: mianowicie owym afektem rozkazu. To, co zowie się, wolnością woli-, jest w istocie swej afektem wyższości w stosunku do tego, który musi być posłusznym: jam wolny, on musi służyć - świadomość ta w każdej kryje się woli, jakoteż owo napięcie uwagi, ów prosty wzrok, co widzi wyłącznie jedno, owa bezwzględna wartości ocena teraz tego potrzeba, nie zaś czegoś innego, owa wewnętrzna pewność, iż zostanie się usłuchanym, wreszcie to wszystko, co do stanu rozkazodawcy jeszcze należy. Człowiek, który chce, - rozkazuje w sobie czemuś, co mu jest posłuszne, lub o czem mniema, iż mu jest postuszne. Zważmy teraz jednakże, co w woli, - w tej tak różnorodnej rzeczy, dla której lud ma jedno tylko słowo, - jest najdziwniejsze: ponieważ w danym wypadku rozkazy

wydajemy i razem jesteśmy im posłuszni, będąc zaś im posłuszni, znamy uczucia przymusu, naporu, ucisku, oporu i ruchu, niezwłocznie poczynające się zazwyczaj po akcie woli; ponieważ, przy pomocy syntetycznego pojęcia jaźni, nawykliśmy z drugiej strony na dwoistość tę nie zważać, co do niej się ludzi; przeto do chcenia uwiązał się jeszcze cały łańcuch biednych wniosków, oraz z nich wynikających fałszywych ocen samejże woli - skutkiem czego chcący w dobrej mniema wierze, jakoby chcenie wystarczało do czynu. A że w przeważnej ilości wypadków chcemy tylko wtedy, gdy można mieć nadzieję, iż skutek rozkazu, a więc posłuszeństwo, a więc akcja nastąpi, przeto pozór przedzierzgnął się w uczucie, jakoby w tym wypadku istniała konieczność skutku; słowem, chcący do pewnego stopnia ma przeświadczenie, iż wola i akcja są jedncm niejako, - zalicza powodzenie, wykonanie chcenia do samejże woli i doznaje przytem przyrostu owego poczucia mocy, które idzie w parze z wszelkiem powodzeniem. Wolność woli - oto słowo na określenie owego różnorodnego stanu rozkoszy człowieka chcącego, co rozkazuje i z wykonawcą w jedno zespała się zarazem, - co uczestniczy jako taki w tryumfie nad przeszkodami, w duszy zaś mniema, iż to li wola jego pokonywa właściwie przeszkody. Chcący kojarzy tym sposobem uczucia rozkoszy, doznawane przez zwycięskie narzędzia wykonawcze, przez służebne wole niższe lub dusze niższe- toć nasz organizm jest jeno ustrojem społecznym wielu dusz - z uczuciem rozkoszy, odczuwanem przezeń w roli rozkazodawcy. L'effect c'est moi: dzieje się tu podobnie, jak w każdym dobrze skonstruowanym i szczęśliwym ustroju gminnym, iż klasa rządząca identyfikuje się z powodzeniami gminy. Przy wszelkiem chceniu chodzi bądź co bądź o rozkazywanie i posłuch, na podstawie, jak powiedziano, ustroju społecznego wielu dusz; dlatego filozof może sobie rościć prawo, by chcenie samo w sobie wolno mu było rozpatrywać ze stanowiska morału: morału pojętego mianowicie jako nauka o stosunkach władczych, od których zależy powstanie zjawiska zwanego życiem.

Iż poszczególne pojęcia filozoficzne nie są czemś dowolnem, czemś, co samo dla siebie rośnie, lecz że wzrastają we wzajemnej zależności i pokrewieństwie; iż lubo jawią się na pozór tak nagle i kapryśnie w historii myślenia, to jednak, jak wszystkie okazy fauny jakiejś części ziemi, do jednego należą systemu: przejawia się to ostatecznie i w tem jeszcze, jak pewnie wypełniają wciąż najrozmaitsi filozofowie jakowyś zasadniczy schemat możliwych filozofij. Niewidzialne jakieś zakłęcie wciąż każe im biec na nowo po tej samej linii kolistej, choćby czuli się nie wiedzieć jak niezależnymi od siebie w swej woli krytycznej lub systematycznej: coś w nich samych prowadzi ich, coś jednego za drugim w określonym żenię porządku, a jest niem właśnie owa wrodzona systematyka i pokrewieństwo pojęć. Myślenie ich jest w rzeczywistości o wiele mniej odkrywaniem, niżli zapoznawaniem się na nowo, przypominaniem, nawrotem i powrotem do jakiegoś dalekiego praodwiecznego zbornego bytowania duszy, z którego wyrosły ongi owe pojęcia - filozofowanie jest zatem do pewnego stopnia rodzajem atawizmu najwyższego rzędu. Dziwne podobieństwo rodzinne wszelkiego filozofowania indyjskiego, greckiego, niemieckiego dość prosto się tłómaczy. Tam właśnie, gdzie istnieje powinowactwo językowe, wprost uniknąć niepodobna. by dzięki wspólnej filozofii gramatyki - mniemam, dzięki nieświadomemu władaniu i kierownictwu jednakich funkcji gramatycznych - nie było wszystko przygotowane z góry do jednakowego rozwoju oraz następstwa systemów filozoficznych: tak samo, jak do jakowychś innych możliwości wytlómaczenia świata droga zda się gdyby zamknięta. Filozofowie z dziedziny językowej uralско-altajskiej (gdzie pojęcie subiekty najgorzej jest rozwinięte) nader prawdopodobnie patrzą na świat inaczej i na innych znajdują się torach niżli indogermani lub muzułmani: wpływ określonych funkcji gramatycznych jest w ostatnim rzędzie wpływem fizyologicznego osądu wartości tudzież warunków rasowych. - Tyle na odparcie powierzchowności Locke'a w sprawie pochodzenia idej.

Causa sui jest najdoskonalszą samo-sprzecznością, jaką wymyślono dotychczas, rodzajem logicznego gwałtu i zwyrodnienia: atoli wybujala duma człowieka głęboko i straszliwie w tę właśnie niedorzeczność zdołała się zawikłać. Pragnienie wolności woli w owem superlatywnem znaczeniu metafizycznym, co wciąż jeszcze, niestety, w nawpół uświadomionych panuje głowach, pragnienie, by całkowitą i ostateczną za swe uczynki odpowiedzialność wziąć na siebie i uwolnić od niej bóstwo, świat, swych przodków, przypadek i społeczeństwo, nie jest bowiem niczem pośrednijszem, niż by być właśnie ową causa sui i, z więcej niżli munchhausen'owską śmiałością, wyciągnąć siebie samego za włosy z bagna nicości na wybrzeże bytu. Jeżeli komuś przeniknąć się uda prostaczą naiwność owego słynnego pojęcia wolnej woli i z niego się otrząsnie, to go poproszę, by swe oświecenie posunął jeszcze o krok dalej i otrząsnął się także z odwrócenia owej niedorzeczności wolnej woli: mam na myśli niewolną wolę, która przedstawia się jako nadużycie przyczyny i skutku. Nie należy

urzeczowiać wadliwie przyczyny i skutku, jak to czynią przyrodnicy (oraz ci, co na ich podobieństwo myślenie po przyrodniczemu dziś uprawiają-) zgodnie z rozpanoszonem głupectwem mechanistycznym. które każe przyczynę naciskać i popychać aż do skutku; przyczyną i skutkiem należy się posługiwać tylko jako czystymi pojęciami, to znaczy jako konwencyonalnymi fikcjami, celem określenia, porozumiewania się, nie zaś objaśnienia. W samym sobie niema węzłów przyczynowych, niema konieczności, niema niewoli psychologicznej, tam skutek nie następuje po przyczynie, tam żadne prawo nie włada. To my sami wymyśliliśmy przyczyny, kolejność, mimobieżność, względność, przymus, liczbę, prawo, wolność, powód, cel; kiedy zaś ten świat znaków jako samo w sobie rzeczem przypisujemy, w rzeczy mieszamy, poczynamy sobie jeszcze raz tak samo, jak poczynaliśmy zawsze, mianowicie mitologicznie. Niewolna wola jest mitologią w życiu rzeczywistem chodzi tylko o silnię i słabą wolę. - Jest to niemal zawsze oznaką, na czem mianowicie jemu samemu zbywa, gdy myśliciel we wszelkiej łączności przyczynowej i konieczności psychologicznej wyczuwa zaraz ni to przymus, potrzebę, konieczność ulegania, ucisk, niewole; rzecz to zdradziecka czuć w ten właśnie sposób, - zdradza się człowiek. I wogóle, o ile spostrzeżenia mnie nie mylą, "niewola woli jako problemat z dwóch wręcz przeciwległych stron rozważania bywa, lecz zawsze w nader osobisty sposób: jedni nie chcą wyrzec się za żadną cenę swej odpowiedzialności, wiary w siebie, praw osobistych do swej zasługi (do tej zaliczają się rasy próżne -); inni naodwrot, żadnej odpowiedzialności, żadnej winy na siebie brać nie chcą i, z głębi jakiejś wewnętrznej samo pogardy, radziby zepchnąć siebie samych gdziekolwiek. Ci ostatni, o ile piszą książki, zwykli ujmować się dziś za zbrodniarzami; jakoweś socjalistyczne współczucie najulubieńszem jest ich przebraniem. Istotnie, zdumiewająco upiększa się fatalizm ludzi słabej woli, skoro umie zalecać siebie jako La religion de la souffrance humaine: to jego dobry smak.

Jako staremu filologowi wybaczyć mi proszę, iż nie mogę powstrzymać się, od złośliwego wytykania palcem nieudolnych sztuczek interpretacyjnycti: jednakże owa prawidłowość przyrody, o której wy fizycy, z taką dumą mówicie, jak gdyby - istnieje jeno dzięki waszemu wykładaniu i lichej filologii,- bynajmniej zaś nie jest istotnym stanem rzeczy, nie jest tekstem, raczej jeno naiwnie humanitarnem nagięciem i wypaczeniem sensu, któremi demokratycznym instynktom nowoczesnej duszy czynicie zadość ! Wszędzie równość przed prawem - pod tym względem z przyrodą nie dzieje się inaczej ni odnas lepiej : sprytna myśl uboczna, w której tai się ponadto jeszcze gminna wrogość względem wszystkiego uprzywilejowanego i z siebie świetność swą czerpiącego, tudzież wtóry i subtelniejszy ateizm. Ni dieu, ni maitre - oto, czego i wy chcecie: i dlatego wiwat prawo przyrody ! - nieprawdaż ? Atoli, jak powiedziano, jest to interpretacja nie tekst; i mógłby przyjść ktoś, co mając wręcz odmienne poglądy oraz sztukę interpretacji, umiałby z teje samej przyrody i ze względu na też same zjawiska wyczytać właśnie tyrańsko bezwzględna i nieubłagana przewagę uroszczeń mocy - jakiś interpretator, który bezwyjątkowość i bezwarunkowość wszelkiej woli mocy przedstawiłby wam w ten sposób, iż każde niemal słowo, nawet słowo tyrania, wydałoby się - jako zbyt ludzkie - ostatecznie niepotrzebnem lub osłabiającą jeno i łagodzącą metaforą; a zakończyłby jednakże tem, iż utrzymywałby o tym świecie to samo, co wy utrzymujecie, mianowicie, że przebieg jego jest 'konieczny i obliczalny, ale nie dlatego, ponieważ rządzą nim prawa, lecz że praw absolutnie niema, a każda moc ostatnią swą konsekwencyę w każdym wysnuwa okamgnieniu. Dajmy na to, iż jest to także tylko interpretacja - toć nie zaniedbalibyście uczynić tego zarzutu ? - no, to tem lepiej.

Cała psychologia dotychczasowa uwięziona na moralnych przesądach i obawach: nie odważyła się sięgnąć w głąb. Pojąć ją jako morfologię oraz naukę o rozwoju woli mocy, jak ja pojmuję, - nikomu jeszcze na myśl nawet nie przyszło: o ile mianowicie się godzi to, co dotychczas napisano, uważać za objaw tego, co dotychczas przemilczano. Potęga przesądów moralnych wtargnęła głęboko w świat najbardziej uduchowiony, pozornie najchłodniejszy i wszelkich założeń próżen - a wtargnęła, jak rozumie się samo przez się, szkodząc, wstrzymując, olśniewając, pacząc. Fizyo - psychologia właściwa walczyć musi z nieświadomymi oporami w sercu badacza, ma serce przeciwko sobie: nauka o wzajemnem uwarunkowaniu dobrych i złych popędów, jako subtelniejsza immoralność, sprawia już przykrość i odrazę krzepkiemu jeszcze i odważnemu sumieniu, - zaś więcej jeszcze nauka, iż wszystkie dobre popędy ze złych wywieść się dają. Przypuśćmy atoli, iż ktoś uzna nawet afekty nienawiści, zazdrości, skąpstwa, żądy władania za afekty, warunkujące życie, jako coś, co w zbiorowem włodarstwie życia zasadniczo i istotnie znajdować się musi, a więc musi być jeszcze wzmożone, jeżeli życie ma być jeszcze wzmożone, - ten na taki kierunek swych sądów ni to na morską będzie cierpiał chorobę. A jednak i ta hipoteza w przybliżeniu nawet nie jest najprzykrzejsza i

najniezwyklejsza w tej przeolbrzymiej, nieomal nowej jeszcze, niebezpiecznych poglądów dziedzinie :
- i, w rzeczy samej, możnaby przytoczyć setki powodów, by każdy, kto - może, omijał ją z daleka. Z drugiej zaś strony : czyj okręt zaniósł już tam fale, hej ! dalejże ! teraz mocno zacisnąć zęby ! rozewrzeć oczy ! krzepko ująć ster w dłonie ! - wążąc żeglugę w te strony, najeżdżamy wprost na morał, przyczem zgniatamy i miażdżymy snadź własnej moralności szczątek, ale cóż po nas! Nigdy jeszcze głębszy świat poglądów nie otwierał się przed zuchwałymi podróżnikami i awanturnikami: a psychologowi, który w ten sposób ofiarę czynie - nie jest to bynajmniej sacrificio del intelletto, wręcz przeciwnie! - w zamian co najmniej domagać się wolno, by psychologia została znów uznana za królową nauk, na usługi której i do której przygotowaniem wszystkie inne są nauki. Gdyż psychologia znów jest odtąd drogą do problemów zasadniczych.

WOLNY

DUCH

O sancta simplicitas! W jakim że dziwnem uproszczeniu i fałszerstwie żyje człowiek ! Nie można dość się nadziwić temu, gdy na cud ten patrzeć nauczyło się wreszcie ! Jakże jasnym i wolnym i łatwym i prostym uczyniliśmy dokoła nas wszystko! jak potrafililiśmy zmysłem naszym puścić wodze co do wszystkiego powierzchownego, myślenie nasze boską wyposażać żądzą swawolnych skoków i pomyłek ! — jak od samego początku umieliśmy zachować sobie swą nieświadomość, by wprost niepojętą swobodą, nierozwagą, nieprzezornością, wielkoduszością, weselem rozkoszować się życia, by rozkoszować się życiem! I dopiero na tych już utwierdzonych i granitowych nieświadomości węglach wolno było dotychczasowej budować się wiedzy, wolno było woli wiedzy na podstawie o wiele potężniejszej dźwigać się woli, woli niewiedzy, niepewności, nieprawdziwości! Nie jako przeciwieństwo tejże, lecz — jako jej wysubtelnienie! Jużcić język tu, jak gdzieindziej, poza swą nieudolność wynieść snadź nie może i dalej mówić będzie o przeciwieństwach, gdzie istnieją jeno stopnie oraz rozliczne stopniowania subtelności, jużcić zakorzeniona tartufferya morału, co stała się obecnie nieodłączną naszą krwią i ciałem, nawet nam wiedzącym wypacza snadź w uściech słowa: tu i ówdzie my to pojmujem i śmiejemy się, że właśnie najlepsza jeszcze wiedza chce nas najsmutniej uwięzić w tym uproszczonym, sztucznym aż do rdzenia, pozmyślanym i pofałszowanym świecie, że i ona, chcąc - niechcąc, błąd także miłuje, gdyż i ona także, ta żyjąca, miłuje życie!

Po tak wesołym wstępie niechaj poważne słowo nie przejdzie mimo uszu: zwrócone ono do najpoważniejszych. Mieście się na baczności, filozofowie i przyjaciele poznania, i wystrzegajcie się męczeństwa i Cierpienia za prawdę! Nawet obrony własnej ! Odbiera to waszemu sumieniu całą jego niewinność oraz -subtelną neutralność, to was przeciw zarzutom i czerwonym chustom zapamiętałymi czyni, to ogłupia, zezwierzęca i zbydlęca, gdy w walce z niebezpieczeństwem, zelżywością, podejrzliwością, wyświecaniem oraz jeszcze dotkliwzszymi wrogości następstwami, musicie ostatecznie występować aż jako obrońcy prawdy na ziemi: — jak gdyby prawda była do tyła bezbronną i nieporadną istotą, by potrzebowała obrońców ! I to was właśnie, wy rycerze najsmutniejszej postaci, wy moi panowie, snujący po kątach pajęczynę ducha ! Toć ostatecznie dobrze wam wiadomo, iż zgoła chodzić o to nie powinno, czy to wy właśnie słuszność mieć będziecie, jakoteż, iż żaden jeszcze, filozof nie miał dotychczas słuszności, i że cenniejsza rzetelność kryć się może w każdym drobnym pytańniku, który stawiacie po najwłaśniejszych słowach i ulubionych naukach (a przy sposobności po sobie samych), niżli we wszystkich uroczystych gestach i argumentach wobec oskarżycieli i sądów! Usunąć się raczej na bok ! Ukryjcie się ! A miejcie maskę oraz subtelność, by was brano za kogoś innego! Lub obawiano się nieco ! A nie zapominajcież mi ogrójca, ze złotą kratą ogrójca! I miejcie ludzi wokół siebie, co są gdyby ogród, — lub ni to muzyka nad wodami o wieczornej porze, gdy dzień staje się już wspomnieniem: — wybierzcie dobrą samotność, samotność lekką, swobodną, swawolną, co da wam także prawo pozostać nawet w jakowemś znaczeniu jeszcze dobrymi ! Jakże jadowitym, jak chytrym, jak lichym czyni człowieka każda długa wojna, której otwarcie prowadzić nie można ! Jak osobistym długa czyni trwoga, długie baczenie na nieprzyjaciół, na możliwych nieprzyjaciół! Ci odtrąceni przez społeczeństwo, ci wiecznie prześladowani, srodze szczuci, — oraz przymusowi pustelnicy w rodzaju Spinozów i Giordanów Brunów — stają się zawsze wkońcu, bodaj pod maską najwyższego uduchowienia i sami snadź o tem nie wiedząc, wyrafinowanie mściwymi trucicielami (rozgrzebmyż wreszcie podłoże etyki i teologii Spinozy!) — nie mówiąc już o idiotyzmie moralnego oburzenia, które u filozofa niezawodną jest oznaką, iż filozoficzny humor go odbieżał. W męczeństwie filozofa, w jego poświęceniu się za prawdę przejawia się, do jakiego stopnia był on agitatorem i komedyantem; w stosunku do niejednego filozofa, o ile był dotychczas przedmiotem jeno artystycznej ciekawości, można jużcić niebezpieczne zrozumieć byczenie, by ujrzyć go także w stanie zwyrodnieniu (przedzierzgniętego w męczennika, w krzykacza ze sceny i trybuny). Mając atoli życzenie takie, trzeba jasno zdawać sobie sprawę, co mianowicie się zobaczy : — jeno krotoczwilę satyryczny, jeno farsę epilogową, jeno nieustający dowód, iż właściwa długa tragedia ku końcowi się ma: o ile wyjdziemy z założenia, iż każda filozofia była w swem powstaniu długa tragedia.

Każdy wyborowy człowiek szuka instynktownie swego przebytku i ustronia, co go wybawia od

tlumu, od gawiedzi, od pospólstwa, gdzie, wyjątkiem z niej będąc, może zapomnieć o regule człowiek : — okrom tego jedyne wypadku, gdy jeszcze silniejszy instynkt prze go wprost ku tej regule, jako myśliciela w wielkim i nadzwyczajnym znaczeniu. Kto przy zetknięciu z ludźmi nie mienił się niekiedy wszystkimi barwami udręki, kto nie popiełał i nie zieleniał ze wstrętu, odrazy, współczucia, zasępienia, osamotnienia, ten napewno nie jest człowiekiem szlachetniejszego smaku. Przypuśćmy atoli, iż nie bierze on całego tego brzemienia i przykrości dobrowolnie na siebie, że zawsze ich unika i, jak powiedziano, w swym przebytku cicho się skrywa i dumnie, no, to rzecz pewna: do poznania nie jest on stworzony ni przeznaczony. Gdyż, jako taki pewnego dnia musiałby rzec sobie: bierz dyabli mój dobry smak! toć reguła więcej jest zajmująca niż wyjątek, — niżli ja, wyjątek! — i zstąpiłby w dół, przedewszystkiem w głąb. Studyowanie zwyczajnego człowieka, długie, poważne, zaś w tym celu wiele maskarad, przewyciężenia siebie samego, poufałości, złego towarzystwa — każde towarzystwo jest złe okrom towarzystwa sobie równych — stanowi nieodzowny częśćkę żywota każdego filozofa, częśćkę snadź najnieprzyjemniejszą, najniewonniejszą, w rozczarowania najobfitszą. Kiedy atoli sprzyja mu szczęście, jak to szczęśliwemu dziecięciu poznania się godzi, spotyka odpowiednich skrócicieli i ułatwicieli swego zadania, — mam na myśli tak zwanych cyników, czyli ludzi, którzy po prostu uznają w sobie zwierzę, pospolitość, regułę, stoją zaś przytem na takim stopniu wrażliwości i uduchowania, iż czują potrzebę mówić wobec świadków o sobie i o równych sobie: — niekiedy tarzają się nawet w książkach niby na własnym swym gnoju. Cynizm jest to jedyna forma, w której pospolite dusze tem zatracają, co jest prawością; zaś człowiek wyższy przy każdym grubszym i subtelniejszym cynizmie winien nadstawić uszu i za każdym razem być zadowolonym, gdy bezwstydnym sowizdrzał lub uczony satyr głos w obecności jego zabiorą. Bywają nawet wypadki, iż ze wstrętem oczarowanie się łączy: wtedy mianowicie, gdy takiego niedyskretnego kozia i małpę kaprys przyrody wyposaży geniuszem, jak abbe'go Galiani, najgłębszego, najbystrzejszego i snadź najbrudniejszego także swego stulecia człowieka — był on o wiele głębszy od Woltera a co zatem idzie, o wiele więcej milczący. Częściej już się zdarza, iż myśląca głowa na małpiem bywa osadzona ciele, niezwykłej bystrości rozum na pospolitej duszy, — pośród lekarzy mianowicie, oraz fizyologów morału wypadek to bynajmniej nierzadki. I gdzie jeno ktoś, nie gorycząc się, pogodnie raczej mówi o człowieku, jako o brzuchu z dwójkami potrzebami i o głowie z jedną; wszędy, gdzie ktoś głód tylko, popęd płciowy i próżność zawsze widzi, szuka i chce widzieć, jak gdyby były jedynymi i wyłącznymi czynów ludzkich pobudkami; słowem, gdzie już nie źle, lecz, lichy mówi się o człowieku, — tam miłośnik poznania baczenie i pilnie nadśluchiwać powinien, wogóle winien nadstawić tam uszu, gdzie bez oburzenia się mówi. Gdyż człowiek oburzony, i kto tylko siebie samego, (lub w zamian, czy to świat, czy bóstwo, czy społeczeństwo) własnymi swymi zębami rozdziera i kaleczy, ten stoi snadź, moralnie rzecz ważąc, wyżej od uśmiechniętego i zadowolonego ze siebie satyra, w każdym utoli innym znuczeniu jest wypadkiem zwykleszym, obojętniejszym, mniej pouczającym. I nikt nie kłamie tyle, co człowiek oburzony.

Trudna to rzecz, być zrozumianym: zwłaszcza jeśli się myśli i żyje gangasrotogati, jedynie śród ludzi, którzy myślą i żyją inaczej, mianowicie kurmagati, lub w najlepszym razie trybem żaby mandeikagati — czyż nie czynię wszystkiego, by sam być do zrozumienia trudnym ? — i wypada już być serdecznie wdzięcznym nawet za dobrą wolę, w niejakiej subtelności interpretacji okazaną. Co się zaś tyczy dobrych przyjaciół, którzy są zawsze nazbyt wygodni i właśnie jako przyjaciele do wygody roszczą sobie prawo, to najlepiej przyznać im z góry do nieporozumień luz i arenę : — toć uśmieć się jeszcze można; - lub całkiem ich się pozbyć, tych dobrych przyjaciół, — i także śmiać się !

Najtrudniwszem do przełożenia z jednego języka na drugi jest tempo stylu tegoż języka: ile że ma on uzasadnienie w charakterze rasy, fizyologiczniej mówiąc, w zwyczajnym tempie jej przemiany materii. Bywają w dobrej wierze tłumaczenia, które są niemal fałszerstwami, jako mimowolne spospolitowania oryginału, jedynie dlatego, iż nie udało się przełożyć jego dziarskiego i wesołego tempa, które ponosi i przesadza wszelkie niebezpieczeństwa w rzeczach i słowach. Niemiec do presto jest w swym języku niemal niezdolny; zatem, jak słusznie wnioskować się godzi, do wielu także najkrotochwilniejszych i najzuchwalszych nuances wolnej, niezależnej myśli. O ile z ciała i duszy jest mu obcy sowizdrzał i satyr, o tyle Arystofanesa i Petroniusza przełożyć on niezdołen. Wszelka stateczność, posuwistość, pompatyczność, wszystkie zawile i nudne rodzaje stylu w nieprzebranej u Niemców rozwinęły się rozmaitości, — niechaj mi wolno będzie zauważyć, że nawet proza Goethego, wdzięcząca się i sztywna zarazem, bynajmniej nie tworzy wyjątku jako odzwierciedlenie dawnych dobrych czasów, do których należy, i jako wyraz niemieckiego smaku z tej epoki, gdy istniał jeszcze

smak niemiecki, rokokowym będący smakiem in moribus et artibus. Lessing jest wyjątkiem dzięki swej naturze aktorskiej, co wiele rozumiała i wiele ogarniała: niedarmo przekładał Bayle'a i pierzchał chętnie w pobliże Diderota i Woltera, a jeszcze chętniej między komedyopisarzy rzymskich : — Lessing i w tempie lubił wolnomyślność, ucieczkę z Niemiec. Lecz mógłżeby niemiecki fizyk, bodaj nawet w prozie takiego Lessinga, naśladować tempo Macchiavell'a, który w swym Principe każe nam oddechać suchem subtelnem powietrzem florenckiem i pohamować się nie może, by o najpoważniejszych sprawach nie rozprawiać w nieokiełznanem allegrissimo; nie bez złośliwego snadź poczucia artysty, na jaką sprzecznność się waży, — myśli, długie, ciężkie, surowe, groźne, tempo zaś cwału i przewybornego przeswawolnego humoru. A dopiero któżby się odważył na niemiecki przykład Petroniusza, co w wyższym stopniu, niżli którykolwiek dotychczasowy wielki muzyk, w pomysłach, powiedzeniach, słowach mistrzem był presta : i cóż ostatecznie znaczą wszystkie kałuże chorego lichego świata, -starożytnego bodaj świata, gdy się ma, jak on, stopy wichru, wiew jego i tchnienie, wyzwalające szyderstwo wichru, co wszystko uzdrowia, zniewalając wszystko do biegu! Co zaś dotyczy Arystofanesa, tego opromieniającego, koronującego ducha, dla którego przebacza się całemu światu helleńskiemu, iż istniał ongi, oczywiście, jeśli zrozumiało się do głębi, jak w nim wszystko potrzebowało przebaczenia i opromienienia: — to nie znam niczego, coby mnie pogrążyło w głębszą zadumę nad skrytością i sfinksowością natury Platona, niżli ów szczęśliwie zachowany petit fait: iż pod poduszką łoża, na którym umarł, nie znaleziono żadnej biblii, nic egipskiego, pitagorejskiego, platońskiego — lecz Arystofanesa. Jakżeby nawet Plato podołał życiu —greckiemu życiu, któremu przeczył, — bez Arystofanesa !

Być niezależnym, to rzecz najnieliczniejszych: — jest to przywilej silnych. Kto zaś porywa się, na to, mając najśluszniesze bodaj prawo, lecz nie będąc zmuszonym do tego, ten dowodzi, iż jest prawdopodobnie nie tylko silny, lecz aż do szaleństwa zuchwały. Wchodzi w labirynt, stysiąckrotnia niebezpieczeństwa, w które życie już samo przez się obfituje; nie najpośledniejsze z nich to, iż nie dojrzy oko niczyje, jak i gdzie się zabłąka, wysamotni i przez jakiego jaskiniowego minotaura sumienia na ćwierci rozdarty zostanie. Kiedy zaś człowiek taki ginie, dzieje się to tak daleko od zrozumienia ludzkiego, iż nikt tego nie czuje, nikt z nim nie współczuje : — a on powrócić już nie może! do współczucia ludzkiego wrócić nie może już !

Najszczytniejsze poglądy nasze muszą — i winny ! — brzmieć jak szaleństwa, zależnie od okoliczności, jak występki, gdy w niedozwolony obijają się sposób o uszy ludzi, do nich niestworzonych i nieprzeznaczonych. Egzoteryczność i esoteryczność, jak to rozróżniano ongi wśród filozofów, u Indów jak u Greków, Persów i Muzułmanów, słowom wszędzie, gdzie istniała wiara w hierarchię dostojności, nie zaś w równość i równe prawa, — pojęcia te nie tylko tem wyodrębniają się od siebie, iż egzoteryk stoi na zewnątrz i od zewnątrz nie zaś od wewnątrz, widzi, ocenia, mierzy i sądzi : istotniejszym jest to, że widzi rzeczy od dołu ku górze, — esoteryk natomiast z góry na dół! Istnieją wyżyny ducha, z których tragedia nawet przestaje wydawać się tragiczną; i gdyby się dało zespolic w jedno wszystek ból świata, to któż śmiałby, orzec, czy koniecznem widoku tego następstwem byłoby współczucie, a tem samem zdwojenie bólu ?... Co dla wyższej odmiany człowieka bywa pożywieniem lub pokrzepieniem, to dla całkiem odrębnej i pośledniejszej odmiany jest niemal trucizną. Cnoty pospolitego człowieka równałyby się snadź u filozofa występki i słabości; być może, iż człowiek wysoce rozwinięty, o ile uległby zwyrodnieniu i znikczemnieniu, dopiero tą drogą osiągnąłby właściwości, które w świecie bardziej poziomym, dokąd by się stoczył, budziły dlań odtąd cześć gdyby dla jakiegoś świętego. Bywają książki, które dla duszy i zdrowia wręcz odmienną posiadają wartość, zależnie od tego, czy działają na duszę pospolitszą, na pośledniejszą energię życiową, czy też na szczytniejszą i możniejszą : w pierwszym razie są to książki niebezpieczne, podrywające, rozkładające, w drugim zaś, okrzyki herolda, co najwaleczniejszych nawoływają do męstwa. Książki, które cały świat czyta, są to zawsze cuchnące książki: przywarł do nich wyziew małuczkich ludzi. Gdzie lud je i pije, nawet gdzie uwielbia, tam cuchnąć zwykło. Nie należy bywać w świątyniach, jeśli chce się czystem oddechać powietrzem.

Za młodu czci się i gardzi, nie znając jeszcze owej sztuki nuance'owania, która stanowi najcenniejszy nabytek życia, i zasłużenie srogo pokutować trzeba, iż swem tak i nie napastowało się w ten sposób rzeczy i ludzi. Wszystko tak się składa, by najgorszy ze smaków, smak bezwzględności został okrutnie wydrwiony i nadużyty, aż człowiek się nauczy kłaść nieco sztuki w swe uczucia i przy pomocy sztuczności próbować raczej szczęścia: jak to Czynią prawdziwi artyści życia. Właściwa młodości porywczosć i pokora nie zazna snadź spokoju, dopóki nie pofałszuje tak rzeczy i ludzi, aż

nad nimi napastwić się może: — młodość sama przez się jest czemś obłądnem i zwodniczem. Później, gdy młoda dusza, rozczarowań udręczona nadmiarem, zwróci się wreszcie podejrzliwie przeciwko sobie samej, wciąż jeszcze gorąca i zapamiętała, nawet w swej podejrzliwości i rozterce sumienia : jakżeż miota się w gniewie, jak niecierpliwie szarpie siebie samą, jak mści się za swe" długie zaślepienie, jak gdyby dobrowolną było ono ślepotą! W tym okresie przejściowym karze się siebie samego nieufnością względem swego uczucia; zachwyty swe udręcza się wątpieniem, nawet w spokoju sumienia wyczuwa się niebezpieczeństwo i ni to świadome przyciszenie i wyczerpanie subtelniejszej prawości; a przedewszystkiem staje się zasadniczo po stronie przeciwników młodości.— Minie lat dziesięć : i przychodzi się do przekonania, że i to wszystko było jeszcze — młodością !

W najdłuższym dziejów ludzkich okresie - przedhistorycznym zwie go się okresem — o wartości dodatniej lub ujemnej jakiegoś czynu wnioskowano z jego skutków: czynu samego w sobie równie dobrze jak jego pochodzenia nie brano przytem pod rozwagę, lecz mniej więcej, jak po dziś dzień jeszcze odznaczenie lub hańba przechodzi w Chinach z dziecka na rodziców, tak samo wstecz działająca siła powodzenia lub niepowodzenia powodowała człowiekiem, iż myślał o jakimś czynie źle lub dobrze. Nazwijmy ten okres przedmoralnym ludzkości okresem: imperatyw poznaj siebie samego! podówczas był jeszcze nieznan. W ostatnich natomiast lat dzie sięciu tysiącach na kilku wielkich połaciach ziemi doszło zwolna do tego, iż już nie skutki lecz pochodzenie czynu jeło rozstrzygać o jego wartości : wielkie w całości zdarzenie, znamienite wysubtelnie nie miary i wzroku, nieświadome oddziaływanie panowania wartości arystokratycznych oraz wiary w pochodzenie, oznaka okresu, który w ściślejszem znaczeniu nazwać by można okresem moralnym: dokonano tem pierwszej próby poznania siebie samego. Zamiast następstw, pochodzenie: co za odwrócenie perspektywy! I niewątpiwie dopiero po długich walkach i wahaniach osiągnięte odwrócenie ! Rozpanoszył się, co prawda, skutkiem tego właśnie fatalny nowy przesąd, osobliwsza interpretacji ciasnota : pochodzenie czynu interpretowano z największą pewnością jako pochodzenie z zamiaru, uwierzono jednomyślnie, iż wartość czynu polega na wartości jego zamiaru. Zamiar jako całkowite pochodzenie oraz uprzednie dzieje czynu : pod brzemieniem przesądu tego do najnowszych nieomal czasów moralnie chwalono, ganiono, wyrokowano, a i filozofowano także na ziemi. Nie zachodził atoli dziś potrzeba, byśmy się porozumieli ponownie co do odwrócenia oraz zasadni czego wartości przesunięcia, dzięki ponownemu samoopamiętaniu i pogłębieniu się człowieka, - nie stoimyż u progu nowego okresu, który najpierw jako pozamoralny negatywnie określić by należało: dziś gdy, wśród nas immoralistów przynajmniej, budzi się podejrzenie, iż rozstrzygająca wartość jakiegoś czynu na tem właśnie polega, co w nim niezamierzone, i że cała rozmyślność tegoż, wszystko, co w nim widzianem, wiedzianem, świadomem, być może, należy jeszcze do jego powierzchni i naskórka, — który, jak każdy naskórek, coś niecoś zdradza, lecz jeszcze więcej ukrywa? Słowem, mniemamy, iż zamiar jest tylko znakiem i objawem, potrzebującym dopiero wytlómaczenia, przytem znakiem, który za wiele, a więc sam przez się nic prawie nie oznacza, — że morał w dotychczasowem znaczeniu, czyli morał zamiarów, był snadź przesądem, przedwczesnością, przedwstępnością, rzeczą mniej więcej tej samej wagi co astrologia i alchemia, w każdym atoli razie czemś, co przewyciężyć potrzeba. Przewyciężenie morału, w pewnem rozumieniu nawet samo - przewyciężenie morału : niechaj to będzie nazwaniem dla owej długiej tajemnej pracy, zachowanej dla najsubtelniejszych i najrzetelniejszych, a i najzłośliwszych także sumień dzisiejszych jako dla żywych kamieni probierczych duszy.

Niema rady: trzeba uczucia oddania się, poświęcenia się dla bliźnich, cały morał zaparcia się siebie samego pociągnąć bezlitośnie do odpowiedzialności i zapoznać przed sąd: tak samo estetykę bezinteresownego poglądu, którą usprawiedliwiać się zwykło dokonywające się obecnie zniewieścienie sztuki. Za wiele jest czaru i słodyczy w owych uczuciach to dla innych, to nie dla mnie, by nie zachodziła potrzeba, stać się w tym względzie podwójnie nieufnym i nie zapytać : nie sąż to snadź — wabiki ? — Iż się podobają - temu, kto je posiada, oraz temu, kto ich owoce pożywa, a także obojętnemu widzowi, bynajmniej nie jest to jeszcze argumentem na ich poparcie, raczej nawoływa właśnie do przeczności. Bądźmyż tedy przeczni!

Bez względu na stanowisko, jakie zajmie się dziś we filozofii: z każdej rozpatrywana strony omylność świata, w którym domniemanie żyjemy, jest rzeczą najpewniejszą i najniewzruszeńszą, na jaką stać jeszcze oko nasze: — znajdujemy dowody za dowodami na to, które nęcą nas do przypuszczeń o omylnej zasadzie w istocie rzeczy. Kto wszakże samo myślenie nasze, a więc ducha za

falszywość świata odpowiedzialnością obarcza — chwalebny wybieg, którym się posługuje każdy świadomy lub nieświadomy *advocatus dei* — ; czyżem zdaniem świat ten wraz z przestrzenią, czasem, kształtem i ruchem tlómaczono fałszywie: ten ma chyba niezła sposobność sam stać się wreszcie względem wszelkiego myślenia nieufnym: nie płatałoz nam ono dotychczas najkapitałniejszych figłów ? i jakaż jest rękojmia, iż nie będzie nadal postępowało tak samo, jak postępowało dotychczas zawsze ? Mówiąc poważnie : niewinność myślicieli ma w sobie coś wzruszającego i wciąż napawającego, dzięki czemu dziś jeszcze zanoszą oni do świadomości prośby, aby rzetelne dawała im odpowiedzi: na przykład na pytanie, czy jest realna, lub dlaczego tak stanowczo nie chce mieć nic wspólnego z światem zewnętrznym, oraz mu tym podobne. Wiara w bezpośrednie pewniki jest moralną naiwnością, zaszczyt nam filozofom przynosząca : jednakże powinniśmy być już wreszcie nie tylko moralnymi ludźmi! Poza morałem, wiara owa jest niedorzecznością, która nam zgoła nie przynosi zaszczytu ! Niechaj wiecznie czujna nieufność uchodzi sobie w życiu towarzyskiem za oznakę złego charakteru i niechaj tem samem do nieroztropności się zalicza : tu, między nami, poza rubieżą towarzyskiego świata oraz jego twierdzeń i przeczeń — cóż nam przeszkadza zaprzecić się roztropności i rzec : toć filozof ma właśnie prawo do złego charakteru, jako istota, któj dotychczas najłatwiej zawsze okpiwano na ziemi, — dziś jest on zobowiązany do nieufności, dziś winien zezować złośliwie z wszelkich podejrzeń otchłani. Żem w żart obrócił tę posępną maskarę, wybaczyć mi proszę: gdyż ja to właśnie nauczyłem się oddawna inaczej myśleć, inaczej oceniać oszukiwanie, oraz co to znaczy być oszukiwanym, i conajmniej parę szturchańców mam w pogotowiu dla ślepej pasyi, w jaką filozofowie wpadają na myśl, iż oszukanymi być mogą. Dlaczegożby nie? Jest to tylko moralny przesad, iż prawda więcej jest warta niż. złudzenie; jest to nawet najgorzej uzasadnione przypuszczenie, jakie istnieje na świecie. Wyznajmyż przed sobą tyle: iż zgoła nie istniałoby życie, gdyby nie było perspektywicznych ocen i pozorności; i gdybyśmy z cnotliwym zapałem i bezmyślnością niektórych filozofów zechcieli usunąć całkiem świat pozorny, no, dajmy na to, iż dokazalibyście tego, — to conajmniej i z waszej prawdy nie ocalałoby nic ! Niedosć - że przyjąć stopnie pozorności oraz ni to jaśniejsze i ciemniejsze cienie i zasadnicze tony pozorów, — rozmaite valeurs, mówiąc językiem malarzy? Czemużby świat, który nas obchodzi, nie mógł być fikcją ? Gdy zaś kto zagadnie: ależ do fikcyi potrzeba sprawcy? — nie można odrzec mu po prostu: Dlaczego? Czyż to potrzeba nie wchodzi snadź w zakres fikcyi? Czyż niewolno względem podmiotu oraz względem orzeczenia i przedmiotu być nieco ironicznym ? Czyż filozof nie powinien wznieść się ponad wiarę w gramatykę? Cześć guwernantkom : ale czyż nie czas, by filozofia wyrzekła się wiary guwernantek ?

Oh, Wolterze ! Oh, humanitarności ! Oh, idyotyzmie! Z prawdą, z szukaniem prawdy dzieje się coś dziwnego; i gdy człowiek poczyna sobie przytem nazbyt po ludzku — *il ne cherche le vrai que pour faire le bien* — idę o zakład, że nic nie znajdzie !

Przypuśćmy, iż nie mamy żadnych innych realnych danych okrom naszego świata żądź i namiętności, że do żadnej innej rzeczywistości zniżyć czy wznieść się nie możemy niżli do realności popędów naszych — gdyż myślenie jest tylko wzajemnym stosunkiem tych popędów — : niewolnoż zatem spróbować i pytania postawić, czy nie wystarczają owe dane, by na podstawie im podobnych dojść do zrozumienia także tak zwanego mechanistycznego (czyli materyalnego) świata? Nie chodzi mi tu o zrozumienie świata w znaczeniu złudy, pozorów, wyobrażenia (w znaczeniu berkeley'owskiem i schopenhauerowskiem), lecz jako czegoś, co nie ustępuje w realności samemuż afektowi naszemu, — jako pierwotniejszej świata afektów formy, w której, zwarte w potężną jedność, znajduje się jeszcze to wszystko, co w procesie organicznym następnie się rozgałęzia i wykształca (a także, rzecz prosta, wydelikacja i osłabia), jako jakiejś odmiany życia popędowego, w którym wszystkie funkcye organiczne wraz z samoregulacją, asymilacją, odżywianiem, wydzielaniem, przemianą materyi wzajem kojarzą się jeszcze syntetycznie, — jako jakieś praformy życia. Ostatecznie próba tą nie tylko jest dozwolona: w imię sumiennosci metody jest ona nakazana. Nie przyjmować kilku rodzajów przyczynowości, dopóki usiłowań, by obyc się wyłącznie jednym, do ostatecznych nie doprowadzi się kresów (do niedorzeczności, jeśli tak rzec przystoi): oto morał metody, której dziś pominąć, nie można; — wynika, to z jej definicyi, jakby się wyraził matematyk. Ostatecznie chodzi o to, czy uznajemy istotnie wolę jako coś działającego, czy wierzymy w przyczynowość woli: jeśli tak — a w istocie rzeczy wiara ta jest właśnie naszą wiarą w przyczynowość samą —, to musimy próbować, by przyczynowość woli przyjąć hypotetycznie jako przyczynowość jedyną. Wola może oczywiście oddziaływać tylko na wolę — nie zaś na materję (nie na nerwy na przykład —): słowem, trzeba odważyć się, na hipotezę, czy wszędzie, gdzie rozpoznajemy działania, nie oddziaływa wola na wolę

— i czy wszelki przejaw mechaniczny, o ile działa w nim jakaś siła, nie jest właśnie siłą woli, skutkiem woli. Przypuśćmy wreszcie, iżby się powiodło ogół naszego życia popedowego wyjaśnić jako ukształtowanie i rozgałęzienie jednej zasadniczej formy woli — mianowicie woli mocy, jak moje głosi twierdzenie — ; przypuśćmy dalej, iż wszystkie funkcje organiczne dałoby się sprowadzić do tejże woli mocy i że znalazłoby się w niej także rozwiązanie problemu płodzenia i odżywiania — jest to jeden problemat, — to uzyskałoby się przez to prawo do jednoznacznego określenia wszelkiej siły działającej, do nazwania jej: wolą mocy. Świat widziany od wewnątrz, świat określany i oznaczany ze względu na swój charakter inteligibilny — świat ten byłby właśnie wolą mocy i ponadto niczem.

Jakto ? Nie znaczyż to, mówiąc popularnie : Bóg obalony, dyabeł zaś nie —? Wręcz przeciwnie! Wręcz przeciwnie, przyjaciele moi ! I, do dyabła, któż was zmusza mówić popularnie !

Jak to niedawno jeszcze, w pełnej nowszych czasów jasności, miało miejsce z rewolucją francuską, z tą okropną i, z pobliża sądząc, zbyteczną krotochwilą, pod którą jednakże szlachetni i marzycielscy widzowie z całej Europy tak długo i tak namiętnie podkładali z daleka własne swe oburzenia i zachwyty, aż tekst zanikł pod interpretacją: tak samo jakaś szlachetna potomność mogłaby jeszcze niż niezrozumieć całej ubiegłej przeszłości i snadź skutkiem tej pomyłki widok jej dopiero znośnym uczynić. A raczej: czy to już się nie stało ? nie byliśmy sami — tą szlachetną potomnością ? I czyż to teraz właśnie, o ile zdajemy sobie z tego sprawę, — nie przeminęło już ?

Nikt nauki jakiejś jedynie przeto, iż uszczęśliwia lub cnotliwym czyni, nie uzna tak łącno za prawdziwą: z wyjątkiem snadź lubyh idealistów, zachwycających się dobrem, prawdą, pięknem i stawy swe zarybiających bez wyboru wszystkimi rodzajami pstrych, niemrawych i dobroduszných zachcianek. Szczęście i cnota argumentami nie są zgoła. Zapomina się wszakże łącno, nawet po stronie umysłów rozważniejszych, iż psucie i unieszczęśliwianie również przeciw - argumentami nie są. Coś prawdziwym być winno: chociażby było zarazem w najwyższym stopniu szkodliwe i niebezpieczne; ba, mogłoby to stanowić nawet zasadniczą właściwość bytu, iż doskonale poznanie niesłoby zagładę temu, ktoby je posiadał, przeto o dzielności jakiegoś ducha wnioskowałoby się z tego, ile prawdy znieść on jeszcze może, mówiąc wyraźniej, do jakiego stopnia należałoby mu ją rozcieńczyć, osłodzić, przysłonić, przytłumić, pofalszować. To pewna, iż do odkrycia niektórych części prawdy zli i nieszczęśliwi w korzystniejszych znajdują się warunkach i większe posiadają prawdopodobieństwo powodzenia; nie mówiąc już o złych, którzy są szczęśliwi, — species, przemilczana przez moralistów. Być może, iż srogość i podstęp sprzyjają więcej powstaniu krzepkiego, niezależnego ducha i filozofa, niżli owa miękka, delikatna, potulna dobroć i sztuka lekkiego brania, którą się ceni u uczonego i ceni się słusznie. O ile się wyjdzie z założenia, o którym już wspomniano, iż pojęcia filozof nie zacieśnia się do filozofa piszącego książki — lub nawet swą filozofię zamykającego w książkach ! Stendhal obrazu wolnomyślnego filozofa dopełnia jeszcze rysem, którego gwoli smakowi niemieckiemu podkreślić nie zaniedbam : — gdyż z niemieckim nie zgadza się on smakiem. Pour etre bon philosophe, powiada ostatni ten wielki psycholog, il faut etre sec, clair, sans illusion. Un banquier, qui a fait fortune, a une, partie du caractere requis pour faire des decouvertes en philosophie, c'est est a - dire pour voir clair dans ce qui est.

Wszystko, co głębokie, lubi maskę; rzeczy zaś najgłębsze nienawjdzą nawet obrazu i przypowieści. Nie byłoby przeciwieństwo właściwym dopiero przebraniem, pod którym skrywałby się wstyd jakiegoś boga ? Zagadkowe pytanie: byłoby dziwnem, gdyby który z mistyków nie potrafił już gdzieś zuchwale o nie. Bywają zdarzenia tak dalece subtelne, iż najlepiej zagrześć je dla niepoznaki pod grubiaństwem jakim; bywają objawy miłości i rozkiełznanej wspaniałomyślności, po których nie pozostaje nic innego, jak wziąć kij i wygrzmocić widza: mać się tem pamięć jego. Niejeden umie znęcać i pastwić się nad własną swą pamięcią, by bodaj na tym jednym wyrzucić swą zemstę świadku: — wstyd jest pomysłowy. Nie najgorsze to rzeczy, których wstydzimy się najbardziej: nie tylko złość tai się za maską, — ileż to dobroci bywa w podstępie ! Mógłbym wyobrazić sobie człowieka, który, mając do ukrycia coś drogocennego i delikatnego, toczyłby się przez życie gruby i krągły, gdyby stary pozieleniał ciężko kowany antał z winem : tak chciałaby subtelność jego wstydu. Człowieka o głębokim wstydzie spotykają także jego przeznaczenia oraz subtelne przejrzenia na drogach mało komu dostępnych, o istnieniu których jego najbliżsi i najzaufańsi nic wiedzieć niepowinni : groza jego życia tajna jest ich oczom i zarówno jego znów odzyskana równowaga życiowa. Taki człowiek skryty, który instynktownie posługuje się mową gwoli milczeniu i przemilczaniu i niewyczerpany jest w wybiegach przed zwierzeniami, chce i wymaga tego, by w głowach i sercach przyjaciół zamiast niego

samego tułała się jego maska; a jeżeli nawet tego nie chce, to jednak otworzą mu się pewnego dnia oczy, iż mimo wszystko maska jego istnieje tamże, — i że tak jest dobrze. Każdemu głębokiemu duchowi potrzeba maski: co więcej, dokoła każdego głębokiego ducha tworzy się nieustannie maska, dzięki zawsze fałszywemu, mianowicie płytkiemu tłumaczeniu każdego słowa, każdego postępu, każdego

jego znaku życia.
 Należy doświadczać siebie samego, czy jest się przeznaczonym do niezależności i rozkazywania; i to we właściwej porze. Nie trzeba swym próbom schodzić z drogi, acz są one najniebezpieczniejszą snadź igraszką, w jaką wdać się można, i ostatecznie jeno próbami dokonywanymi wobec nas samych jako świadków, nie zaś przed żadnym innym sędzią. Nie przywiązywać się do żadnego człowieka: chociażby najmilszego, — każdy człowiek jest więzieniem i cieśnią. Nie przywiązywać się do ojczyzny : chociażby najniebezpieczniejszej i najbardziej pomocy potrzebującej, — nie tak już ciężko oderwać się sercem od ojczyzny zwycięskiej. Nie przywiązywać się do żadnego współczucia: chociażby ogarniało człowieka wyższego, w którego niezwykłą beznadziejność i mękę przypadkiem zajrzeć nam dano. Nie przywiązywać się do żadnej wiedzy: chociażby kusila najdrogocenniejszymi, pozornie dla nas właśnie nagromadzonymi skarbami. Nie przywiązywać się do wyzwolenia swojego, do owej rozkosznej dali i obczyzny ptaka, co coraz dalej wzlata, by coraz więcej widzieć pod sobą: — niebezpieczeństwo latającego. Nie przywiązywać się do własnych cnót, całości swej nie składać w ofierze jakowejś swej części, na przykład gościnności swojej: najgroźniejsze to niebezpieczeństwo dusz wyszczytnionych i bogatych, które szafarzą sobą rozrzutnie, obojętnie niemal, i szczodrości swej cnotę posuwają aż do występku. Trzeba umieć zachować siebie: oto najtrudniejsza niezależności próba.

Wylania się nowy rodzaj filozofów : poważam się niezbyt bezpiecznym ochrzcić ich mianem. O ile ich odgaduję, o ile odgadnąć się dają — gdyż jest to ich znamieniem, iż do pewnego stopnia chcą pozostać zagadkami, — rościliby snadź sobie ci filozofowie przyszłości prawo, a może także bezprawie do tego, by zwano ich kusicielami. Ostatecznie, nawet to miano jest jeno zakusem, a jeśli kto woli, pokuszeniem.

Czyż są nowymi przyjaciółmi prawdy, ci nadchodzący filozofowie ? Nader prawdopodobnie : gdyż wszyscy filozofowie lubili dotychczas swe prawdy. To jednakże pewna, iż nie będą oni dogmatykami. Byłoby to wbrew ich dumie, a także wbrew smakowi, gdyby ich prawda dla byle kogo miała być prawdą : acz było to dotychczas tajemnym życzeniem i ubocznym sensem wszystkich dążeń dogmatycznych. Mój sąd jest moim sądem: kto inny niełatwo ma do niego prawo — rzecze snadź taki filozof przyszłości. Trzeba się otrząsnąć ze złego smaku, by zgadzać się z wieloma. Dobro już nie jest dobre, gdy przejdzie w usta sąsiada. A dopiero dobro wspólne jakżeby istnieć mogło! Słowo to przeczy sobie samemu: co wspólnem być może, to zawsze niewiele warto. Ostatecznie musi być tak, jak jest, jak było zawsze: rzeczy wielkie zachowano dla wielkich, bezdnie dla głębokich, pieściwość i drżenia dla subtelnych, zaś, ogółem i zwięźle, wszystko niezwykłe dla niezwykłych.

Mam li po tem wszystkim nadmienić jeszcze osobno, iż wolnymi będą także, bardzo wolnymi duchami ci filozofowie przyszłości, — i nie tylko wolnymi duchami, lecz napewno także czemś więcej, czemś groźniejszym, większym i zasadniczo innym, co niepoznawanem i za co innego branem być nie chce ? Lecz, mówiąc to, w równym niemal stopniu względem nich samych, jak względem nas, heroldów ich i zwiastunów, nas wolnych duchów ! poczuwam się do powinności rozwiać wokół nas wszystkich stary głupi przesąd i nieporozumienie, co, gdyby mgła jaka, mąciły już z dawien dawna przezrocza pojęcia wolnego ducha. We wszystkich krajach europejskich, a także w Ameryce, istnieje obecnie coś, co miana tego nadużywa, nader ciasny, niewolny, w łańcuchy zakuty rodzaj duchów, które chcą mniej więcej tego, co wręcz jest przeciwne zamiarom i instynktom naszym, — nie wspominając już o tem, iż względem owych nadchodzących filozofów dopiero będą istnieniami zamkniętymi oknami i zapartymi wrotami. Słowem, do niwelatorów należą, niestety, te rzekome wolne duchy — są bowiem wymownymi i bazgrzącymi sprawnie piórem niewolnikami demokratycznego smaku tudzież swych nowoczesnych idei : pospołu ludzie próżni samotności, własnej próżni samotności, niemrawi poczciwcy, którym odwagi ni szanowności odmówić nie można, jeno iż są tacy. niewolni i do śmieszności powierzchowni, przede wszystkim dla swej zasadniczej skłonności, by w dotychczasowym ustroju dawnego społeczeństwa dopatrywać się poniekąd przyczyny wszelkiej niedoli i niepowodzeń ludzkich : przyczem oczywiście wywraca się prawdę na nice ! Powszechna szczęśliwość trzody na zielonych pastwiskach, z zapewnieniem, bezpieczeństwem, wygodą, ulżeniem życia dla każdego : oto, co wszystkimi siłami osiągnąć by radzi; obie ich do

przesytu powtarzane pieśni i nauki brzmią: równość praw oraz współczucie dla wszystkiego cierpiącego, — zaś cierpienie samo uważają za coś, co precz usunąć należy. My od nich różni, przejrawszy okiem i sumieniem zagadnienie, gdzie i jak roślina człowiek pieńiła się dotychczas najbujniej, mniemamy, że każdorazowo miało to miejsce w wręcz odmiennych warunkach, że gwoli temu groza jego położenia wzmódz się dopiero musiała przeolbrzymio, jego wynalazczość i zmyślność (duch jego —) pod długotrwałym naciskiem i przymusem się rozzuchwalić i wysubtelnić, zaś jego wola życiowa aż do bezwzględnej wydzwignąć się woli mocy : — mniemamy, iż srogosć, przemoc, niewolnictwo, niebezpieczeństwo w sercu i na ulicy, skrytość, stoicyzm, kusicielstwo oraz dyabelstwo wszelkiego rodzaju, że wszystko złe, straszliwe, drapieżne i węzowe w duszy ludzkiej równie dobrze służy do wywyższenia species człowiek, jak tegoż przeciwieństwo: — mówiąc tylko tyle, nie wypowiadamy się. nawet w zupełności, lecz w sio wach naszych i milczeniu naszym po tej wszelako stajemy stronie, na przeciwległym biegunie wszelkich nowoczesnych idej i zachcianek stada ludzkiego : jako jego antypodzi zapewne ? Cóż w tem dziwnego, że my wolne duchy niezbyt zwierzać się lubimy ? że z niejednego objawić nie chcemy względu, z czego duch wyzwolić się nie może i dokąd potem snadź uniesień zostanie ? Co zaś dotyczy niebezpiecznej formuły poza dobrem i złem, którą zapobiegamy przynajmniej, iż nie biorą nas za kogoś innego : to jesteśmy czems innym, niżli libres penseurs, liberi pensatori, Freidenker jak tam tym wszystkim przezacnym rzecznikom nowoczesnych idej nazywać się podoba. W wielu przebytkach ducha domownicy, goście conajmniej; wieczni zbiegowie z dusznych miłych zakątków, w których upodobania i uprzedzenia, młodość, pochodzenie, przypadkowe zetknięcie się z ludźmi i książkami, lub same - li trudy pielgrzymki więzić nas się zdawały; pełni niechęci do wabików zależności, skrywających się w zaszczytach, pieniądzech, stanowiskach lub upojeniach zmysłowych; wdzięczni nawet względem niedoli i obfitującej w rozmaitość choroby, gdyż odrywała zawsze nas od jakowejś reguły oraz przesądu teje; wdzięczni względem boga, dyabła, owcy i robaka w duszach własnych; ciekawi aż do występku; badacze aż do okrucieństwa; o niepowściągliwych palcach wobec niepochwytnego; o zębach i żołądkach, co najniestrawniejsze trawią gotowi do każdego rzcmiosła, by strości i bystrych wymagającego zmysłów; gotowi do każdego porywu dzięki przebogactwu wolnej woli; o duszach zwierzchnich i wewnętrznych, którym niełacno w ostateczne zajrzeć zamiary; o poblížach i oddalach, których przobieżeć nie wolno stopie niczyjej; utajeni pod płaszczami światłości; zdobywający, acz podobni z pozoru spadkobiercom i marnotrawcom; porządkujący i zbierający od świtu do nocy; skąpcy mimo bogactwa i przepełnienia swych skrytek; gospodarni w uczeniu się i zapominaniu, pomysłowi w schematach; niekiedy dumni z tablic kategorii, niekiedy pedanci, niekiedy pracy puhaeze nocne i za białego dnia także; zaś gdy tego potrzeba, nawet straszydła — a dzisiaj potrzeba tego : mianowicie, ile że jesteśmy urodzonymi, zaprzysiężonymi, zazdrosnymi przyjaciółmi samotności, właściwej nam najgłębszej, najpółnocniejszej, najpołudniowszej samotności: — takim to rodzajem ludzi jesteśmy, my wolne duchy ! a snadź i wy także jesteście tem poniekąd, wy nadchodzący, wy nowi filozofowie ?

RELIGIJNOŚĆ

Dusza ludzka i jej granice, naogół osiągnięty dotychczas zakres ludzkich doświadczeń wewnętrznych, wyżyny, głębie i dale tych doświadczeń, cała dotychczasowa historia duszy i jej niewypite jeszcze możliwości: oto dla urodzonego psychologa i wielkich łowów miłośnika przeznaczona knieja. Lecz jakżeż często musi powiadać on sobie z rozpacza. : sam jeden ! ach, sam jeden tylko ! a tu ogromne lasy i prąby ! Więc chciałby mieć kilkuset pomocników i lotne szczwane psy gończe, które mógłby zagnać w historię duszy ludzkiej, by mu tam jego tropiły zwierzynę. Nadaremnie: przekonywa się zawsze gruntownie i gorzko, jak trudno do wszystkich tych rzeczy, które właśnie ciekawość jego nęci, znaleźć psy i pomocników. Przeszkoda, nie pozwalająca wysyłać uczonych w nowe i niebezpieczne knieje, gdzie potrzeba odwagi, roztropności i w każdym znaczeniu subtelności, polega na tem, iż tam właśnie przestają być użytecznymi, gdzie wielkie łowy, lecz razem wielkie poczynają się niebezpieczeństwa : — tam właśnie gubią, swój gończy węch i swe ściągłe oko. By, naprzykład, odgadnąć i oznaczyć, jak w duszach hominim religiosorum kształtowały się dotychczas dzieje problemu wiedzy i sumienia, trzeba snadź samemu być tak głębokim, tak rozdartym, tak okropnym, jakim było intelektualne sumienie Pascal'a: — zaś ponadto potrzebaby jeszcze owego rozpostartego nieba jasnej, złośliwej duchowości, co ze swej wyżyny zdołałoby rozpatrzyć, uporządkować, zawrzeć w formuły to rojowisko niebezpiecznych i bolesnych przygód. — Lecz któż wyświadczyłby mi tę przysługę ! Lecz któż miałby czas czekać takich służących I — widocznie pienią się zbyt rzadko, po wszystkie czasy są tak nieprawdopodobni ! Ostatecznie, chcąc coś niecoś wiedzieć, trzeba samemu wszystkiego dokonać : to znaczy, że ma się wiele do czynienia! — Cóż, kiedy ciekawość mojego rodzaju jest zawsze ze wszystkich występków najmiłszą, — przepraszam ! chciałem rzec : miłość prawdy bywa nagradzana nie tylko w niebiesiech, lecz, nawet już na ziemi.

Wiara, jakiej chrześcijaństwo w swych początkach wymagało i nierzadko osiągało, wśród sceptycznego i południowo-wolnomyślnego świata, który miał za sobą i w sobie wiekowe walki szkół filozoficznych z dodatkiem wpajanej przez imperium Romanum tolerancyi, — wiara ta nie jest ową dobroduszną i prostaczo poddańczą wiarą, z jaką garnęli się snadź do swego Boga i chrześcijaństwa taki Luter lub taki Cromwell albo jakiś inny północy barbarzyńca ducha : raczej już ową wiarą Pascal'a, co przerażająco jest podobna przewlekłemu samobójstwu rozumu, — czerstwego, żywotnego, robaczego rozumu, którego odrazu i jednym zamachem uśmiercić niepodobna. Wiara chrześcijańska jest od początku wyrzeczeniem się: wyrzeczeniem się wszelkiej swobody, wszelkiej dumy, wszelkiego przeświadczenia o sobie ducha; zarazem poniżeniem i samowyszydzeniem, samookaleczeniem. Okrucieństwo i religijny fenicyzm jest w tej wierze, wymaganey od zwątlonego, złożonego, przewrażliwionego sumienia: wychodzi ona z założenia, iż uległość ducha jest czemś nieopisanie bolesnem, iż cała przeszłość i przyzwyczajenia takiego ducha opierają się temu absurdissimum, jakim przedstawia się mu wiara. Ludzie nowocześni, przytępieni względem całej chrześcijańskiej nomenklatury, nie odczuwają już okropności superlatywu, zawartego dla starożytnego smaku w paradoksalności formuły Bóg na krzyżu. Nigdy i nigdzie dotychczas nie objawiła się jeszcze równa w odwróceniu śmiałość, nie istniało nic tak straszego, pytającego i zagadkowego jak ta formuła: zapowiadała ona przemianowanie wszystkich wartości antycznych. — To Wschód, głęboki Wschód, to niewolnik wschodni mścił się w ten sposób na Rzymie oraz jego wytwornej i płoczej tolerancyi, na rzymskim katolicyzmie niewiary : — zaś tem, co oburzało niewolnika w jego panu, przeciw jego panu, nie była nigdy wiara, lecz nieobecność wiary, owa napoty stoiczna i uśmiechnięta niedbałość o grozę wiary. Oświecenie oburza: niewolnik pragnie bowiem bezwzględneho, i w morale pojmuje jeno to, co tyrańskie, kocha jak nienawidzi, bez nuance'y, aż do głębi, aż do bólu, aż do choroby, — ogrom jego ukrytego cierpienia oburza się przeciw dostojnemu smakowi, który zda się przeczyć cierpieniu. Sceptycyzm wobec cierpienia, w istocie rzeczy jeno attitude arystokratycznego morału, niepośledni wziął także udział w powstaniu ostatniego wielkiego rokoszu niewolników, co francuską zaczął się rewolucją.

Wszędzie, gdzie jeno religijna występowała dotychczas newroza, znajdujemy ją w połączeniu z trzema niebezpiecznymi przepisami dyetycznymi: samotnością, postami oraz wstrzemięźliwością płciową, — jednakże napewno rozstrzygnąć niepodobna, co tu jest przyczyną co zaś skutkiem, i czy wogóle mamy tu do czynienia ze stosunkiem przyczyny i skutku. Do ostatniej wątpliwości upoważnia

ta okoliczność, iż właśnie do najregularniejszych jej objawów u dzikich jak u oswojonych ludów, należy także najgwałtowniejsza, najwyuzdańsza lubieżność, która z kolei przedzierzga się równie nagle w drgawki pokutne oraz zaprzeczenie świata i woli: jedno i drugie nie tłómaczyż się snadź zamaskowaną epilepsyą ? Atoli w żadnym innym wypadku nie powinno się baczniej objaśnień unikać : dokoła żadnego innego typu nie krzewiła się dotychczas taka gęstwa bredni i zabobonu, żaden wśród ludzi, nawet wśród filozofów nie budził snadź dotychczas żywszego zajęcia, — czas już w tej właśnie sprawie ochłonąć nieco, nauczyć się przezorności, zaś lepiej jeszcze: odejść i odwrócić oczy. — Jeszcze w głębi ostatniej z rzędu, schopenhauerowskiej filozofii tkwi, nieomal jak problemat sam w sobie, straszliwy ten pytajnik religijnego przesilenia i rozbudzenia. Jak jest możliwe zaprzeczenie woli ? jak jest możliwy święty ? — zda się, iż istotnie było to pytaniem, od którego zaczął Schopenhauer i które uczyniło go filozofem. Zatem iście schopenhauerowską było to konsekwencyą, iż najzagorzalszy zwolennik jego (snadź także ostatni, o ile dotyczy to Niemiec—), mianowicie Ryszard Wagner, dzieło swego żywota tem właśnie uwieńczył i naostatek ów straszliwy i wiekuisty typ, type vócu, ze wszystkimi jego znamionami i właściwościami jako Kundry na scenę nawet wprowadził; równocześnie psychiatrzy wszystkich niemal krajów europejskich mieli sposobność studyować go zbliżka wszędzie, gdzie newroza religijna - czyli jak ja ją zowie religijność — jako armia zbawieniu wybuchła i szerzyła się epidemicznie po raz ostatni. — Gdy spytamy atoli, co właściwie człowieka wszystkich rodzajów i czasów a także filozofa, zaciekawiało tak niepomiernie w całym zjawisku świętego : to nie ulega wątpliwości, iż budził zajęcie nieodłączny odeń pozór cudu, mianowicie bezpośredniego następstwa przeciwieństw, co do wartości moralnej wręcz sprzecznych stanów duszy: zdało się to ludziom namacalnym dowodem, iż człowiek lichy staje się naraz świętym, człowiekiem dobrym. Psychologia dotychczasowa osiadła na tej mieliźnie: nie stałoż się to głównie dlatego, iż poddała się panowaniu moralu, iż wierzyła nawet w przeciwieństwa wartości moralnych i przeciwieństw tych w tekście oraz istotnym stanie rzeczy dopatrywała się, doczytywała, domniemywała? Jako ? Cud jeno błędem w interpretacyi ? Jeno usterką filologiczną ?

Zda się, że do ras łacińskich przywarł ich katolicyzm o wiele istotniej, niżli do nas ludzi północnych całe chrześcijaństwo wogóle: że więc niewiara oznacza w katolickich krajach coś całkiem innego niż w protestanckich — mianowicie rodzaj rokoshu przeciw duchowi rasy, gdy u nas jest ona raczej powrotem do ducha (lub bezducha —) rasy. My ludzie północni pochodzimy niewątpliwie od ras barbarzyńskich także ze względu na nasze uzdolnienie do religii: nie celujemy w niej zdolnościami. Celtów należy wyłączyć, którzy tworzyli też dlatego najlepsze podłoże pod posiew chrześcijaństwa na Północy : — we Francyi ideał chrześcijański, o ile tylko zezwalało na to blade słońce północne, dosięgną! rozkwitu. Jak obcy są naszemu smakowi dla swej pobożności nawet ci ostatni sceptycy francuscy, o ile mają w sobie domieszkę krwi celtyckiej ! Jak katolicką, jak nie niemiecką zda się nam socyologia Augusta Comte'a wraz z jej rzymską logiką instynktów ! Jak jezuickim ów miły i rozumny cicerone Z Port Royal, Sainte -Beuve, mimo całej swej wrogości względem jezuitów ! A dopiero Ernest Renan: jak niedostępnie brzmi dla nas ludzi północnych mowa takiego Renana, u którego nic nieznaczące drgnienie religijnego napięcia wyprowadza co chwila jego w subtelniejszym znaczeniu lubieżną i rozlubowaną w wygodzie duszę z równowagi! Dość powtórzyć za nim piękne te zdania, — a jakąż złośliwość i zuchwalstwo zadrgnie natychmiast w odpowiedzi z naszej prawdopodobnie mniej pięknej i surowszej, mianowicie bardziej niemieckiej duszy ! — disons donc hardiment que la religion est un produit de l'hontme normal, que l'homme est le plus dans' le vrai quand il est le plus religieux et le plus assure d'une destinee infinie... C'est quand ii est bon qu'il veut que la vertu corresponde a un ordre eternel, c'est quand il contemple les choses d'une maniere desinteressie qu'il trouve la mort revoltante et absurde. Comment ne pas supposer que c'est dans ces moments - la, que l'homme voit le mieux ?... Zdania te są dla mych uszu i nawyknień tak bardzo antypodyczne, iż, gdy je znalazłem, pierwsza ma pasya napisała obok za la niaiserie religieuse par excellence ! — zaś ostatnia ma pasya polubiła je nawet, te zdania, oraz ich prawdę wywrócone na nice! To tak miło, tak pochlebnie, mieć własnych

antypodów!

To, co w religijności starożytnych zdumiewa Greków, polega na nieogarnionej pełni wdzięczności, jaka z niej się roztacza: — nader to dostojny rodzaj człowieka, który zapatruje się tak na przyrodę i na życie ! — Później, gdy w Grecyi czern wzięła przewagę, religię zachwaszcza także trwoga; i jęło przygotowywać się chrześcijaństwo.

Żarliwość względem Boga: istnieją jej prosta-cze, dobroduszne i natrętne rodzaje jak u Lutra, — całemu protestantyzmowi brak południowej delicatczy.

Bywa orientalne zapamiętanie się w niej ni to uniezasłużenie ułaskawionego lub wywyższonego niewolnika, na przykład u Augustyna, któremu w obrażający zbywa sposób wszelkiego dostojęstwa gestów i pożądań. Bywa jej kobieca pieśczoćliwość i pożądliwość, co wstydliwie i bezwiednie przez ku unio mystica et physica: jak u pani de Guyon. W wielu wypadkach przejawia się ona dość dziwnie jako przebranie dojrzałości płciowej u dziewczyny lub młodzieńca; tu i ówdzie nawet jako hysterya starej panny oraz jako ostatnia jej ambicja: — kościół w takich razach obwołał kobietę już niejednokrotnie

świętą.

Najpotężniejsi ludzie z czcią korzyli się dotychczas przed świętym, jako przed zagadką poskromienia siebie samego oraz rozmyślnego ostatecznego zaparcia się: dlaczegoż się korzyli? Przeczuwali w nim -i ni to poza pytańnikiem jego ułomnego i żalnego wyglądu — przemożną siłę, która lakiem poskramianiem doświadczyć siebie chciała, moc woli, w której rozpoznawali i czcić umieli własną swą moc i chęć władania: czcząc świętego, czcili oni coś w sobie. Nadto widok świętego nasuwał im podejrzenie: takiego dziwu zaprzeczenia i wynaturzenia nie pożądanoby snadź bez powodu, tak powiadali i pytali siebie samych. Istnieje widocznie jakiś tego powód, jakieś nader wielkie niebezpieczeństwo, o którym asceta, dzięki swym tajemnym gościom i zwiastunom, snadź lepiej powiadamianym bywa? Słowem, możni świata nauczyli się wobec niego nowej trwogi, przeczuwali jakąś nową potęgę, jakiegoś nieznanego, nieuskromionego jeszcze wroga: — to wola mocy zniewalała ich zatrzymywać się przed świętym. Musieli go zapytać.

W Starym Testamencie żydowskim, w księdze sprawiedliwości bożej bywają ludzie, rzeczy i mowy w tak wielkim stylu, iż piśmiennictwo greckie i indyjskie niczem dorównać mu nie może. Z czcią staje się i grozą przed tymi olbrzymimi szczętami tego, czem człowiek był ongi, i przychodzą do głowy posępne myśli o starej Azji i o jej wysuniętym naprzód półostrowku Europie, która w stosunku do Azji chciałaby koniecznie oznaczać postęp człowieczy. Co prawda: kto sam jest jeno nikłem oswojonem zwierzęciem domowym i zna jeno zwierzęcia domowego potrzeby (na podobieństwo naszej dzisiejszej inteligencji, z dodaniem chrześcian inteligentne wyznających chrześcijaństwo, tego w tych ruinach nic nie zadziwi a tem mniej zasmuci — upodobanie do Starego Testamentu jest kamieniem probierczym wielkości i małości —: snadź Nowy Testament, księga łaski, zawsze mu snadniej przypadnie do serca (jest w nim wiele rzetelnej czułościowej dusznej braciszków klasztornych i małych duszyczek woni). Połączenie tego Nowego Testamentu, stanowiącego pod każdym względem rodzaj rokoka smaku, ze Starym Testamentem w jedną całość, w biblię, w księgę samą w sobie: jest snadź największem zuchwalstwem i grzechem przeciw duchowi, jaki Europa literacka ma na sumieniu.

Po co dziś ateizm? — Ojciec w Bogu grunobalony; tak samo nagradzający sędzia. Również jego wolna wola: on nie słyszy, — a gdyby styszał, to jednak nie zdołałby pomódz. Co zaś najgorsze: zda się niezdolnym wysławiać się wyraźnie: jest - U niejasny? — Oto, co, pytając i nadśluchując, wykryłem z wszelakich rozmów jako przyczynę zaniku teizmu europejskiego; zda mi się, że instynkt religijny pełni się wprawdzie potężnie, lecz że z głęboką nieufnością odtrąca właśnie teistyczne zaspokojenie.

Cóż tedy w istocie rzeczy cała nowsza czyni filozofia? Od Descartes'a — i to raczej na przekór jemu, niż za jego przykładem — ze strony wszystkich filozofów, pod pozorem krytyki pojęcia podmiotu i orzeczenia, dokonywa się zamachu na dawne pojęcie duszy — to znaczy, zamachu na podstawowe założenia nauki chrześcijańskiej. Nowsza filozofia, jako sceptycyzm teorii poznania, jest skrycie lub jawnie antychrześcijańską: acz, by rzec dla subtelniejszych uszu, bynajmniej nie antyreligijną. Ongi wierzono mianowicie w duszę, jak wierzono w gramatykę i podmiot gramatyczny: powiadano, ja jest warunkiem, myślę orzeczeniem i uwarunkowaniem — myślenie jest czynnością, do której domyślać się należy podmiotu iako przyczyny. Teraz, z podziwu godną wytrwałością i przebiegłością, podjęto usiłowania, czy nie udałoby się wydobyć z tej matni, — czy odwrócenie nie jest snadź prawdziwem: myślę warunkiem, ja uwarunkowaniem; ja jest zatem w następstwie syntezą, tworzącą się przez myślenie samo. Kant chciał w istocie rzeczy udo wodnic, iż ze stanowiska podmiotu podmiot udowodnionym być nie może, — przedmiot takie nie: możliwość pozornego istnienia jednostkowego podmiotu, zatem duszy, myśl ta, co jako filozofia Wedanty przejawiała się już raz i to z olbrzymią potęgą na ziemi, snadź nie zawsze była mu obca.

Istnieje wielka drabina okrucieństwa religijnego o wielu szczeblach; trzy z nich atoli są najważniejsze. Ongi ofiarowywano swemu bogu ludzi, takich snadź właśnie, którzy byli najumiłowańsi, — zaliczają się tu zertwy z pierwocin we wszystkich religiach pierwotnych, tu należy

także ofiara cesarza Tyberysza w grocie Mitry na wyspie Capri, ów najokropniejszy ze wszystkich anachronizmów rzymskich. Następnie w moralnej ludzkości epoki, ofiarowywano swemu Bogu najsilniejsze, jakie posiadano, instynkty, swą naturę; godowa ta radość lśni w okrutnym spojrzeniu ascety, natchnionego wynaturzeńca. Wkońcu: cóż do ofiarowania pozostało jeszcze? Nie musianoż naostatek ofiarować wszystkiego pocieszającego, świętego, kojącego, wszelkiej nadziei, wszelkiej wiary w utajoną harmonię, w szczęśliwości i sprawiedliwości przyszłe? nie musianoż bóstwa ofiarować samego i, z okrucieństwa względem siebie, ukorzyć się przed głazem, głupotą, ciężkością, losem, nicością? Za nic ofiarować Boga — paradoksalne to misteryum ostatecznego okrucieństwa zachowano dla wyłaniającego się obecnie pokolenia: my wszyscy poznaliśmy je już nieco.

Kto, jak ja, z zagadkowym jakimś pożądanym silił się dtugo, by pesymizm przemyśleć do głębi i wyłuskać go z napoty chrześcijańskiej napoty niemieckiej naiwności i cieśni, mianowicie z osłonek filozofii schopenhauerowskiej, w których objawił się ostatnio bieżącemu stuleciu; kto jakimś azyatyckim i nadaazyatyckim okiem zajrzał już istotnie w głąb i wnętrze najbardziej przeczącego światu ze wszystkich możliwych sposobów myślenia — poza dobrem i złem, nie zaś, jak Budda i Schopenhauer, urzeczony i opętany przez moral — ; temu, właściwie pomimo jego woli, na wręcz przeciwny ideał otwartą się snadź tem samym oczy, na ideał najhardziejszego, najżywoźniejszego, najbardziej przyświadczonego światu człowieka, który z tem, co było i jest, nie tylko że poradził sobie i znoś je się nauczył, lecz który chciałby także, by tak, jak było i jest, powtarzało się znów przez całą wieczność, który nienasycenie domaga się da capo nie tylko co do siebie, lecz także co do całej sztuki i widowiska, i nie tylko co do widowiska, lecz w istocie rzeczy co do tego, który widowiska owego potrzebuje — i potrzebnym je czyni: gdyż on ustawicznie siebie potrzebuje - i potrzebnym się czyni — Cóż? I nie byłby to — circulus vitiosus deus?

Wraz z mocą jego duchowego spojrzenia i wejrzenia rozrasta się oddal i ni to przestrzeń dokoła człowieka: świat jego staje się głębszym, coraz to inne gwiazdy, coraz to inne zagadki i obrazy jawią się mu na widnokręgu. Może to wszystko, na czem oko ducha swą bystrość i swą przenikliwość ćwiczyło, było jeno pobudką do ćwiczenia jego, jeno przedmiotem igraszki, czemś dla dzieci i dziecinnych mózgów: może najuroczystsze pojęcia, o które najwięcej ścierano się i cierpiano, pojęcia bóstwa i grzechu, nie wydadzą się nam kiedyś ważniejszymi, niżli starcowi cacka dziecinne i bóle dziecinne, — i może starzec ów znowu będzie potrzebował potem jakiejś innej zabawki i innego bólu, — wciąż jeszcze dziecko do tyła, wieczne dziecko!

Czyż zdarzyło się zauważyć komu, jak dalece do życia istotnie religijnego (a także do jego mikroskopijnego ulubionego zajęcia, polegającego na badaniu siebie samego, jako do owego słodkiego ukojenia, które zwie się modlitwą i jest nieustanną gotowością na przyjście Boga) potrzeba zewnętrznej bezczynności lub na wespół bezczynności; mam na myśli bezczynność ze spokojnem sumieniem, dziadów i pradziadów, z pochodzenia, nie pozbawioną całkiem arystokratycznego przeświadczenia, iż praca hańbi, — mianowicie pospolituje duszę i ciało? Że więc nowoczesna, hałaśliwa, drożąca się z czasem, ze siebie dumna, głupio-dumna pracowitość snadniej niż wszystko inne niewiarę krzewi, do niej przygotowuje? Wśród tych, którzy naprzykład w dzisiejszych Niemczech żyją zdała od religii, spotykam ludzi o wolnomyślności najróżnorodniejszego pokroju i pochodzenia, przedewszystkiem atoli większość takich, u których pracowitość z pokolenia na pokolenie religijne rozprzęgła instynkty: iż nie wiedzą już zgoła, poco są religie i z rodzajem tępego zdumienia ni to rejestrują istnienie ich na świecie. Zdaniem tych poczciwców, jest się już pochłoniętym aż nadto bądź to przez swe zajęcia, bądź też przez rozrywki, nie mówiąc już o ojczyźnie, o dziennikach, o obowiązkach rodzinnych; zda się, iż na religię zgoła nie mają czasu, zwłaszcza iż nie zdają sobie sprawy, czy chodzi przytem o nowy interes czy też o nową rozrywkę, — gdyż niepodobna, powiadają sobie, by się chodziło do kościoła wyłącznie dla popsucia sobie dobrego humoru. Nie są oni wrogami obrzędów religijnych; kiedy w pewnych wypadkach, naprzykład ze strony państwa, wymaga się w takich obrzędach uczestnictwa, to czynią, czego się wymaga, jak tyle rzeczy się czyni —, z cierpliwą i skromną powagą, bez nadmiernej ciekawości i przykrości: — toć żyją nazbyt zdała i poza tem wszystkim, by przypuszczać, iż bodaj za i przeciw w takich rzeczach jest im potrzebne. Do tych obojętnych należy dziś przeważająca ilość protestantów niemieckich z warstw średnich, szczególnie w wielkich pracowitych ogniskach przemysłowych i handlowych; również większość pracowitych uczonych i cały personel uniwersytecki (z wyjątkiem teologów których istnienie i możliwość nasuwa tem samem psychologowi coraz liczniejsze i coraz subtelniejsze zagadki do rozwiązania). Ludzie pobożni, lub bodaj jeno kościelni rzadko zdają sobie sprawę, ile

dobrej woli, możnaby rzec, umyślnej woli potrzeba dzisiaj, by uczoney niemiecki podjął poważnie problemat religii; całe jego rzemiosło (i, jak powiedziano, rzemieślnicza pracowitość, do której jego nowoczesne zobowiązuje sumienie) skłania go do wyniosłej, dobrotliwej niemal wesołości względem religii, zaś do tej wesołości dołącza się czasem lekkie lekceważenie, zwrócone przeciw nieschludności ducha, którą wszędzie tam przypuszcza, gdzie ktoś opowiada się jeszcze za kościołem. Uczony dopiero przy pomocy historii (a więc nie ze swego osobistego doświadczenia) zdobywa się względem religij na korną powagę oraz jakowąś trwożną oględność; atoli chociażby uczucie jego spotęgowało się względem nich aż do wdzięczności, to jednak nie zbliża się on osobiście ani na krok do tego, co istnieje jeszcze jako kościół lub pobożność: raczej naodwrot. Praktyczna w rzeczach religii obojętność, w której się zrodził i wychował, przetwarza się u niego zazwyczaj w ostrożność i schludność, wzdragającą się przed zetknięciem z religijnymi ludźmi i rzeczami; być może, że to głębia jego tolerancji i człowieczeństwa każe mu unikać subtelnej przykrości, od tolerowania nieodłącznej. Każda epoka ma właściwy sobie, boski rodzaj naiwności, której wynalazku inne epoki pozazdrościć jej mogą: — a ileż to naiwności, czcigodnej dziecięcej i bezgranicznie niemądrej naiwności tkwi w tem przeświadczeniu uczonego o wyższości własnej, w spokojności sumienia jego tolerancji, w bezprzecuciowej skromnej pewności, z jaką instynkt jego obcho dzi się z człowiekiem religijnym jako typem pośledniejszym i niższym, który on przerósł, prześcignął, przewyższył, — on, maluczki pretensjonalny karlik i pospolitak, pilny rączy wyrobnik, pracujący rękoma i głową w służbie idei, nowoczesnych idei!

Kto głęboko w świat patrzył, ten snadź odgadnie, jaka w tem mądrość się kryje, iż ludzie są powierzchowni. To instynkt samozachowawczy uczy ich pobieżności, lekkości, fałszywości. Śród filozofów tudzież śród artystów zdarza się tu i ówdzie nadmierne i namiętne czystych form uwielbienie: niechaj nikt nie wątpi, iż komu potrzeba tak bardzo kultu powierzchni, ten sięgnął już kiedyś boleśnie pod nią. Co do tych poparzonych dzieci, urodzonych artystów, u których używanie życia li na tem jeszcze polega, by obraz jego fałszować (ni to z zawziętej na życiu zemsty), istnieje snadź nawet hierarchia dostojństwa: ze stopnia, w jakim obmierzło im życie, możnaby wnioskować, o ile sfalszowanym, rozcieńczonym, uzaświatowionym, przebóstwionym pragnęliby widzieć obraz jego, — zaś homines religiosi możnaby zaliczyć do artystów, jako ich stopień najwyższy. To głęboka podejrzliwa trwoga przed nieuleczalnym pesymizmem zmuszała całe tysiąclecia wpijać się zębami w religijną interpretację bytu trwoga owego instynktu, który przeczuwa, iż możnaby prawdę osiąść przedwcześnie, zanim człowiek stanie się dość krzepkim, dość twardym, dość artystą... Pobożność, życie po bożemu w ten rozpatrywane sposób przedstawia się jako najsubtelniejszy i ostatni plód trwogi przed prawdą, jako zachwyty i upojenie artystyczne z obawy przed najkonsekwentniejszym ze wszystkich fałszerstw, jako woła odwrócenia prawdy, nieprawdy za każdą cenę. Nie było snadź dotychczas silniejszego środka, by upiększyć człowieka, niżli właśnie pobożność: dzięki jej staje się człowiek tak bardzo sztuką, powierzchnią, grą barw, dobrocią, iż widok jego przestaje już boleć.

Kochać ludzi gwoli Bogu — było to dotychczas najdostojniejszym i najodleglejszym uczuciem, jakie śród ludzi osiągnięto. Iż miłość człowieka bez jakowegoś uświęcającego zamiaru dalszego głupstwem jest i zwierzęcością, iż popęd do tego miłowania ludzi dopiero od jakiegoś górnieszego popędu miarę swą, swą subtelność, swe ziarno soli i pyłek ambry otrzymywać winien: — bez względu na to, co zacz mógł być ów człowiek, który tego najpierw doznał i doświadczył, i jak bardzo plątał się snadź także język jego siląc się, by wysłowić pieściwość taką — świętym i czcigodnym niechaj mim będzie po wszystkie czasy jako człowiek, który dotychczas najgórnies wzlatał i najpiękniej się zabłąkał!

Filozof, jak my go rozumiemy, my wolne duchy —, jako człowiek najrozleglejszej odpowiedzialności, któremu leży na sumieniu całość rozwoju człowieczego: filozof ten posłuży się religiami gwoli swemu dziełu hodowczemu i wychowawczemu, podobnie jak się posłuży każdorazowymi warunkami politycznymi i ekonomicznymi. Dobierający, hodujący, co oczywiście znaczy, w równej mierze niszczący jak twórczy i kształtujący wpływ, który przy pomocy religij wywierać się daje, jest zależnie od rodzaju ludzi, w ich zakłęcie i opiekę oddawanych, wieloraki i rozmaity. Dla silnych, niepodległych, do rozkazywania przygotowanych i przeznaczonych, w których ucieleśnia się zmysł i umiejętność rasy władczej jest religia jednym środkiem więcej, by pokonywać przeszkody, by módz panować: jako węzeł, co zespala władcę poddanym i sumienie tego ostatniego, jego skrytości i tajniki posłuchu uniknąć rade przed pierwszym wydatem i odpowiedzialnymi czyni; kiedy zaś niektóre jednostki tego dostojnego pochodzenia dla swej górnej duchowości skłaniają się do zaciszniejszego i oddanego rozmyślaniom żywota, zachowując dla siebie jeno najsubtelniejszą

odmianę władzy (nad wybranymi uczniami lub bracią zakonną), to religia może posłużyć nawet jako środek, dzięki któremu uzyskuje się spokój, próżen zgiełku i trudów pospolitszego rządzenia, i ochrania się swą czystość przed koniecznym brudem wszelkiego politykowania. Tak pojmowali to naprzykład bramini: przy pomocy organizacji religijnej posiadli władzę mianowania ludowi królów, sami zaś stali zdała i na uboczu, poczuwając się do szczytniejszych i ponadkrólewskich zadań. Okrom tego, także pewnej części podwładnych daje religia pochop i sposobność przygotować się do przyszłego władania i rozkazywania, owym mianowicie wyłaniającym się zwolna silniejszym słojom i stanom, u których, dzięki pomyślnym zwyczajom małżeńskim, moc i rozkosz woli, woła panowania nad sobą wciąż się wzmaga: religia nastęrcza im dość bodźców i pokuszeń, by weszły na drogi, zmierzające ku wyższej duchowości, by doświadczyły uczuć wielkich samo - przezwyciężeń, milczenia i samotności : — ascetyzm i purytanizm są niezbędnymi niemal środkami wychowawczymi i wyszlachetniającymi, gdy jakaś rasa, zrywając ze swem pochodzeniem, pragnie z czerni stać się władczynią i wywalczyć sobie z czasem panowanie. Zwyczajnym wreszcie ludziom, najliczniejszym, którzy istnieją jeno gwoli służbie i pożytkowi ogólnemu i jeno poto istnieć powinni, daje religia nieocenione zadowolenie ze swego losu i sposobu życia, niejednokrotnie spokój serca, wyszlachetnienie posłuszeństwa, z im równymi jedną więcej wspólną dolę i niedolę, oraz gdyby uświęcenie i upiększenie, gdyby usprawiedliwienie całej powszedniości, całej poziomości, całego nawpół zwierzęcego dusz ich ubóstwa. Religia i religijne pojmowanie życia rzuca blaski słoneczne na takich wiecznie udęcanych ludzi i nawet własny widok znośniejszym im czyni, oddziaływa na nich jak na cierpiących wyższego rzędu epikurejska zwykła wpływać filozofia, kojąc, wysubtelniając, cierpienie niejako zużytkowując, wkońcu nawet uświęcając i usprawiedliwiając. W chrześcijaństwie i buddyźmie niemasz snadź nic czcigodniejszego od mistrzostwa, z jakim w najbardziej upośledzonych wpajają zasadę, by swą pobożnością podnosili się na wyższe szczeble w urojonym ładzie rzeczy i w ten sposób wytrwali w zadowoleniu z Jadu rzeczywistości, w zakresie którego los uciska ich srodze, — zaś tej srogości potrzeba właśnie !

Nakoniec wszakże, by religiom takim wytknąć również ich strony ujemne i wyjawić grozę ich niebezpieczeństwa : — przepłaca się to zawsze drogo i straszliwie, gdy religie nie są środkami hodowczymi i wychowawczymi w rękę filozofa, lecz panują niezależnie i samowładnie, — kiedy same ostatecznymi chcą być celami, nie zaś środkiem obok innych środków. Śród ludzi, jak śród każdej innej odmiany zwierząt, istnieje nadwyżka chybionych, chorych, zwyrodniałych, ułomnych, z konieczności cierpiących; udałe osobniki należą i śród ludzi zawsze do wyjątków, zaś jeśli zważymy, iż człowiek jeszcze nie jest ustalonym zwierzęciem, do nielicznych wyjątków. A co gorsza: im wyższego rzędu jest typ jakiegoś człowieka, przez tegoż reprezentowany, tem bardziej wzmaga się jeszcze nieprawdopodobienstwo, iż człowiek ten się uda: przypadkowość, prawo niedorzeczności w zbiorowem gospodarstwie ludzkości objawia się najstraszliwiej niszczacem swem oddziaływaniem na ludzi wyższych, których warunki życiowe są subtelne, zawile i do obliczenia trudne. Jakżeż zachowują się tedy obie wymienione największe religie wobec tej nadwyżki osobników chybionych ? Starają się podtrzymać, przy życiu utrzymać, co jeno utrzymać się daje, ba, nawet stają zasadniczo po ich stronie jako religie cierpiących, przyznają wszystkim tym słuszność, którym dolega życie gdyby jaka choroba, i chciałyby przepześć, by każde inne odczuwanie życia zdawało się fałszem i było niemożliwością. Chociażbyśmy tę ochronną i podtrzymującą pieczołowitość, o ile ogarniała i ogarnia ona krom wszystkich innych także najwyższy, dotychczas zawsze niemal najbardziej cierpiący typ człowieczy, ocenili jak najwyżej : to jednak w rachunku ogólnym religie dotychczasowe, mianowicie religie samowładne, należą do głównych przyczyn, powstrzymujących ludzkość na niższym szczeblu rozwojowym, — zachowały za wiele tego, co winno było uledeć zagładzie. Zawdzięcza się im niezmiernie wiele; i któż jest tak szczodrze uposażon wdzięcznością, by nie zubożał wobec tego wszystkiego, co naprzykład duchowni chrześcijańscy uczynili dotychczas dla Europy ! A jednak, acz darzyli cierpiących pociechą, uciśnionych i zrozpaczonych otuchą, niesamodzielną pomocą i podporą, acz wewnątrz rozdartych i zdziczałych wywabiali ze społeczeństwa w zacisza klasztorne i więzienne dla duszy cele: cóż okrom tego musieli czynić, by ze spokojnem sumieniem pracować tak zasadniczo nad utrzymaniem wszystkiego chorego i cierpiącego, to znaczy, po prawdzie i w istocie rze czy, nad upośledzeniem europejskiej rasy? Wszystkie wartości wywrócić na nice — oto, co musieli! Więc skruszyć silnych, wielkie nadwątlić nadzieje, szczęście znajduwane w piękności podejrzanem uczynić, wszystko świetności pełne, męskie, zdobywcze, spragnione władzy, wszystkie instynkty, właściwe najszczytniejszemu i najdoskonalszemu typowi człowieka, przedzierzgnąć w niepewność, w

wyrzuty sumienia, samo-unicestwienie, ba nawet wszystką miłość doczesności i panowania nad światem przetworzyć w nienawiść świata i ziemskości — to postawił sobie i postawić sobie musiał kościół za zadanie, aż wedle jego osądu odświatowienie, odzmysłowienie i człowiek wyższy w jedno stopili się uczucie. Jeżeli przypuścimy, iż dałoby się szyderczem bezstronnem okiem jakiegoś epikurejskiego boga ogarnąć cudacznie bolesną i w równej mierze prostaczą jak subtelną komedię europejskiego chrześcijaństwa, to jestem przekonany, że możnaby się dziwić i śmiać bez końca: nie zdajeż się bowiem, iż jedyną wolą, która przez osiemnaście wieków władała Europą, było szczytny dziwoląg uczynić z człowieka ? Kto wszakże z odmiennymi skłonnościami, nie już po epikurejsku, lecz z jakowymś boskim w rękę młotem zabrałby się do tego rozmyślnego niemal zwyrodnienia i zmarnienia człowieka, jakiemu uległ europejczyk chrześcijański (Pascal naprzykład), nie byłżeżby zmuszony zawołać z gniewem, z współczuciem, z przerażeniem: Oh, wy głupcy, wy pretensjonalni litościwi głupcy, cóżeście uczynili! Byłaż to praca dla rąk waszych ! Jakżeście mi najpiękniejszy głaz pokiereszowali i zeszcpecili! Jakżeście wy śmieli! — Chciałem powiedzieć : chrześcijaństwo było dotychczas najfatalniejszym rodzajem przecenienia sił własnych. Ludzie niedość wysocy i niedość twardzi, by mogli kształtować człowieka jako artyści; ludzie niedość silni i niedość dalekowidze, by z górnem samoprzewyciężeniem puścić wodze pierwszoplanu wemu prawidłu tysięcznego niepowodzenia i zagłady; ludzie niedość dostojni, by dojrzeć bezdennie rozmaity hierarchię dostojęństwa i rozdział dostojęństwa między człowiekiem a człowiekiem : tacy to ludzie, ze swem równością przed Bogiem, rozstrzygali dotychczas o losach Europy, aż dochowali się wkońcu umniejszonego śmiesznego niemal gatunku zwierzęcia stadnego, czegoś dobrodusznego, chorobliwego, miernego, dzisiejszego europejczyka...

ZDANIA

I

POTRĄCENIA

Kto jest nauczycielem do głębi duszy, ten wszystkie rzeczy bierze poważnie jeno ze względu na swych uczniów, — nawet siebie samego.

Poznanie dla niego samego ostatnie to sidło, które zastawia morał: można zamotać się niem raz jeszcze w morał całkowicie.

Czar poznania byłby niewielki, gdyby na drodze do niego nie trzeba było tyle pokonywać wstydu.

Najnieuczciwszym jest się względem swego bóstwa grzeszyć mu niewolno !

Pozwalać drugim pomiatać sobą, okradać, okłamywać i wyzyskiwać siebie: skłonnością tą objawiałby się snadź wstyd boga wśród ludzi.

Kochać jednego jest barbarzyństwem: gdyż dzieje się to ze szkodą wszystkich innych. Nawet gdy się kocha Boga.

Zrobiłem to, powiada moja pamięć. Nie mogłem zrobić tego — powiada дума moja i jest nieubłagana. Wkońcu pamięć ulega.

Złe ten przypatrywał się życiu, komu nie zdarzało się widzieć ręki, która w dobrotliwy sposób zabija.

Gdy ma się charakter, ma się także typowe w swem życiu zdarzenia, które wciąż się powtarzają.

Mędrzec jako astronom. — Dopóki odczuwasz gwiazdy jako coś nad sobą, dopóty nie posiadasz ty jeszcze wzroku mędrca.

Nie siła, lecz trwałość szczytnych odczuwań szczytnego tworzy człowieka.

Kto swój ideal osiąga, ten wyrasta już tem samem ponad niego.

Niejeden paw ukrywa pawi swój ogon przed spojrzzeniami innych i zwie to swoja dumą.

Człowiek genialny bywa nieznośnym, jeśli nie posiada ponadto dwóch jeszcze co najmniej zalet: wdzięczności i czystości duchowej.

Stopień i rodzaj płciowości człowieka sięga aż w najostateczniejsze szczyty jego ducha.

W pokojowych okolicznościach napada wojowniczy człowiek na siebie samego.

Zasadami swemi pragnie się swe nawyknięcia poskromić albo usprawiedliwić, albo uczcić, albo zelżyć, albo utaić : — dwóch ludzi o jednakowych zasadach pragnie zatem prawdopodobnie przeciw czegoś zasadniczo różnego.

Kto gardzi sobą samym, ten poważa jednakże jeszcze siebie jako wzgardziciela.

Dusza, która wie, że jest kochana, ale sama nie kocha, wyjawia swój osad : — najgłębszy jej pokład wypływa na wierch.

Rzecz, która się wyjaśnia, przestaje nas obchodzić. — Co mniemał bóg ów, który doradzał: poznaj siebie samego ! Znaczyło to snadź : przestań zajmować się sobą. ! bądź przedmiotowym ! — A Sokrates ? — A człowiek naukowy ?

Strasna to rzecz, umrzeć w morzu z pragnienia. Musicieź waszą prawdę aż tak przesalać, by — nie gasiła już nawet pragnienia ?

Współczucie względem wszystkich — byłoby srogością i tyranją względem ciebie, mój panie sąsiedzie!

Instynkt. — Gdy gore dom, zapomina się nawet o obiedzie. — To prawda: ale zjada się go potem na zgliszcach.

Kobieta uczy się nienawidzić w miarę, jak czarować — się oducza.

Jednakie u mężczyzny i kobiety uczucia różnią się przeciw w tempie: dlatego nieporozumienia między mężczyzną a kobietą nie ustają.

Kobiety same poza całą próżnością osobistą czują jednakże jeszcze nieosobistą pogardę — dla kobiety.

Spętane serce, wolny duch. — Gdy się swe serce skrepuje i uwięzi, można swemu duchowi wielu użyczyć swobód: już to raz powiedziałem. Atoli nie daje się temu wiary, o ile nie wie się już tego.

Bardzo roztroptym ludziom poczyna się niedowierzać, gdy popadają w zakłopotanie.

Straszliwe przygody nasuwają domysł, czy ten, kto ich doznał w życiu, sam nie jest czemś straszliwym.

Przygnębieni, melancholijni ludzie dzięki temu właśnie, co innych przygnębia, dzięki miłości i nienawiści stają się lżejszymi i wypływają chwilowo na swą powierzchnię.

Taki zimny, taki lodowaty, iż palce parzy I Każda dłoń, która go dotknie, cofa się, drżąc. — I dlatego właśnie zda się niektórym żarem.

Któż gwoli swej dobrej opinii nie poświęcił już kiedyś — siebie samego ?
W poufaleńcu się z ludźmi niema zgoła nienawiści do ludzi, ale dlatego właśnie za wiele pogardy dla ludzi.

Dojrzałość męska: znaczy to odzyskać powagę, jaką się miewało przy zabawie za lat dziecięcych.
Swej niemoralności się wstydić : jest to pierwszy stopień schodów, u szczytu których wstydi się człowiek także swej moralności.

Należy rozstawać się z życiem, jak Odyseusz rozstawał się z Nauzykaą, — błogosławiący raczej niż zakochany.

Jakto ? Wielki człowiek ? A ja wciąż widzę jeno aktora własnego ideału.
Gdy się tresuje swe sumienie, to, gryząc, całuje nas ono zarazem.
Rozczarowany mówi. — Oczekiwałem echa, a usłyszałem jeno pochwałę.
Wszyscy udajemy przed sobą niemądrzejszych niżli jesteśmy : wypoczywamy w ten sposób po naszych bliźnich.

Dziś w miłośniku poznania mogłoby łącno obudzić się życzenie, by czuć się zezwierzęcieniem boga.
Miłość odwzajemniona winnaby właściwie rozczarowywać kochającego do istoty kochanej. Jak to ?
jest - że na tyle skromna, by kochać nawet ciebie ? Lub na tyle głupia ? Czy też — — czy też.

Niebezpieczeństwo w szczęściu.— Teraz ze wszystkim jest mi dobrze, teraz kocham już los każdy:
— kto ma ochotę być moim losem ?

Nie miłość bliźniego, lecz bezwład ich miłości bliźniego nie pozwala chrześcianom dzisiejszym —
palić nas na stosie.

Wolnemu duchowi, zbożnemu wyznawcy poznania — bądź co bądź mniej przypada do smaku (do jego zbożności) pia fraus niż impia fraus. Stąd to głębokie niezrozumienie kościoła, znamionujące typ wolnego ducha, — jako jego niewola.

Mocą muzyki lubują się namiętności w sobie samych.
Gdy postanowienie już powzięte, zamknąć uszy na najlepsze nawet dowodzenia przeciwnie : oznaka to silnego charakteru. Zatem przygodna wola głupoty.

Zjawisk moralnych niema wcale, istnieje tylko moralny wykład zjawisk.
Złoczyńca nie dorasta nader często do swojego czynu : umniejsza go bowiem i spotwarza.

Rzecznicy złoczyńcy rzadko bywają artystami w tym stopniu, by piękną straszliwość czynu wyzyskać na korzyść jego sprawcy.

Próżność naszą najtrudniej urazić wtedy, gdy urażono już dumę naszą.
Kto czuje, że jest przeznaczony do rozmyślań nie zaś do wierzeń, dla tego wszyscy wierzący są zbyt hałaśliwi i natrętni : broni się przed nimi.

Chcesz-li go zjednać sobie? Udawaj -że przed nim zakłopotanego. —
Ogromne oczekiwania co do miłości płciowej, oraz wstyd w tych oczekiwaniach, psują kobietom z góry wszystkie perspektywy.

Gdzie w grę nie wchodzi miłość lub nienawiść, tam gra kobieta miernie.
Wielkie epoki naszego życia zaczynają się tam, gdzie zdobywamy się na odwagę nasze najgorsze przechrzcić w nasze najlepsze.

Chęć przewyciężenia jakiegoś uczucia jest jednakże wkońcu jeno pragnieniem innego lub kilku innych uczuć.

Istnieje niewinność podziwu: ten ją posiada, komu nigdy jeszcze na myśl nie przyszło, że mógłby także być kiedyś podziwianym.

Wstręt do brudu może być tak wielki, iż nie pozwala nam się oczyszczać, — usprawiedliwiać.
Zmysłowość przyspiesza niejednokrotnie wzrost miłości, iż korzenie tejsze są za słabe i łatwo wyrwane być mogą.

Subtelność to nielada,- iż Bóg nauczył się po grecku, gdy zapragnął zostać pisarzem, — i że nie nauczył się lepiej.

Radość z pochwały cudzej bywa u niejednego jeno grzeczością serca — i czemś wręcz różnem od próżności ducha.

Konkubinat uległ także skażeniu: — przez małżeństwo.

Kto nawet na stosie weseli się jeszcze, ten nie tryumfuje nad bólem, lecz pszeto, iż nie doznał tam bólu, gdzie go się spodziewał. Przepowiedź.

Gdy musimy zmienić o kimś zdanie, pamiętamy mu gorzko przykrość, jaką nam tem wyrządził.
Naród jest manowcem przyrody, by dojść do sześciu, siedmiu wielkich ludzi. — Ba i przejść

następnie mimo nich.
 Wstyd wszystkich prawdziwych kobiet nie znosi wiedzy. Doznają one przytem wrażeniu, jak gdyby
 chciano im w ten sposób zajrzeć pod skórę, — gorzej jeszcze ! pod suknie i stroje.
 Im abstrakcyjniejsza jest prawda, której chcesz nauczać, tem bardziej musisz nęcić ku niej zmysły.
 Szatan ma niezmiernie rozległe perspektywy dla Boga, dlatego stoi odeń tak daleko : — mianowicie
 szatan jako najstarszy miłośnik poznania.
 Czem ktoś jest, poczyna się objawiać wtedy, gdy talent jego podupadnie, — gdy zaprzestanie
 okazywać, co może. Talent jest także strojem; strój jest także kryjówką.
 Płcie łądzą się co do siebie wzajem: skutkiem tego czczą i kochają w istocie rzeczy jeno siebie
 samych (czyli swój własny ideał, by wyrazić się grzeczniej —). I tak, mężczyzna pragnie u kobiety
 zgodności, — atoli kobieta jest właśnie, na podobieństwo kota, zasadniczo niezgodna, acz przyswoiła
 sobie bezsprzecznie pozory spokoju.
 Najdotkliwiej bywamy karani za nasze cnoty.
 Kto drogi do swego ideału znaleźć nie umie, ten żyje lekkomyślniej i bezczelniej niż człowiek bez
 ideału.
 Od zmysłów pochodzi dopiero wszelka wiaro-godność, wszelki spokój sumienia, wszelka
 oczywistość prawdy.
 Faryzeizm nie jest zwyrodnieniem dobrego człowieka : znaczna jego częśćka jest owszem potrzebna,
 by człowiek był dobry.
 Jeden szuka położnika dla swoich myśli, drugi kogoś, komu by pomógł: w ten sposób powstaje
 zajmująca rozmowa.
 Przystając z uczonymi i literatami, można łącno przeliczyć się naodwrot poza niezwykłym uczonym
 kryje się nierzadko mierny człowiek, zaś poza miernym artystą dość nawet często — nader
 niepospolity człowiek.
 Na jawie postępujemy podobnie jak we śnie : wynajdujemy i wymarzamy sobie dopiero człowieka, z
 którym przystajemy, — i zapominamy o tem niezwłocznie.
 W zemście i miłości kobieta jest bardziej barbarzyńska niż mężczyzna.
 Rada jako zagadka. — Będzie kochanie długiem kochaniem, — lecz pierwej musisz zjeść zęby na
 niem.
 Brzuch jest powodem, iż człowiek nie uważa siebie tak łącno za boga.
 Najwstydlwsze, jakie słyszałem, słowa: Dans le veritable amour c'est l'ame, qui enveloppe le corps.
 Proźność nasza chciałaby, by właśnie to, z czego wywiązujemy się; najlepiej, wydawało się rzeczą
 dla nas najtrudniejszą. Do genezy niejednego morału.
 Uczone skłonności u kobiety bywają zazwyczaj oznaką, iż płciowość jej niezupełnie jest w porządku.
 Już bezpłodność powoduje jakowąś męskość smaku; gdyż mężczyzna jest, za pozwoleniem, jałowem
 zwierzęciem.
 Porównawszy wogóle mężczyznę z kobietą, powiedzieć można : kobieta nie byłaby genialną w
 stroju, gdyby nie posiadała instynktu roli wtórej.
 Kto walczy z potworami, ten niechaj baczy, by sam przytem nie stał się potworem. Zaś gdy długo
 spoglądasz w bezdeń, spogląda bezdeń także w ciebie.
 Ze starych nowel florenckich, prócz tego — z życia : buona femmina e wala femmina imol bastone.
 Sacchetti Nov. 86.
 Skłonić bliźniego do dobrego mniemania o sobie, a następnie w mniemanie to szczerze uwierzyć :
 któż w tej sztuce dorówna kobietom ? —
 To, co w epoce jakiejś wydaje się złem, jest zazwyczaj niewczesnym odruchem tego, co ongi
 uchodziło za dobre, — dziedziczność dawniejszego ideału.
 Wokół bohatera staje się wszystko tragedią, wokół półboga wszystko satyrą; zaś dokoła boga staje
 się wszystko — no ? może światem ? —
 Nie dość mieć talent: trzeba mieć także wasze na niego pozwolenie, — nieprawdaż, przyjaciele moi ?
 Gdzie rośnie świadomości drzewo, tam zawsze jest raj: tak powiadają najstarsze i najmłodsze węże.
 To, czego dokonywa się z miłości, dzieje się zawsze poza dobrem i ziem.
 Zarzut, dywagacya, pogodna nieufność, szyderczość są oznakami zdrowia: wszystko bezwzględne
 należy do zakresu patologii.
 Zmysł tragizmu przybiera i opada razem ze zmysłowością.
 Obłąd u jednostki jest czemś rządkiem, — atoli u grup, stronnictw, ludów i epok regułą.

Myśl o samobójstwie wielką jest pociecha: dzięki jej niejedna noc zła przepędza się dobrze. Najsilniejszemu popędowi naszemu, tyranowi duszy naszej ulega nie tylko nasz rozum, lecz także sumienie nasze.

Trzeba odpłacać dobre i złe : ale dlaczego temu właśnie, który nam dobre lub złe wyrządził ? Niedosć kochamy poznanie nasze, skoro udzielamy go innym. Poeci względem swych doświadczeń życiowych są bezwstydni : wyzyskują je bowiem. Bliźnim naszym nie jest nasz sąsiad, lecz sąsiad naszego sąsiada — tak każdy myśli naród. Miłość dobywa na jaw szczytne i utajone właściwości kochającego, — to, co w nim niezwykle, wyjątkowe : o tyle ludzi łącno co do tego, co w nim jest regułą. Jezus mówił do swych żydów : Zakon był dla rabów, — miłujcie Boga, jak ja, Syn jego, go miłuję ! Cóż nas synów bożych obchodzi moral! —

Wobec każdego stronnictwa. — Pasterz potrzebuje do pomocy barana - przodownika, — lub sam w pewnych razach musi zostać baranem. Kłamie się oczywiście ustami, atoli mina, jaką ma się przytem, jednakże prawdę mówi. Czułość u surowych ludzi jest rzeczą wstydu — i czemś drogocennem. Chrześciantstwo napoiło Erosa trucizną: - nie umarł on wprawdzie, lecz wyrodził się, w występki. Chcąc się ukryć, można to osiągnąć także, mówiąc wiele o sobie. W pochvale jest więcej natręctwa niż w naganie. Współczucie u człowieka, oddanemu poznaniu, śmiech niemal wzbudza jak delikatne u Cyklopa ręce.

Z miłości ku ludziom rzucamy się niekiedy w ramiona pierwszego lepszego (gdyż wszystkich uściskać niepodobna): lecz właśnie o tem ów pierwszy lepszy wiedzieć nie powinien...

Lekceważenie nie idzie w parze z nienawiścią, która budzi się dopiero wtedy, gdy stawia się kogoś na równi lub wyżej od siebie.

Wy uilitytaryści, nie lubicież i wy także wszystkiego utile jeno jako rydwan a upodobań swoich,— nie wydajęz się właściwie i wam turkot kół jego nie do zniesienia ?

Ostatecznie kocha się swą żądzę nie zaś przedmiot tejże. Próżność innych sprzeciwia się naszemu smakowi w takim tylko razie, kiedy się naszej sprzeciwia próżności.

Względem tego, co to jest prawdziwość', nikt dość prawdziwym snadź nie był jeszcze. Szaleństwom rozumnych ludzi nie daje się wiary: co za uszczerbek przywilejów ludzkich ! Następstwa czynów naszych biorą nas za łeb, zgoła nie dbając o to, iż tymczasem poprawiliśmy się. Zdarza się niewinność kłamstwa, będąca oznaką dobrej wiary w swą sprawę. Rzecz to niehumanitarna błogosławić tam, gdzie przeklinają kogoś. Poufałość wyższego rozgorycza, gdyż odwzajemnić jej nie można. Nie to, że mnie okłamywałeś, lecz to, że ci już nie wierzę, wstrząsnęło mną do głębi. Bywa rozpasanie dobroci, które na pozór wy daje się złościwością. On mi się nie podoba. — Dlaczego ? — Gdyż mu nie dorównywan. — Odpowiedział - że kto tak kiedy ?

DO HISTORYI NATURALNEJ MORALU

Wrażliwość moralna jest obecnie w Europie równie subtelna, żrała, złożona, przeczulona, wydoskonalona, jak należąca do niej wiedza moralu jest jeszcze młoda, początkująca, nieudolna i grubopalca: — zaciekawiające przeciwieństwo, w osobie samego moralisty widoczne i ucieleśnione niekiedy. Już samo słowo wiedza moralu ze względu na to, co oznacza, zbyt jest wygórowane i sprzeciwia się dobremu smakowi: ten bowiem popędem do słów skromniejszych objawia się zazwyczaj. Należałoby z całą ścisłością wyznać przed sobą, czego tu na długo jeszcze potrzeba, co jedynie ma na teraz racje, bytu: mianowicie gromadzenie materiału, pojęciowe ujmowanie i porządkowanie przeobrzymiej dziedziny subtelnych wartości odczuwać tudzież wartości rozróżnień, które żyją, rosną, płodzą i giną, — oraz, być może, próby uwidocznienia powrotnych i częstszych kształtowań żyjącej tej krystalizacji, jako przygotowanie do nauki o typach moralu. Co prawda: nie byliśmy dotychczas tacy skromni. Wszyscy społeczeństwa filozofowie, o ile zajmowali się moralą jako wiedzą, ze sztywną rozsmieszającą powagą domagali się od siebie czegoś nierównie górnieszego, pretensjonalniejszego, uroczyściego: pragnęli uzasadnienia moralu, — każdy filozof dotychczas mniemał, iż powiodło się mu uzasadnić moral: zaś moral sam uchodził za coś danego. Jakżeż obcem nieudolnej ich dumie było owo rzekomo niepozorne, w kurzu i pleśni porzucone zadanie opisywania, acz mogłyby mu sprostać najsubtelniejsze zaledwie zmysły i ręce ! Dlatego właśnie, iż filozofowie moralu znali facta moralne jeno zgrubsza, w dowolnym wyciągu lub przypadkowym skróceniu, naprzykład jako moralność swego otoczenia, swego stanu, kościoła, ducha czasu, klimatu i strefy, — że co do ludów, epok, minionych przeszłości źle powiadomieni i niedość nawet żądni byli wiedzy, z właściwymi problematami moralu nie mieli oni wcale do czynienia : — bowiem przy porównaniu wielu moralów wyłaniają się dopiero one. Całej dotychczasowej wiedzy moralu zbywało, acz dziwnem wydawać się to może, samego problemu moralu : brakowało podejrzenia, iż istnieje tu coś problematycznego. To, co filozofowie uzasadnieniem moralu zwali i czego od siebie żądali, było jeno uczoną formą dobrej wiary w panujący moral, nowym jego wyrazu środkiem, a więc li stanem rzeczy w zakresie określonej moralności, ba nawet, w ostatnim rzędzie, rodzajem zaprzeczenia, iż moral ten jako problemat pojmowanym być może: — w każdym zaś razie czemś wręcz różnym od badania, roztrząsania, podejrzywania, wiwisekowania tej właśnie wiary! Posłuchajmy naprzykład, z jaką czcigodną niemal niewinnością jeszcze Schopenhauer wyobrażał sobie własne swe zadanie, i wysnujmy wnioski co do naukowości nauki, której ostatni mistrzowie przemawiają jeszcze jak dzieci lub stare baby: — założenie, powiada on (Grundprobleme der Ethik str. 137), zasada, co do treści której wszyscy etycy nie różnią się właściwie między sobą: *neminem laede, immo omnes, quantum potes, juva* — zasada ta jest właściwie twierdzeniem, które starają się uzasadnić wszyscy nauczyciele moralności... istotnym etyki węglem, poszukiwanym od wieków jak filozoficzny kamień. — Trudności w uzasadnieniu przytoczonego zdania są snadź, co prawda, wielkie — jak wiadomo, Schopenhauerowi nie poszczęściło się także w tym względzie — ; komu zaś zdarzyło się już wyczuć do dna, jak niesmacznie fałszywym i sentymentalnym jest to zdanie *W świecie, którego rdzeń stanowi wola mocy* —, ten niech przypomni sobie, iż Schopenhauer, acz pesymista, właściwie — grywał na flecie... Codziennie, po obiedzie : wspominają o tem biografowie jego. Spytajmyż więc mimochodem : pesymista, przeczący Bogu i światu, a zatrzymujący się przed moralą, — potwierdzający moral, moralowi *laede neminem* wtórujący na flecie: hę ? jest-że on właściwie — pesymista?

Pomijając już wartość twierdzeń takich, jak istnieje w nas imperatyw kategoryczny, zapytać jednakże się godzi: co twierdzenie takie mówi o człowieku, który je głosi ? Bywają moral, których zadaniem jest usprawiedliwiać swego twórcę przed innymi; inne moral mają go uspakajają i jednać ze sobą samym; jeszcze innymi chce on siebie upokorzyć i rozbić na krzyżu; są takie, którymi chciałby wyrzucić swą zemstę, i takie, którymi radby się ukryć, i takie, które go wyszczytniają, hen, wzwyż i oddal unoszą; ten moral pozwala twórcy swemu zapomnieć, ów siebie lub jakąś swą część pogrzyć w niepamięci; jeden moralista pragnie doświadczyć na ludzkości swej mocy i zachcenia twórczego; drugi, snadź i Kant także, daje swym moral do zrozumienia : to, co we mnie czcigodne, polega na tem, iż umiem być posłusznym, — wy zaś nie powinniście różnić się ode mnie ! — słowem, moral są także symboliczną afektów mową.

Każdy moral jest przeciwieństwem do *laissez aller*. częścią tyranii względem przyrody oraz rozumu : atoli nie jest to jeszcze przeciw niemu zarzutem, gdyż inaczej musielibyśmy na podstawie tego lub owego moral dojść do wniosku, iż wszelki rodzaj tyranii i nierozumu jest niedozwolony. Istotnem i nieocenionem w każdym morale jest to, iż jest on długim przymusom : i chcąc zrozumieć stoicyzm,

Port Royal lub purytanizm, trzeba przypomnieć sobie przymus, któremu moc swą i swobodę zawdzięcza dotychczas każda mowa, — przymus metryczny, tyranię rymu i rytmu. Ileż to trudu zadali sobie w każdym narodzie poeci i mówcy ! — kilku dzisiejszych prozaików nie wyjmując, u których w uchu nieubłagane przebywa sumienie — dla głupstwa, jak utylitarni powiadają durnie, którym się zdaje, iż dowodzą tem swego rozsądku, — z uległości względem praw narzuconych, jak utrzymują anarchiści, którzy stwierdzają tem rzekomo, iż są wolni, wolnomyślni nawet. Dziwaczny atoli stan rzeczy przedstawia się tak, iż wszystko, co wolnością, subtelnością, śmiałością, płasem i mistrzowską równowagą zowie się lub zwało dotychczas na ziemi, czy to w myśleniu samem, czy też w rządzeniu, mówieniu i przekonywaniu a także w sztukach i obyczajach, rozwinęło się dopiero mocą tyranii takich praw narzuconych; i w rzeczy samej, nic da się wykluczyć prawdopodobieństwo, że to właśnie jest przyrodą, czemś naturalnem — nie zaś owo *laisser aller* Każdy artysta wie, jak dalece z uczuciem puszczania sobie wodzów nie ma nic wspólnego stan jego najnaturalniejszy, polegający na swobodnem porządkowaniu, zestawianiu, kojarzeniu, kształtowaniu w chwilach natchnienia, - oraz jak wtedy właśnie, surowo i subtelnie tysiącnym podlega on prawidłom, które dla swej nieugiętości i określoności urągają tem samem wszelkiemu formułowaniu przy pomocy pojęć (najściślejsze nawet pojęcie jest, w porównaniu z niemi, czemś nieuchwytnem, wielorakiem, wieloznacznem). Istotną, jak już powiedziano, na ziemi i w niebiesiach rzeczą, jest snadź długotrwałe, w jednym i tym samym kierunku zmierzające posłuszeństwo: wydawało ono i wydaje z czasem zawsze jakowyś plon, dla którego warto żyć na ziemi, na przykład cnotę, sztukę, muzykę, taniec, rozum, uduchowanie — coś wniebowziętego, pogłębionego, szalonego i boskiego. Długa niewola ducha, musowa nieufność w udzielaniu myśli, dyscyplina, zniewalająca uczonego, by praca jego myśli nie wybiegała poza rubież, wytyczone przez kościół i dwór, lub poza założenia Arystotelesa, długa dążność duchowa, by wszystkie zjawiska wedle chrześcijańskiego tłumaczyć schematu, by w każdym z kolei wypadku na nowo odkrywać i usprawiedliwiać chrześcijańskiego Boga, — wszystek ten gwałt, samowola, srogość, okropność, nierozum okazały się środkiem, dzięki któremu duch europejski urósł w siłę, nabył bezwzględnej swej ciekawości i subtelnej ruchliwości: nie przeczę zresztą wcale, iż wiele nieocenionych przejawów ducha i siły musiało uleść przytem zgnębieniu, zdławieniu i zagładzie (gdyż tu jak wszędzie objawia się przyroda w całej pełni swej rozrzutnej i obojętnej wspaniałości, oburzającej, lecz dostojnej). Iż uczeni europejscy przez długie tysiąclecia myśleli jeno o tem, by coś udowodnić — dziś na odwrót, każdy myśliciel, który chce coś udowodnić, jest nam podejrzany —, iż to, co miało być plonem najściślejszych ich rozmyślań, było już z góry niewzruszonym pewnikiem, podobnie jak ongi w astrologii azyatyckiej lub jak dziś jeszcze w nieszkodliwym chrześcijańsko - moralnem tłumaczeniu najbliższych, najosobistszych zdarzeń na chwałę Boga i gwoli zbawieniu duszy: — przeto ta tyrania, ta samowola, cała ta surowa i majestatyczna głupota dokonała wychowania ducha; niewolnictwo jest, jak się zdaje, w pospolitszem i subtelniejszym znaczeniu nieodzownym środkiem duchowej także hodowli i karności. Każdy morał winno się rozpatrywać z tego stanowiska, iż przyroda to, w nim utajona, uczy nienawidzić *laisser aller* oraz zbyt wybujałą swobodę, niecąc potrzebę zamkniętych widnokręgów i najbliższych zadań, — że ona to skłania do zacieśnienia perspektywy, a więc niejako do głupoty jako warunku życia i wzrastania. Winien jesteś komuś i przez czas długi posłuszeństwo : inaczej zmarniejesz i zatracisz doszczętnie cześć dla siebie samego — oto, jak mi się zdaje, moralny imperatyw przyrody, który nie jest wprawdzie ani kategorię jak domagał się od niego stary Kant (stąd owo inaczej —), — ani też nie zwraca się do jednostek (cóż ją obchodzi jednostka!), lecz do ludów, ras, epok, stanów, przede wszystkim zaś do całego rodzaju ludzkiego, do ludzkości.

Rasom pracowitym z wielką przykrością przychodzi próżnować : instynkt angielski umiał po mistrzowsku otoczyć niedzielę nimbem takiej świętości i takiej nudy, iż Anglik niepostrzeżenie zaczyna znów tęsknić do dnia powszedniego, dnia roboczego: — jest to rodzaj mądrze pomyślanego i mądrze wtrąconego postu, spotykanego również nader często w świecie starożytnym (acz, rzecz prosta, u ludów południowych niekoniecznie pracą miał on na względzie —). Muszą istnieć posty różnorodnego rodzaju; wszędzie, gdzie władają przemożne nawyknięcia i popędy, rzeczą prawodawców jest oznaczyć dnie, w których popęd taki bywa na uwięzi i znów łaknąć się uczy. Z wyższego stanowiska całe pokolenia i epoki, o ile je jakowyś fanatyzm moralny opęta, wydają się takimi wtrąconymi okresami postu i przymusu, w których popęd uczy się uległości i powściągliwości, lecz zarazem wysz liichetnia się i zaostrza; niektóre sekty filozoficzne (na przykład Stoa wśród kultury hellenistycznej oraz jej afrodyjskimi woniami brzemiennej i rozlubieżnionej atmosfery) także w ten

sposób wytłumaczyć się dają. Jest to razem wskazówką do rozwiązania paradoksu, dlaczego w, chrześcijańskim właśnie okresie Europy i w ogóle dopiero pod naciskiem chrześcijańskiego osądu wartości popęd płciowy wzbił się aż na wyżynę miłości (amour-passion)

Morał Platona zawiera coś, co właściwie platonskiem nic jest, lecz znajduje się tylko w jego filozofii, można by rzec, pomimo Platona: mianowicie sokratyzm, na który był on właściwie za dostojny. Nikt nie chce szkodzić sobie samemu, przeto złe dzieje się niedobrowolnie. Gdyż człowiek zły wyrządza szkodę sobie samemu: nie czyniłby zaś tego, gdyby wiedział, iż złe złem jest. Człowiek zły jest złym jeno skutkiem błędu; wyprowadzając go z błędu, czyni się go niezawodnie — dobrym. — Ten sposób wnioskowania trąci pospółstwem, które w złoczyńieniu widzi jeno przykre następstwa i w istocie rzeczy sądzi: czynić złe jest głupotą; zaś dobre utożsamia bez wahania z pożytecznym i przyjemnym. Wszelki utylitaryzm moralny winien z góry nasuwać nam domysł, iż z tegoż samego wypłynął źródła; powodujmy się tem poczuciem : a rzadko pobłądzimy. — Platon uczynił wszystko, by w zasadę nauczyciela swego wesnuć coś subtelnego i dostojnego, przedewszystkiem siebie, — z nieporównanym zuchwalstwem wziął całego Sokratesa ni to popularny temat lub pieśń ludową z ulicy, by go waryować do nieskończoności i niemożliwości: mianowicie przeobrażać we wszystkie swe maski i różnicowości. Żartem zaś mówiąc, i to homeryckim : czem - że jest Sokrates platoński, jak nie

πρόσθε Πλάτων ὀπιθέν τε Πλάτων μέσση τε Χίμαιρα.

Dawny problemat teologiczny wiary i wiedzy — czyli wyraźniej, instynktu i rozumu — zatem zagadnienie, czy, ze względu na ocenę wartości rzeczy, instynktowi snadniej zaufać można niż rozumowi, który pyta : dlaczego ?, domaga się przyczyn, a więc celowości oraz pożyteczności ocen i postępów, — nie. jest niczym innym jak owym odwiecznym problematem moralnym, który pojawił się najpierw w osobie Sokratesa i na długo przed powstaniem chrześcijaństwa waśnił już umysły. Wprawdzie sam Sokrates zgodnie ze smakiem swego talentu — smakiem przodującego dyalektyka — stanął z początku po stronie rozumu; bo i na czem - że upływało całe jego życie, jak nie na wyśmiewaniu ociężałej dostojnych swych ateńskich ziomek niezdolności, którzy, jak wszyscy ludzie dostojni, powodowali się instynktem i z przyczyn swego postępowania zdać należycie sprawy nie umieli nigdy? Pod koniec atoli, w skrytości i cichości, ze siebie samego śmiał się on także: roztrząsnąwszy subtelniejsze swe sumienie i przesłuchawszy siebie, dojrzał też samą ociężałość i niezdolność. Po cóż więc, przekonywał siebie, wyzbywać się dlatego instynktów ? Należy przyznawać im słuszność i rozumowi także, — należy powodować się instynktami, rozum zaś nakłonić, by słuszne powody miał na ich poparcie. Na tem polegała właściwa fałszywość owego wielkiego tajemniczego ironika : wmówił w swe sumienie, by się zadowalniało ni to oszukiwaniem siebie: w istocie przeniknął irracjonalność sądów moralnych. — Platon w takich rzeczach niewinniejszy i wykrętności próżen plebejskiej, całym wysiłkiem mocy — największej mocy, jaką dotychczas rozporządzał filozof! — chciał dowieść sobie, iż rozum i instynkt same przez się do jednego i tego samego zmierzają celu, ku Dobru, ku Bogu; odtąd wszyscy teologowie i filozofowie wstępują w jego ślady — to znaczy, w rzeczach morału zwyciężał dotychczas instynkt, lub, jak to chrześcijanie nazywają, wiara, czyli, jak ja to zowie, stado. Należałoby jednakże uczynić w tym względzie wyjątek dla Descartes'a, ojca racjonalizmu (a więc dziadka rewolucji), który uznawał jedynie powagę rozumu : atoli rozum jest jeno narzędziem, a Descartes był powierzchowny.

Kto śledził dzieje którejkolwiek umiejętności, ten w jej rozwoju znajduje wskazówki do zrozumienia najdawniejszych i najpospolitszych kolei wszelkiej wiedzy i poznania : tu i tam przedwczesne hipotezy, zmyślenia, niemądra łatwowierność, brak nieufności i cierpliwości rozwinęły się najpierwej, — zmysły nasze uczą się późno, nigdy zaś zupełnie, być subtelnymi, wiernymi, przezornymi narządami poznania. Oku naszemu jest o wiele wygodniej odtworzyć pod wpływem danego, bodźca obraz, odtwarzany już niejednokrotnie, niżli podchwycić niezwykłość i nowość jakiegoś wrażenia : w ostatnim razie potrzeba więcej siły, więcej moralności. Dla ucha nowe brzmienia są przykre i trudne; nie lubimy słuchać muzyki, do której nie nawykliśmy. Słyszac obcy język, mimowolnie usiłujemy zasłyszane dźwięki przekształcić w słowa o brzmieniu więcej swojskiem i znajomem : tak naprzykład utworzył ongi Niemiec z zasłyszanego arcubalista słowo Arnibrust. Względem nowości zmysły nasze

zachowują się także wrogo i niechętnie; i wogóle przy najprostszych nawet przejawach zmysłowości biorą górę afekty, jak bojaźń, miłość, nienawiść, połączone z biernymi afektami lenistwa. — Jak czytelnik dzisiejszy nie odczytuje bynajmniej poszczególnych słów (tem mniej zgłosek), tworzących stronicę — z dwudziestu słów wybiera raczej na chybi-trafi pięć i z tych pięciu domyśla się przybliżonej treści — tak też patrząc na drzewo, nie widzimy w całości i dokładnie jego liści, gałęzi, barwy i kształtu; jest nam o wiele łatwiej wyobrazić sobie coś zbliżonego do drzewa. Nawet wśród najniezwykleszych okoliczności życiowych postępujemy również w ten sam sposób : wysnuwamy sobie przeważną część zdarzenia z wyobraźni i niepodobna niemal nas zmusić, byśmy jakowemuś zdarzeniu nie przyglądali się jako wynalazcy. Wszystko to znaczy: z całej duszy, od wieków — przywykliśmy do kłamstwa. Czyli, by się wyrazić cnotliwiej i obłudniej, słowem, przyjemniej : jesteśmy o wiele więcej artystami, niż przypuszczamy. — Podczas ożywionej rozmowy widzę niejednokrotnie twarz osoby, z którą rozmawiam, zależnie od myśli przez nią wypowiedzanej, lub przezemnie w jej mózgu rzekomo wywołanej, z taką wyrazistością i dokładnością przed sobą, iż stopień ten wyrazistości przewyższa niepomniernie siłę mojego wzroku : — subtelności gry mięśniowej oraz wyrazu oczu musiałem zatem dopełnić z własnej wyobraźni. Prawdopodobnie osoba ta miała całkiem inną minę lub zgoła, żadnej.

Quidquid luce fuit, tenebris agit: lecz także na odwrót. To, czego doznajemy we śnie, o ile doznawaliśmy już nieraz, wchodzi w końcu tak samo w skład duszy naszej, jak każde zdarzenie rzeczywiste. : zależnie od niego jesteśmy bogatsi lub ubożsi, mamy jedną potrzebę więcej lub mniej i ostatecznie za białego dnia, w najweselszych nawet chwilach jawy naszego ducha, chodzimy potrosze na pasku nawyknień snów naszych. Przypuśćmy, iż ktoś w snach nieraz latał i w marzeniach sennych doznaje już poczucia mocy i sztuki latania ni to swojego przywileju, ni to sobie jeno danego, godnego zazdrości szczęścia; że mu się zdaje, iż za najłżejszym bodźcem każdy zwrot i krąg zatoczyć może; że zna on uczucie jakowejś pierzchliwości boskiej, wzbijał się w górę bez wysiłku i przymusu, zlatował w dół bez pogńębienia i poniżenia — ciężkości wszelkiej prożen ! — : jakżeby dla człowieka, który ma takie doświadczenia senne i nawyknięcia senne, nie miało w końcu słowo szczęście i za białego dnia także innego znaczenia i zabarwienia! jakżeby mógł nie pragnąć szczęścia — inaczej! wzlot, jak opisują go poeci, w porównaniu z lataniem owem snadź wydaje się mu zbyt już ziemskim, od mięśni zależnym, gwałtownym, za ciężkim.

Różność ludzi objawia się nie tylko w różności poglądów na dobro, a więc w tem, iż za cel swych dążeń rozmaite obierają dobra, oraz iż co do przedniejszych i pośledniejszych wartości, co do stopniowania dóbr powszechnie uznanych niema między nimi zgody : — jeszcze dobitniej objawia się ona w tem, co w ich mniemaniu jest rzeczy wistem mieniem i posiadaniem jakiegoś dobra. Co do kobiety na przykład, mniej wybrednemu wystarcza już opanowanie jej ciała i rozkosz płciowa jako dostateczna i zadowalniająca oznaka mienia, posiadania; ktoś inny, obdarzony nieufniejszą i wygórowańszą posiadania żądzą, widzi wątpliwość, pozornie jeno takiego mienia i szuka subtelniejszych prób, przede wszystkim by wiedzieć, czy kobieta nie tylko mu się oddaje, lecz także powierza to, co ma lub coby mieć chciała — : wtedy dopiero zda się mu posiadana. Dla trzeciego atoli i to nawet nie jest jeszcze kresem podejrzliwości i chęci posiadania; zapytuje siebie, czy kobieta, powierzając mu wszystko, nie czyni tego snadź dla urojonego widziadła : by w ogóle mógł zjednać sobie miłość, chce wprawdzie być poznanym do dna, do bezdna nawet swej duszy, posuwa się do tego, iż pozwala się odgadnąć. — Wtedy dopiero doznaje uczucia całkowitego posiadania ukochanej kobiety, gdy nie ma już

ona co do niego złudzeń, kiedy kocha go zarówno dla jego dyabelstwa i skrytej niesytości, jak dla jego dobroci, cierpliwości i duchowości. Ów chciałby owładnąć ludem: więc wszystkie celniejsze sztuczki Cagliostro i Katyliny są dlań w tym celu dobre. Inny, o subtelniejszej żądzy posiadania, rzecz chcąc posiadać, oszukiwać się nie godzi — drażni go i niecierpliwi myśl, iż sercem ludu rządzi jego maska: zatem muszę dać się poznać, a przede wszystkim poznać siebie samego! U uczynnych i dobroczynnych ludzi spotyka się stale niemal niezręczny ów wybieg, który w człowieka, potrzebującego pomocy, najpierw wmówić się stara: jakoby na przykład zasługiwał na wsparcie, ich właśnie potrzebował pomocy i przyrzekał w zamian być serdecznie wdzięcznym, przywiązany, uległym, — drogą tych przewidzeń zabierają sobie biedaka ni to na własność, gdyż z pożądania własności wynika wogóle ich dobroczynność i uczynność. Bywają zazdrośni, gdy im w niesieniu pomocy przeszkodzi się lub ich się uprzedzi. Rodzice urabiają mimowolnie dzieci na swe podobieństwo — zwą to wychowaniem —, żadna matka nie wątpi w głębi duszy, iż, rodząc dziecko,

nauczyciele, prawa, przesady stanowe, opinia publiczna — kładzie jej w uszy. Szczególniejsza rozwoju ludzkiego ograniczoność, opieszałość, przewlekłość, częste kołowania i nawroty pochodzą stąd, iż instynkt stadny posłuszeństwa odziedzicza się najłatwiej i z uszczerbkiem sztuki rozkazywania. Jeżeli wyobrazimy sobie ten instynkt, posunięty do ostatecznych kresów rozpasania, to wkońcu nie stanie po prostu rozkazodawców i ludzi niezależnych: lub trawieni wewnętrzną zgryzotą sumienia, będą musieli poddawać się dopiero złudzeniom, by mózdz rozkazywać: mianowicie, jakoby także winni byli posłuszeństwo. Stan ten istotnie nastąpił już obecnie w Europie: zwę go moralną rozkazodawców obłudą. Przed wyrzutami sumienia szukają oni obrony w tem, iż występują jako wykonawcy dawniejszych lub wyższych rozkazów (przodków, konstytucyi, praw, ustaw, Boga) albo zapożyczają nawet ze stadnego myślenia sposobu prawidła stadne, na przykład pierwszy sługa swego ludu lub narzędzie pospolitego dobra. Z drugiej strony, człowiek stadny nabiera w Europie przeświadczenia, jakoby był jedynym dozwolonym rodzajem człowieka, i sławi swe właściwości, które czynią go łagodnym, znośnym, stadu pożytecznym, jako właściwe cnoty ludzkie: zatem uspołecznienie, życzliwość, względność, pilność, wstrzemięźliwość, skromność, pobłażliwość, współczucie. W tych jednakże razach, gdy bez przewodnika lub barana-prowodyra obyć się już niepodobna, czyni się obecnie płonne wysiłki, by sumowaniem roztropnych ludzi stadnych zastąpić rozkazodawcę: z tego źródła wyniknęły na przykład wszystkie ustroje reprezentacyjne. Jakiem atoli dobrodziejstwem, jakim wyzwoleniem z wzrastającego ucisku jest mimo wszystko dla stadnego Europejczyka wystąpienie bezwzględnej rozkazodawcy, ostatniem wielkiem świadectwem tego jest wrażenie, wywołane pojawieniem się Napoleona: — dzieje wpływu napoleońskiego są nieledwie dziejami górnieszego szczęścia, jakiego w swych najcelniejszych ludziach i chwilach dostąpiło całe stulecie.

Człowiek z epoki rozkładu, wywołującego zamęt ras, człowiek, który ma we krwi różnorodnego pochodzenia spuściznę, to znaczy sprzeczne, zaś niejednokrotnie nawet nie tylko sprzeczne popędy i osady wartości, pasujące się ze sobą i rzadko pozostawiające siebie w spokoju, — człowiek taki przejrzałych cywilizacji i dogorywających światła bywa zazwyczaj słabym: pragnie najgoręcej, by wojna, tocząca się w nim samym, dobiegła wreszcie końca; szczęście, zgodnie z jakimś kojącym (na przykład epikurejskim lub chrześcijańskim lekiem i myślenia sposobem, zda się mu przede wszystkim szczęściem wypoczynku, beztroski, sytości, ostatecznej jedności, sabatem nad sabatami, jak powiada święty retor Augustyn, który sam był takim człowiekiem. — Kiedy wszakże waśń i rozterka oddziaływa na naturę taką jako jeden więcej bodziec i podnieta życiowa —, z drugiej zaś strony do jej możliwych nieprzejednanych popędów przyłączy się drogą dziedziczności i wychowania także właściwe jej mistrzostwo i subtelność w zmaganiu się ze sobą, zatem samo-opanowywanie, samo-opętywanie: to powstają owi nieuchwytni i niepojęci czarodzieje, owi do, zwycięstwa i uwodzicielstwa przeznaczeni zagadkowi ludzie, których najpiękniejszym wyrazem jest Alcyoiades i Cezar (— powodując się moim smakiem, zaliczyłbym do nich także owego pierwszego Europejczyka, Fryderyka II Hohenstaufa), zaś wśród artystów snadź Leonardo da Vinci. Pojawiają się oni równocześnie z owym słabszym typem, pożądającym spokoju: oba te typy są nieodłączne i z jednakich

wynikają

przyczyn.

Dopóki pożyteczność, panująca w osądach wartości moralnych, jest jedynie pożytecznością stadną, dopóki jedyną troską jest utrzymanie gromady, zaś niemoralność na tem właśnie i wyłącznie polega, co zda się zagrażać istnieniu gromady: dopóty nie może być mowy o morale miłości bliźniego. Dajmy na to, iż nie brak już i wówczas ciągłych drobnych ćwiczeń w słuszności, współczuciu, względności, łagodności, wywzajemnianiu usług; przypuścimy, że i na tym stopniu uspołecznienia czynne już są wszystkie owe popędy, które noszą później zaszczytne miana cnót i ostatecznie zlewają się niemal z pojęciem moralności: w tym jednakże okresie bynajmniej nie należą one jeszcze do dziedziny sądów o wartościach moralnych — są jeszcze póz amoralne. Naprzykład, litościwy uczynek w naświetniejszej epoce Rzymu nie jest dobry ni zły, nie uchodzi za moralny ni niemoralny; a jeżeli spotka się nawet z pochwałą, to pochwała ta nie odbiega zbyt daleko od jakiegoś niechętnego lekceważenia, zwłaszcza w zestawieniu z czynem, mającym dobro całości, respublicam na względzie. Ostatecznie miłość bliźniego jest zawsze czemś ubocznem, po części konwencyonalnem, dowolnie pozornem w porównaniu z obawą przed bliźnim. Gdy spójnia społeczna jest już dokonana i od niebezpieczeństw zewnętrznych zabezpieczona, trwoga ta przed bliźnim w osądach wartości moralnych stwarza znów nowe perspektywy. Silne i niebezpieczne popędy, jak przedsiębiorczość, zapamiętałość, mściwość, przebiegłość, drapieżność, żądza panowania, które dotychczas ze względu na dobro pospolite nie tylko

czciami otaczać — pod innymi oczywiście nazwami od co tylko przytoczonych —, lecz nawet hodować i pielęgnować musiano (potrzebowano ich bowiem ustawicznie przeciw nieprzyjaciołom, zagrażającym całości), budzą odtąd — kiedy niema już dla nich upustu — zdwojoną grozę i, jako niemoralne, bywają stopniowo piętnowane i spotwarzane. Cześć staje się teraz udziałem wręcz sprzecznych popędów i skłonności; instynkt stadny zmierza zwolna ku swym konsekwencyom. Wzgląd, o ile jakieś objawy i afekty, o ile czyjeś zdanie, zdolności i wola podrywają równość, pospolitemu zagrażają dobru, staje się teraz perspektywą moralną: trwoga i w tym razie jest macierzą morału. Najgórniejsze i najsilniejsze popędy, gdy w namiętym wybuchu porwą i wyniosą jednostkę ponad sumienia stadnego poziom i nizinę, powodują przez to zanik samopoczucia u gromady, kruszą ni to jej kręgosłup, jej wiarę w siebie: zatem te właśnie popędy piętnuje się i spotwarza najusilniej. Szczytna niezależna duchowość, wola samodzielności, wielki rozum wydają się już niebezpieczeństwem; wszystko, co jednostkę wynosi ponad stado i bliźniego napawa trwogą, zowie się odtąd złem; potulne, skromne, uległe, równościowe usposobienie, mierność żądz zdobywa sobie cześć i uznanie moralne. Ostatecznie, wśród nader pokojowych okoliczności zanika coraz bardziej sposobność i konieczność naginania swych uczuć do stanowczości i surowości; i odtąd wszelka surowość, nawet w sprawiedliwości, poczyna razić sumienia; górna surowa dostojność i poczucie odpowiedzialności przed sobą obraża niemal i wzbudza nieufność, baranek, jeszcze więcej owieczka zyskuje poważanie. W dziejach społeczeństwa zdarza się moment takiego chorobliwego zmurszenia i przedelikacenia, iż z całą powagą i rzetelnością staje ono nawet po stronie swego szkodnika, zbrodniarza. Karać: zda się mu z jakiego bądź względu rzeczą niesłuszną, — to pewna, iż pojęcie kara i powinność karania dotyka je boleśnie, napawa trwogą. Nie dość że uczynić go nieszkodliwym? Poczóż jeszcze karać? Karanie samo jest czems okropnem! — drogą pytania tego morał stadny, morał bojaźliwości, wyprowadza swe ostateczne wnioski. Jeżeli przypuścimy, iż dałoby się wogóle usunąć niebezpieczeństwo, tę przyczynę obaw, to i morał ten usunęłoby się zarazem: przestałby być potrzebnym, sobie samemu nie wydawałby się już potrzebnym! — Kto bada sumienie dzisiejszego Europejczyka, ten w tysiącnych skrytkach i schowkach moralnych wykryje zawsze ten sam imperatyw, imperatyw bojaźliwości stadnej: chcemy, by kiedyś nie trzeba było obawiać się już niczego! Kiedyś — wola i droga ku temu kiedyś w całej Europie zwie się dziś postępem.

Powiedzmyż od razu, cośmy mówili już po stokroć: gdyż na prawdy takie — prawdy nasze — niechętnie otwierają się dzisiaj uszy. Wiemy aż nadto dobrze, jak to oburza, gdy ktoś bez ogródek i przenośni zalicza ludzi do zwierząt; atoli będzie to nam poczytane niemal za winę, iż mówiąc właśnie o ludziach nowoczesnych idej, używamy ciągle wyrażen, jak stado, instynkta stadne i tym podobnych. Cóż na to poradzić! Nie możemy inaczej: gdyż na tem właśnie polegają nowe nasze poglądy. Przekonaliśmy się, iż co do wszystkich zasadniczych sądów moralnych w Europie a także w krajach wpływowi europejskiemu podległych panuje jednomyślność: wiadomo widocznie w Europie, o czem Sokrates podobno nie wiedział, a czego ów dawny słynny wąż przyrzekał ongi nauczyć, - wiadomo dzisiaj, co jest dobro i zło. Otóż brzmi snadź niemile i razi uszy, gdy upieramy się wciąż przy swoim: to, co ma być rzekomo wiadomem, co wysławia siebie własną swą chwalbą i naganą, co przyznaje sobie słusność, jest instynktem zwierzęcia stadnego człowieka; instynkt ten wziął i bierze coraz bardziej górę i przewagę nad innymi instynktami w miarę jak się wzmagają fizyologiczne zbliżenie i upodobnienie, którego jest objawem. Morał w Europie dzisiejszej jest morałem zwierząt stadnych: — zatem, jak my to rozumiemy, li jednym morałem ludzkiego rodzaju, obok którego, przed którym, po którym mnogo innych, przedewszystkiem zaś szczytniejszych morałów jest możliwych lub możliwymi być winny. Przed tą możliwością, przed owem -winny broni się atoli morał ten wszystkimi siłami: twierdzi zawzięcie i nieubłaganie jam jest morałem, okrom mnie morału niemasz! — ba, przy pomocy religii, która czyniła zadość i schlebiała najsubtelniejszym zwierzęciu stadnego żądzom, doszło do tego, iż z coraz widoczniejszymi morału tego objawami spotykamy się nawet w urządzeniach politycznych i społecznych: prąd demokratyczny jest spuścizną prądu chrześcijańskiego. Że atoli tempo jego niecierpliwym, schorzałym i kalekim okazom wymienionego instynktu zda się zbyt jeszcze powolnym i ospałym, świadczą o tem coraz wścieklejsze wycia, coraz jawniejsze zgrzytania psów anarchistycznych, tułających się po zaułkach kultury europejskiej: zasadniczo na pozór różnych od pokojowo-pracowitych demokratów i ideologów rewolucyjnych, zaś więcej jeszcze od matołkowatych pseudofilozofów i wyznawców braterstwa, którzy zwą siebie socyalistami i mają na celu wolne społeczeństwo-; w istocie jednak zgodnych z nimi wszystkimi w zakorzenionej i instynktownej wrogości względem każdego innego ustroju społecznego krom samorządu stadnego (aż

do odrzucenia nawet pojęć pan i sługa — nidieu ni maitre socjalistyczna opiewa formuła); zgodnych w zaciętem zwalczaniu każdego udzielnego uroszczenia, każdego udzielnego prawa i przywileju (co w istocie znaczy, każdego prawa: bowiem, gdy wszyscy równi, nikomu prawa potrzebne już nie są —); zgodnych w niedowierzaniu karzącej sprawiedliwości (jak gdyby była pokrzywdzeniem słabszego, bezprawiem na koniecznym następstwie całego dawniejszego społeczeństwa —); niemniej atoli zgodnych w religii litości, we współczuciu dla wszystkiego, co jeno czuje, żywie i cierpi (w dół aż do zwierzęcia, w górę aż do Boga: — rozpasanie współczucia dla Boga jest właściwością epoki demokratycznej —); zgodnych społem w wyrzekaniach i niecierpliwości współczucia, w śmiertelnej nienawiści do cierpienia w ogóle, w kobiecej niemal niezdolności, by wytrwać przy tem w roli widza, by móżdż na cierpienie pozwolić; zgodnych w niedobrowolnem sosenpieniu i przedelikaceni, które zagrażają snadź Europie powstaniem jakiegoś nowego buddyzmu; zgodnie wierzących w morał pospólnego współczucia, jak gdyby był on sam w sobie morałem, jak gdyby był wyżyną, osiągniętą wyżyną człowieka, wyłączną nadzieją przyszłości, pociechą terażniejszości, wielkiem zmazaniem wszystkich win dawniejszych; zgodnie wierzących w społeczność jako odkupicielkę, zatem w stado, w siebie...

My, innej wiary wyznawcy —, my, dla których ruch demokratyczny jest nie tylko objawem rozkładu organizacyi politycznej, lecz także objawem upadku, mianowicie umniejszenia człowieka, polegającego na zmiernieniu i obniżeniu jego wartości: na czemże my musimy nasze pokładać nadzieje? — Na nowych filozofach, niema innego wyboru; na duchach krzepkich i pierwotnych o tyle, by dały pobudkę, do wręcz przeciwnych osądów wartości, by wartości wiekuiście przemianowały, odwróciły; na prekursorach, na ludziach przyszłości, którzy w terażniejszości zadzierzgnij węzły i zmusza, wolę tysiąceci, żeby po nowych toczyła się torach. Wpocić w człowieka przekonanie, iż przyszłość człowieka na jego polega woli, od woli ludzkiej jest zależna, oraz przygotować wielkie porywy i zbiorowe usiłowania celem hodowli i karności, by w ten sposób położyć kres straszliwemu panowaniu niedorzeczności i przypadkowości historyą zwanemu dotychczas, — niedorzeczność największej liczby jest jeno ostatnią jej formą — : do tego będzie kiedyś wreszcie potrzebny nowy rodzaj filozofów i rozkazodawców, wobec którego zbledną snadź i skarleją wszystkie skryte, straszliwe i dobrotliwe duchy, które istniały dotychczas na ziemi. Obraz takich wodzów mający oczom naszym: — mogeż to głośno powiedzieć, wy wolne duchy? Okoliczności, które celem ich powstania należałoby częścią stworzyć, częścią wyzyskać; domyślne drogi i próby, dzięki którym wzmogłaby się dusza do takiej potęgi i wyżyny, iżby czuła się zniewoloną do podjęcia takich zadań; odwrócenie wartości, pod których nowem parciem i młotem nabrałoby sumienie hartu stali, serce, by znieść brzemię takiej odpowiedzialności, przemieniłoby się w spiz; z drugiej zaś strony konieczność takich wodzów, zastraszające niebezpieczeństwo, iż mogą nie zjawić się lub się nie udać i zwyrodnieć — oto nam właściwe troski i zasepienia, wiecie li o tem, wy wolne duchy? oto bolesne odległe myśli i nawałnice, po życia naszego niebiosach przeciągające. Niema snadź bardziej dojmującego bólu, jak kiedy się dojrzy, odgadnie, przeczuje, iż człowiek niepospolity zwyrodniał i ze swej kolei wytrącony został: czyj wszakże niezwykle wzrok ogarnia powszechne niebezpieczeństwo zwyrodnienia samegoż człowieka, kto, jak my, poznał potworną przypadkowość, która uczyniła sobie igraszkę z przyszłości człowieka, — igraszkę bez współdziału ręki niczyjej, ni nawet palca bożego! — kto odgadnie fatalność, utajoną w idyotycznym niedbalstwie oraz błogiej ufności nowoczesnych idej, zaś więcej jeszcze w całym chrześcijańsko europejskim morale: lego przenika trwoga, której niemasz równej, — toć obejmuje 'jednym rzutem oka, coby to, przy pomyślnem skupieniu i spotęgowaniu sił i zadań, dało się jeszcze wychować z człowieka, wie całą swego sumienia wiedzą, jak niewyczerpanym jest jeszcze człowiek w największe możliwości, jak często typ człowieczy stawał już na rozdrożu tajnych rozstrzygnięć i nowych dróg: — z własnych zaś przebolesnych wspomnień wie jeszcze lepiej, na jakich marnych rzeczach kruszyły się dotychczas zazwyczaj, obłamywały, opadały, nickszemniały stawania się najgórniejszego rzędu. Zbiorowe zwyrodnienie człowiek a aż do lego, co dzisiejszym matołkom i kpom socjalistycznym zda się ich człowiekiem przyszłości, — jest ich ideałem! — zwyrodnienie to i umniejszenie człowieka do rzędu zupełnego zwierzęcia stadnego (lub, jak powiadają oni, do rzędu członka wolnego społeczeństwa), zezwierzęcenie człowieka do karłowatości równych praw i uroszczeń jest możliwe, to nie ulega wątpliwości! Komu zdarzyło się możliwość tę przemyśleć do ostatka, ten poznał o jeden wstręt więcej od innych ludzi, — i snadź także nowe zadanie!

Bez względu na niebezpieczeństwo, iż moralizowanie i tu okaże się tem, czem bywało zawsze - mianowicie nieulekniomem *montrer ses plaies*, wedle Balzac'a, — odważyłbym się wystąpić przeciw nieprzystojnemu i szkodliwemu przesunięciu dostojeństwa między wiedzą a filozofią, które, niestety, całkiem niepostrzeżenie i ni to z najczystszych dokonywa się obecnie sumieniem. Mojem zdaniem, na podstawie swego doświadczenia — nie oznaczają doświadczenie, jak mi się zdaje, zawsze przykrego doświadczenia? — należy mieć prawo do zabierania głosu o takich górnieszych dostojeństwa sprawach: by nie mówić jak ślepy o kolorach lub jak kobiety i artyści przeciwko wiedzy (ach ta niedobra wiedza, wzdycha ich wstyd i instynkt, zawsze się domyśli!). — Obwołanie niezależności naukowego człowieka, jego zerwanie z filozofią jest jednym ze subtelniejszych oddziaływań demokratycznego tadu i nieładu rzeczy: samoubóstwienie i samo przecenienie uczonego jest dziś wszędzie w pełnym rozkwicie i święci swe wiosenne gody, — co nie znaczy jeszcze, by samochwalstwo w tym wypadku nazbyt było wonne.

Precz ze wszystkimi panami! — oto, czego i tu także chce gminny instynkt; wiedza, obroniwszy się szczęśliwie przed teologią, której służebnicą była zbyt długo, z całym zuchwalstwem i nierozumem dąży obecnie do tego, by filozofii narzucić prawa, by ze swej także strony odegrać wreszcie rolę pana — co mówię! filozofa. Pamięć moja — za pozwoleniem, pamięć naukowego człowieka! — roi się od naiwnostek pychy, zasłyszanych przeze mnie o filozofii i filozofach od młodych przyrodników i starych lekarzy (nie mówiąc już o najwykształceńszych i najzarozumialszych ze wszystkich uczonych, o filologach i bakałarzach, którzy z zawodu są jednym i drugim —). Raz był to specjalista i mól uczonego, który instynktownie stawał okoniem przeciw wszystkim wogóle syntetycznym zadaniom i zdolnościom; innym razem skrzętny wyrobnik, którego zaleciała woń opium i dostojnej zbytkowności w duchowym gospodarstwie filozofa, więc czuł się tem pokrzywdzonym i umniejszonym. Niekiedy była to ślepotą na barwy, właściwa zwolennikowi pożyteczności, co we filozofii nic więcej nie widzi okrom szeregu obalonych systemów oraz rozrzutnego wysiłku, nie przynoszącego nikomu pożytku. To znów odzywała się trwoga przed zakapturzoną mistyką i sprostowaniem granic poznawania: albo lekceważenie tego lub owego filozofa, uogólnione mimowolnie do lekceważenia filozofii. Na ostatek u młodych uczonych, poza wyniosłem pomiataniem filozofią, znajdowałem najczęściej szkodliwe oddziaływanie któregoś z samych że filozofów, któremu wypowiedziano co do całości posłuszeństwo, nie wyłamawszy się jednakże z pod zaklęcia jego pogardliwego osądu innych filozofów: — wynikiem zaś było ogólne rozczarowanie się do całej filozofii. (Tego rodzaju zda mi się naprzykład oddziaływanie Schopenhauera na najnowsze Niemcy: — swą nieinteligentną względem Hegla zaciekłością doprowadził do tego, iż całe ostatnie pokolenie niemieckie zerwało łączność z kulturą niemiecką, acz ta kultura, wszystko dobrze zważywszy, posiadała górnosc oraz wieszczą historycznego zmysłu subtelność: atoli sam Schopenhauer był na tym właśnie punkcie do genialności ubogi, niewrażliwy, nie niemiecki). Naogół, w całkowitym obrachunku, przedewszystkiem czynniki ludzkie arcyłudzkie, słowem własna nowszych filozofów małość najważniejszą snadź była przyczyną, iż cześć dla filozofii podupadła i wtargnęły do niej instynkty gminne. Wyznajmyż przed sobą, jak bardzo naszemu nowoczesnemu światu zbywa na ludziach w rodzaju Heraklitów, Platonów, Empedoklesów i jak tam wszystkim tym królewskim wspaniałym pustelnikom ducha było na imię; słusznie więc wobec takich przedstawicieli filozofii, którzy dziś, dzięki modzie, wodzą rej w górze jak u dołu — w Niemczech naprzykład oba lwy berlińskie, anarchista Eugeniusz Dühring i amaigamista Edward von Hartmann —, dzielny człowiek nauki może się poczuwać do wyższego dostojeństwa i pochodzenia. W szczególności widok owych mętnogłowych filozofów, zwących siebie filozofami rzeczywistości lub pozytywistami, zdolen jest wzbudzić w duszy młodego ambitnego uczonego groźną nieufność; toć oni w najlepszym razie sami są uczonymi i specjalistami, to leży jak na dłoni i — toć oni są zwyciężonymi i do jarzma wiedzy znów wprzagniętymi, acz kiedyś tam żądali więcej od siebie, do tego więcej i do swej odpowiedzialności nie mając prawa — teraz zaś godnie, mściwie, zawzięcie szerzą niewiarą słowem i czynem w władcze zadania i dostojeństwo filozofii. Ostatecznie: jakżeby mogło być inaczej! Wiedza dziś kwitnie i plonów swych ze spokojnem oczekiwac może sumieniem, to zaś, na co zesła zwolna cała nowsza filozofia, ten dzisiejszej filozofii szcątek budzi nieufność i niechęć, jeżeli nie szyderstwo i współczucie. Filozofia zredukowana do teorii poznania, w istocie niewięcej niż lękliwa epokistyka i o powściągliwości nauka: filozofia, która nie przekracza nawet progę i uparcie wzbrania sobie prawa wstępu — to filozofia dogorywająca, to kres, to agonja,

coś, co współczucie budzi. Jakżeby filozofia taka mogła panować!

Niebezpieczeństwa, zagrażające rozwojowi filozofa, są dziś istotnie tak różnorodne, iż wątpić by można, czy owoc ten wogóle dojrzeć jeszcze może. Zakres i rusztowanie wiedzy rozrosły się do nieskończoności, a tem samem także prawdopodobieństwo, iż filozof już w okresie uczenia się gdzieś się zatrzyma i wyspecjalizuje: nie dojdzie już zatem na swą wyżynę, mianowicie do przeglądu, rozglądu, spoglądu. Lub dojdzie tam po niewczasie, kiedy najlepsza pora i siły jego już przeminą; albo tak sterany, zgrubiały, zwyrodniały, iż pogląd jego, jego ogólny wartości osąd niewielką będzie miał już wartość. Właśnie subtelność intelektualnego jego su mienia zmusza go snadź zwlekać i opóźniać się w drodze; boi się zostać dyletantem, wszystkowiednem i wszystkoczujkim, wie aż nadto dobrze, iż ktoś, co postradał cześć dla siebie samego, w poznawaniu także już nie rozkazuje, także już nie przewodniczy: toć inaczej pragnąłby snadź zostać filozoficznym Cagliostrem i poławiaczem duchów, słowem uwodzicielem. Jest to ostatecznie rzeczą smaku: gdyby nawet nie było rzeczą sumienia. Zaś i to jeszcze zwiększa w dwójnasób trudności filozofa, iż żąda on od siebie sadu, jakiegoś tak lub nie, nie o umiejętnościach lecz o życiu i wartości życia, — że niechętnie daje wiarę, iż ma do tego sądu prawo lub nawet obowiązek, i drogi do tego prawa i do tej wiary wśród najrozleglejszych — snadź najuciążliwszych i najniebezpieczniejszych — zdarzeń życiowych, niejednokrotnie zwlekając, wahając się, milknąc, szukać sobie musi. Istotnie tłum przez długie czasy nie poznawał filozofów i brał ich bądź to za ludzi nauki i idealnych uczonych, bądź też za religijnych odmysłowionych odświatowionych marzycieli i opitych Bogiem; kiedy zaś chwałą dziś kogoś, iż żyje mądrze lub jak filozof, to pochwała ta nic więcej niemal nie znaczy, jak rozsądnie i na uboczu. Mądrość zda się pospółstwu rodzajem ucieczki, środkiem i fortem, by wyjść cało z niebezpiecznej gry; atoli prawy filozof — nie zdajeż się tak nam, przyjaciele moi? — żyje niefilozoficznie i niemądrze, przedewszystkiem nierozsądnie i poczuwa się do brzemienia tudzież obowiązku tysięcznych prób i pokuszeń życiowych: — naraża nieustannie siebie, w niebezpieczną wdaje się grę...

W stosunku do geniuszu, to znaczy, do istoty, która albo płodzi albo rodzi, — oba te słowa pojęte w najwyższym ich zakresie —, uczony, naukowy pospolitak ma zawsze coś ze starej panny: gdyż, podobnie jak ona, nie zna się na obu tych najcenniejszych zadaniach człowieka. Jakoż jednym i drugim, uczonym i starym pannom, przyznaje się, ni to odszkodowanie, szanowność, podkreśla się w tych razach szanowność — i na dnie tego wymuszonego przyznania ma się w dodatku jednaki osad niesmaku. Przyjrzyjmyż się dokładniej: czem że jest człowiek nauki? Najpierw niedostojnym rodzajem człowieka, z cnotami niedostojnego, to znaczy, nie władającego, nie autorytatywnego, a także nie wystarczającego sobie rodzaju człowieka: posiada pracowitość, zdolność cierpliwego stawania do szeregu, równomierność i miarę w tem, co może i czego wymaga, posiada instykt równościowy oraz zmysł tego, czego równy jemu potrzebuje, naprzykład owej części niezależności i zielonego pastwiska, bez której pracować spokojnie nie można, rości sobie prawo do zaszczytów, do uznania (którego najpierwszym i najcelniejszym warunkiem jest przystępność, łatwość poznania —), do aureoli dobrego imienia, do ustawicznego stwierdzania swej wartości i swej pożyteczności, którem wewnętrzną nieufność, leżącą na dnie serca wszystkich ludzi zależnych i zwierząt stadnych, wciąż zwalczać potrzeba. Uczony ma także, rzecz prosta, choroby i narowy niedostojnego człowieka: jest pełen małostkowej zawiści, ma oko ostrowidza na przywary natur, na których wyżyny wzbic się mu nie dano. Jest ufny, atoli jeno jak człowiek, co płynie z prądem, ale sam prądem nie jest i właśnie wobec człowieka wielkiego prądu staje się tem chłodniejszym i skrytszym — oko jego bywa wtedy jak gładkie odrażające jezioro, w którym żaden zachwyty, żadne współczucie już się nie zwierciadli. Najgorsze i najniebezpieczniejsze rzeczy, do których uczony jest zdolny, wynikają z właściwego rodzajowi jego instyktu mierności: z owego jezuityzmu mierności, który instyktownie przykłada rękę do zagłady niezwyčajnego człowieka i pragnie każdy napięty łuk złamać lub — bardziej jeszcze! - zwolnić. Zwolnić mianowicie oględnie, dobrotliwą naturalnie dłońią —, z życziwem zwolnić współczuciem: na tem się zasadza właściwa sztuka jezuityzmu, który umiał zawsze zalecić siebie jako religię współczucia.

Mimo całej powinnej przedmiotowemu duchowi wdzięczności, — bo i komużby wszystko podmiotowe oraz jego przeklęta ipsissimozycatywność nie stanęły już kością w gardle! — trzeba jednakże stać się wkońcu przezornym względem swej wdzięczności i ukrócić przesadę, z jaką sławi się od niedawna wyzucie ducha z samoistności, z indywidualności, gdyby cel sam w sobie, gdyby zbawienie i wniebowzięcie: jak to dziać się zwykło w szkole pesymistycznej, której jużćić nie zbywa na powodach, by oddawać najwyższą cześć bezinteresownemu poznaniu. Człowiek przedmiotowy,

który, wzorem pessimisty, nie klnie już i nie złorzeczy, w którym instynkt naukowy po tysiącokrotnem całkowitem i połowicznym niepowodzeniu osiągnie wreszcie swego wykwit i rozkwit, jest niewątpliwie jednym z najcenniejszych, jakie istnieją, narzędzi: ale w ręku potężniejszego. Jest on jeno narzędziem, powiedzmy: zwierciadłem, — nie zaś celem samym w sobie. Człowiek przedmiotowy jest istotnie zwierciadłem: wobec wszystkiego, co daje się poznać, do uni-żoności przywykły, wszelkiej innej rozkoszy próżen, krom tej, jaką daje poznawanie, odzwierciadlanie,— czeka, aż coś przyjdzie, i rozpościera się następnie delikatnie, by lekkie nawet ślady i muskania widzianych istot nie zatraciły się na jego skórze i powierzchni. To, co w nim z osoby pozostało jeszcze, zda się mu przypadkowem, często dowolnem, częściej przeszkodą: tak dalece stał się .dla siebie samego cudzych kształtów i zdarzeń przejściem i odbiciem. Przypomina się sobie z wysiłkiem, nierzadko fałszywie; z łatwością bierze siebie za kogoś innego, myli się co do swych własnych potrzeb i w tem jedynie jest niesubtelny i niedbały. Zapadnie-li na zdrowiu, dolega mu ciasnota i małostkowość żony i przyjaciela, lub brak towarzyszy i towarzystwa, — więc zmusza siebie do rozmyślań nad swemi troskami: daremnie Myśl jego pierzchła już do ogólniejszego wypadku, zaś nazajutrz znów nie będzie wiedział, jak przyjść mu z pomocą. Zatracił poczucie siebie, także poczucie czasu: jest wesoły nie dla braku trosk, lecz dla braku palców i zdolności ujęcia swych trosk. Nawykowa uległość względem każdej rzeczy i zdarzenia życiowego, słoneczna i niebaczna gościnność, z jaką wszystko wita, co mu się przygodzi, właściwa mu nieogłędna zyczliwość, niebezpieczna niedbałość o tak lub nie: ach, zdarza się często, że te cnoty odpokutować musi! — zaś jako człowiek bywa wogóle aż nazbyt łącno cnót tych caput mortuum. Żąda-li się odeń miłości i nienawiści, mam na myśli, miłości i nienawiści, jak ją pojmują bogi, kobiety i zwierzęta: — to uczyni, co może, i da, co może. Atoli nie trzeba się dziwić, że jest tego niewiele, — gdyż w tem właśnie okazuje się nieszczerem, kruchym, zagadkowym i zbutwiałym. Miłość jego jest wymuszona, jego nienawiść sztuczna i przedstawia się raczej jako tour de force, jako próżnostka i przesada. O tyle jeno jest szczerzy, o ile przedmiotowy być może: jedynie w pogodnym swym totalizmie jest jeszcze naturalny, jeszcze naturą. Jego zwierciadła się i wiekuiście wygładzająca dusza nie umie już twierdzić, ni przeczyć: nie rozkazuje i nie burzy niczego. Je ne meprise presque rien — powiada za Leibnitz'em: nie przesłyszmyż i nie lekceważmyż tego presque! Nie jest też człowiekiem wzorowym; nie wyprzedza nikogo, nie zdąza za nikim; stoi wogóle za daleko, by miał powód wybierać między złem a dobrem. Biorąc go tak długo za filozofa, za cesarowego siewcę i mocarza kultury, za wiele okazywano mu czci i przeoczono, co w nim najistotniejsze, — jest on narzędziem, potrosze niewolnikiem, acz niewątpliwie najdoskonalszym rodzajem niewolnika, sam w sobie zaś niczem — presque rien! Człowiek przedmiotowy jest narzędziem, drogocennem, łatwo się psującym i mętniejącem narzędziem mierniczem oraz cackiem zwierciadlanem, którego należy szczerzyć i szanować; lecz nie jest celem, nie jest wylotem i wzlotem, nie jest człowiekiem koronującym, którym reszta bytu się usprawiedliwia, nie jest kresem — a tem mniej początkiem, począciem i pierwszą przyczyną, czemś krzepkiem, potężnem, na sobie wspartem, co chce panować: raczej jeno kruchą, wydetą, delikatną, ruchliwą formą glinianą, co na jakąś treść i zawartość wprzód czekać musi, by się następnie według niej ukształtować, — zazwyczaj człowiekiem bez treści i zawartości, człowiekiem niesamoistnym. Niczem więc też dla kobiet, in parenthesi.

Kiedy filozof daje dziś do zrozumienia, iż nie jest sceptykiem, — czytelnik, mam nadzieję, wyczuł to z co tylko nakreślonego opisu przedmiotowego ducha? — to cały świat słucha go niechętnie; ludzie patrzą nań z niejaką bojaźnią, o tyle rzeczy radziby spytać, spytać... zaś śród lękliwych słuchaczy, których obecnie tak wielu jest w tłumie, zwie się on odtąd niebezpiecznym. Zda się im, iż obalając sceptycyzm, budzi w dali jakieś groźne, niedobre szmery, jakby próbowano gdzieś nowego materiału wybuchowego, dynamitu duchowego, może nowo odkrytej rosyjskiej nihiliny, pessimizmu bonae voluntatis, który nie tylko przeczy, przeczenia pragnie, lecz także — okropna myśl! — przeczenie w czyn wprowadza. Na ten rodzaj dobrej woli — woli rzeczywistego czynnego zaprzeczenia życia — niema dziś wedle powszechnego uznania lepszego środka uspokajającego i nasennego od sceptycyzmu, łagodnego przyjemnego do drzemki usposabiającego maku sceptycyzmu; na ducha oraz jego podziemne wicherzenia zapisują lekarze epoki nawet Hamleta. Niepełne już uszy nasze niedobrych szmerów? powiada sceptyk, ten miłośnik spokoju i w swoim rodzaju nieledwie stróż bezpieczeństwa: to podziemne nie jest okropne! Uciszczież się wreszcie, wy pessimistyczne krety! Sceptyk bowiem, delikatna ta istota, trwoży się nader łatwo; przy każdym nie, a nawet już przy każdym stanowczem twardem tak sumienie jego wzdryga się nawykowo i uczuwa coś gdyby

ukąszenie. Tak! i Nie! — sprzeciwia się to jego morałowi; na odwrót lubi ze szlachetną powściągliwością święcić gody swej cnoty, powiadając naprzykład za Montaigne'm: cóż ja wiem? Lub za Sokratesem: wiem, iż nic nie wiem. Albo: tu niedowierzam sobie, tu żadne drzwi nie stoją przede mną otworem. Albo: dajmy na to, iż stałyby otworem, czemuż zaraz wchodzić? Albo: cna co się zdały wszystkie przedwczesne hipotezy? Nie stawiać zgoła żadnych hipotez jest niemal oznaką dobrego smaku. Trzebaż koniecznie wszystko krzywe prostować zaraz? Zatykać każdą dziurę jakimiś pakułami? Niedość-że na to czasu? Niemaż czas czasu? On, wy dyable syny, nie możecież poczekać? Niepewność ma także swój czar, Sfinks jest także czarodziejką Cyrce, Cyrce była także filozofką. — Tak pociesza się sceptyk; i to prawda, że potrzeba mu niejakej pociechy. Sceptycyzm bowiem jest najuduchowieńszym wyrazem pewnej nader złożonej właściwości fizyologicznej, którą w zwyczajnym języku zwie się wątpliwością i słabowitością nerwową; powstaje ona za każdym razem, ilekroć przez długi czas oddzielone od siebie stany lub rasy nagle i zupełnie się pokrzyżują. W nowym pokoleniu, któremu drogą dziedziczości przeszły w krew gdyby rozmaite miary i osady, wszystko jest niepokojem, zaburzeniem, wątpliwością, próbą; najlepsze siły działają hamująco, cnoty nawet przeszkadzają sobie wzajem w rozroście i spotężnieniu, w ciele i duszy brak równowagi, ośrodka ciężkości, pewności w wahnieniach. Co wszakże w mieszańcach takich najbardziej chorzeje i wyrodnieje, to wola: nie znają już niezależności w postanowieniach, rzeźkiego uczucia rozkoszy w chceniu, — w snach nawet wątpią o wolności woli. Nasza Europa dzisiejsza, widownia bezmyślnych nagłych prób rdzennego pokrzyżowania stanów a więc i ras także, jest zatem sceptyczna od góry do dołu, raz owym ruchliwym sceptycyzmem, przeskakującym niecierpliwie i pożądliwie z gałęzi na gałąź, to znów ponurym ni to pytajnikami brzemienna chmura, — i woli swej nieraz śmiertelnie sytym! Bezład woli: gdzie też nie dotarło już dzisiaj to kalectwo! I do tego jak wystrojone nieraz! Jak kusząco wystrojone! Dla choroby tej istnieją najpiękniejsze stroiki i kłamliwe ostłonki; i że większość tego, co naprzykład jako przedmiotowość, naukowość, l'art pour l'art, czyste, z wolnej woli poczęte poznanie wystawia się dzisiaj na widok publiczny, jest jeno wystrojonym sceptycyzmem i bezładem woli, — za to europejskiej choroby rozpoznanie poręczyć jestem gotów. — Choroba woli nierównomiernie rozpostarła się w Europie: najsilniej i najróżnorodniej przejawia się tam, gdzie kultura zakorzeniła się już oddawna, zanika zaś w miarę tego, o ile pod sutym zachodniego wykształcenia płaszczem kryje się jeszcze — lub znów — barbarzyńiec. Zatem we Francji dzisiejszej, jak to łącno zmiarkować i dłońmi wyczuć, chorzeje wola najciężej; a Franeya, która celowała zawsze w mistrzowskiej umiejętności przetwarzania najfatalniejszych nawet przejawów ducha swego w czar i ponętę, jako szkoła i wystawa wszystkich uroków sceptycyzmu okazuje dziś w całej pełni swą przewagę kulturalną nad Kuropą. Siła woli, mianowicie długiego jednej woli trwania, jest już nieco krzepsza w Niemczech, w północnych zaś Niemczech krzepsza znów niż, w środkowych; znacznie krzepsza w Anglii, Hiszpanii i na Korsyce, tam dzięki flegmie, tu zaś ciasnej głowie, — nie mówiąc już o Włoszech, które są za młode, by wiedziały, czego chcą, i które dowieść muszą dopiero, czy mogą chcieć, — ale najkrzepsza i najbardziej zdumiewająca na owych olbrzymich rozłogach, gdzie Europa ni to przelewa się do Azji, w Rosji. Tam siła woli gromadzi się i przybiera oddawna, tam czeka groźnie wola — niepewna, czy przejawia się jako wola zaprzeczenia lub potwierdzenia— swego wyładowania, wyrażając się zapożyczonym u fizyków dzisiejszych, ulubionem ich słowem. Nie tylko wojny indyjskie i zatargi azyatyckie uwolnić mogą Europę od największego jej niebezpieczeństwa, lecz także przewroty wewnętrzne, rozbicie się państwa na mniejsze całości, zaś przedewszystkiem zaprowadzenie parlamentarnego idyotyzmu z dodatkowym zobowiązaniem, by każdy czytał przy śniadaniu swój dziennik. Nie jest to bynajmniej mojem życzeniem: coś wręcz przeciwnego. przypadłoby mi raczej do serca, — mam na myśli taki wzrost grozy, by Europa musiała także stać się groźną, mianowicie z pomocą nowej Europą władającej kasty, jedną powziąć wolę, długotrwałą strasliwą jedyną wolę, zdolną wytknąć sobie cele na całe tysiąclecia: — iżby przewlekła komedia europejskiej drobnopaństewkowości oraz dynastycznych i demokratycznych zachcianek dobiegła wreszcie do końca. Okres małej polityki przeminął: najbliższe już stulecie przyniesie walkę, o panowanie nad światem, — przymus do wielkiej polityki.

O ile nowa wojownicza epoka, co dla nas europejczyków widocznie już nastąpiła, sprzyjać snadź będzie także rozwojowi innego i krzepszego sceptycyzmu, chciałbym to na razie określić przypowieścią, którą miłośnicy historii niemieckiej zapewne zrozumieją. Ów nieogłędny wielbiciel pięknych roślących grenadyerów, co, jako król pruski, dał początek żołnierskiemu i sceptycznemu geniuszowi — zatem w istocie owemu nowemu, teraz właśnie zwycięsko wyłaniającemu się typowi

niemieckiemu — zagadkowy szalony ojciec Fryderyka Wielkiego miał sam w pewnym względzie szczęśliwy szpon i chwyt geniuszu: wiedział, na czym ówczesnym zbywało Niemcom i co za niedostatek stokroć był groźniejszy i pilniejszy, niżli snadź brak wykształcenia oraz form towarzyskich, — jego niechęć do młodego Fryderyka wynikała z trwogi głębokiego instynktu. Mężów nie było; i ku swej najgłębszej podejrzewał goryczy, iż własny syn jego niedość jest mężem. Co do tego mylił się: lecz któżby nie był się pomylił na jego miejscu? Widział, iż syn jego popada w ateizm, w esprit, w rozkoszne używanie życia dowcipnych Francuzów: — widział w głębi wielkiego upiora, pająka sceptycyzmu, domyślał się nieuleczalnej nędzy serca, co do złego jak i dobrego niedość jest już twarde, złamanej woli, która już nie rozkazuje, rozkazywać nie może. Atoli w jego synu rozwijał się tymczasem ów niebezpieczniejszy i twardszy, nowy rodzaj sceptycyzmu — kto wie, o ile wywołany właśnie nienawiścią ojcowską oraz lodowatą osamotnionej woli melancholią? — sceptycyzm zuchwałej męskości, co najbliżej jest spokrewniony z geniuszem wojskowym i zdobywczym i w osobie Fryderyka Wielkiego po raz pierwszy pojawił się w Europie. Sceptycyzm ten gardzi a jednak porywa ku sobie; podkopuje i zabiera na własność; nie wierzy, ale nie gubi się przytem; daje duchowi niebezpieczną swobodę, ale sercu nie puszcza wodzów; jest to niemiecka forma sceptycyzmu, co, jako rozwinięty i przeduchowiony fryderycyzm, ugięła Europę na czas dłuższy pod panowanie niemieckiego ducha oraz, jego krytycznej i historycznej nieufności. Dzięki niepokonanie krzepkiej i wytrwałej męskości wielkich niemieckich filologów i krytyków historycznych (którzy, we właściwym świetle widziani, wszyscy byli zarazem artystami rozstroju i rozkładu ustaliło się zwolna i mimo całej romantyki w muzyce i filozofii nowe niemieckiego ducha pojęcie, w którym zaznaczyła się wybitnie skłonność do męskiego sceptycyzmu: bądź to naprzykład jako nieustrasżoność spojrzenia, jako dzielność i surowość rozkładającej dłoni, bądź też jako uparte pragnienie niebezpiecznych podróży odkrywczych, przeduchowionych wypraw podbiegunowych pod złowrogami i pustynnami niebiosami. Nie bez powodu snadź gorący i powierzchowni rzecznicy ludzkości żegnają się przed tym duchem: cet esprit fataliste, ironique, mephistophelique zwie go, nie bez drżenia, Michelet. By odczuć atoli, jakim wyróżnieniem jest ta trwoga przed mężem w duchu niemieckim, który obudził Europę z jej dogmatycznej drzemki, przypomnijmy sobie dawniejsze pojęcie, co musiało uleść w walce z nowszem, — oraz iż nie tak to jeszcze dawno zmężczyżniona kobieta z bezgraniczną zarozumiałością śmiała polecać Niemców współczuciu Europy jako łagodnych, dobrodusznych, poetycznych, o chorej woli matolek. Zrozumiemyż wreszcie do głębi zdumienie Napoleona, gdy ujrzał Goethego: świadczy ono, jak przez długie stulecia wyobrażano sobie niemieckiego ducha. Voila un homme!. — miało to znaczyć: ależ to mąż! A ja spodziewałem się tylko Niemca!. —

Jeżeli przypuścimy zatem, iż w obrazie filozofów przyszłości rys jakiś nasunie domysł, czy nie muszą być sceptykami w wyłuszczonej co tylko znaczeniu, to jednak określałby on tylko jakąś ich właściwość — nie zaś ich samych. Z równą słusnością mogliby zwać się krytykami; i to pewna, że będą ludźmi eksperymentów. Mianem, kotorem ochrzcić ich się ośmieliłem, podkreśliłem już wyraźnie doświadczenie i chęć do doświadczeń: nie stało się to dlatego, iż, jako krytycy duszą i ciałem, eksperymentem posługiwać się lubią w nowem, snadź szerszem, snadź niebezpieczniejszem znaczeniu? Nie musząż, parci namiętą żądzą poznania, posuwać się w swych zuchwałych i bolesnych doświadczeniach dalej niżli na to pozwala miękki i przedelikacony smak demokratycznego stulecia? — Nie ulega to wątpliwości: ci nadchodzący żadną miarą nie mogą się obyć bez owych poważnych i nawet złowrogich właściwości, które odróżniają krytyka od sceptyka; mam na myśli pewność w mierzeniu wartości, świadome przestrzeganie jedności metody, urągliwą odwagę, możność samodzielności i samo odpowiedzialności; ba, nie zaprą się rozkoszy przeczenia i ćwiartowania oraz jakiegoś rozważnego okrucieństwa, co zdoła pewnie i subtelnie pokierować nożem wtedy nawet, gdy się kraje serce. Będą surowsi (i snadź niezawsze jeno względem siebie), niżby życzyli sobie humanitarni ludzie, nie będą wdawali się z prawdą, by im się podobała lub ich podnosiła i budziła w nich natchnienie: — raczej niezbyt będą dawali wiare, by właśnie prawda darzyła uczucie takimi rozrywkami. Uśmiechną się surowe te duchy, gdy ktoś wobec nich rzecze: ta myśl podnosi mnie: jakżeby mogła być nieprawdziwą? Lub: to dzieło zachwyca mnie: jakżeby mogło nie być pięknem? Albo: ten artysta wywyższa mnie: jakżeby mógł nie być wzniosłym? — a może nie tylko uśmiech, lecz nawet nieklamany wstręt będą mieli na odparcie wszystkich tego rodzaju mrzonek, idealizmów, feminizmów, hermafrodytyzmów; kto zaś umiałby dotrzeć aż w głąb ich serca, ten napewno nie znalazłby tam chęci pojednania chrześcijańskich uczuć z antycznym smakiem, a zwłaszcza z nowoczesnym parlamentaryzmem (tego rodzaju pojednawczość w naszym nader niepewnym, zatem

nader pojednawczem stuleciu, zdarza się podobno nawet u filozofów). Krytycznej karnośći oraz wszelkich, wiodących do schludności i surowości w rzeczach ducha nawyknień będą ci filozofowie przyszłości nie tylko wymagali od siebie: snadź chlubić się będą nawet niemi ni to swym rodzajem ozdoby, — mimo to nie zgodzą się, by dlatego zwano ich krytykami. Niepoślednią zda się im obelgą, wyrządzoną filozofii, kiedy dziś z wielką lubością się wyrokuje: Filozofia nawet jest krytyką i wiedzą krytyczną — ponadto niczem! Niechaj tej ocenie filozofii przyklaskują wszyscy pozytywiści niemieccy i francuscy (—prawdopodobnie pochlebiłaby ona nawet sercu i smakowi Kanta: dość przypomnieć sobie tytuł głównego jego dzieła —): nowi nasi filozofowie mimo to rzekną: krytycy to narzędzia filozofa i dlatego właśnie, jako narzędzia, bynajmniej filozofami jeszcze nie są. Wielki Chińczyk królewiecki był także jeno wielkim krytykiem.

Żądam, by zaprzestano wreszcie wyrobników filozoficznych tudzież wogóle ludzi nauki uważać za filozofów, — żeby w tem właśnie przestrzegano surowo zasady każdemu to, co mu się należy i nie dawano owym za wiele, tym zaś za mało. Być może, iż do wychowania rzeczywistego filozofa jest rzeczą potrzebną, by przebiegł po kolei wszystkie te stopnie, na których słudzy jego, filozofii naukowemu wyrobniczy się zatrzymują, — zatrzymywać się muszą; snadź winien on być krytykiem i sceptykiem i dogmatykiem i historykiem, zaś ponadto poetą i zbieraczem i podróżnikiem i moralistą i jasnowidzem i wolnym duchem i niemal wszystkim, by zwiedzić cały zakres wartości ludzkich oraz odczuwać wartości, by rozmaitemi oczyma i rozmaitem sumieniem mózdz patrzeć z wyżyny w każdą dal, z głębi na każdą wyżynę, z cieśni w każdy przestwór. Atoli to wszystko jest jeno warunkiem wstępnym jego zadania: zadanie samo wymaga czegoś innego, — żąda, by tworzył wartości. Owi wyrobniczy filozoficzni, wzorem Kanta i Hegla, winni ten lub ów wielki zasób osądów wartości — to znaczy dawniejszych założeń wartości, wytworów wartości, które przysły do władzy i przez czas jakiś nosiły miano prawd — ustalić i ująć w formuły bądź to w zakresie logicznym lub politycznym (moralnym), bądź też w dziedzinie artystycznej. Zadanie tych badaczy polega na tem, by wszystko dotychczas dokonane i ocenione uwidocznic, udostępnic, ułatwic dla myśli i ręki, żeby wszystko długie, czas nawet skrócic i całą przeszłość ujarzmic: olbrzymie to i przedziwne zadanie, napewno mogące zadowolnic każdą szlachetną dumę, każdą wytrwałą wolę. Właściwi zaś filozofowie są rozkazodawcami i prawodawcami: powiadają tak być winno co oznaczają dokąd? i poco? człowiecze, posługując się przy tem przedwstępnymi pracami wszystkich wyrobników filozoficznych, wszystkich ujarzmicieli przeszłości, — twórczą ręką sięgają w przyszłość, a wszystko, co jest i było, staje się dla nich przytem środkiem, narzędziem, młotem. Ich poznawanie jest twórczością, ich twórczość prawodawstwem, ich wola prawdy — wola mocy. — Istnieją dziś tacy filozofowie? Istnieliż już tacy filozofowie? Nie muszą tacy filozofowie istniec?...

Zda mi się coraz bardziej, iż filozof, jako nieodzowny człowiek jutra i pojutrze, po wszystkie czasy był i być musiał ze swem dzisiaj w niezgodzie: wrogiem jego był za każdym razem ideał dzisiejszy. Wszyscy ci nadzwyczajni, zwani filozofami, opiekunowie człowieka, co rzadko uważali siebie za przyjaciół mądrości, raczej za niemiłych trefnisiów i niebezpieczne znaki zapytania —, swe zadanie, swe twarde, niedobrowolne, nieodparte zadanie, naostatek zaś wielkość swego zadania znajdowali dotychczas w tem, iż byli dla swej epoki wyrzutem sumienia. Zatapiając nóż wiwiskcyjny przedewszystkiem w cnotach epoki, wyjawiali własną tajemnicę: szukali nowej wielkości człowieka, nowej nieudeptanej drogi do wywyższenia tegoż. Za każdym razem wykrywali, jak wiele obłądy, opieszności, rozluźnienia wodzów i puszczenia wodzów taiło się w najbardziej uwielbianym typie współczesnej im moralności, jak wiele cnoty już się przeżyło; za każdym razem powiadali: dążymy w oddal, hen, gdzie wam najbardziej dziś obco. Wobec świata nowoczesnych idej, co pragnąłby zagnac każdego w jakiś kąt i specyalność, filozof, gdyby filozofowie dziś istniec mogli, byłby zmuszony właśnie wielkość człowieka, pojęcie wielkości włączyć w swą zakresność i wielorakość, w swą całość w wielość: a nawet wartość i hierarchię oznaczałby wedle tego, ile i jakich brzemion ktoś udźwignac i wziac na siebie zdolen, do jakiego stopnia swą odpowiedzialność wyteżyć może. Dziś smak epoki i cnoty epoki osłabiają i rozcieńczają wolę i nic tak bardzo współczesnem nie jest, jak słabość woli: zatem do ideału filozofa, w skład pojęcia wielkości nalezec musi właśnie siła woli, twardość i zdolność do długich postanowień; z tą samą słusnością, z jaką wręcz przeciwna nauka tudzież ideał niedołącznej, zapierającej się siebie, kornej, niesamolubnej ludzkości odpowiadały wręcz odmiennej epoce, co, jak wiek szesnasty, cierpiała na nadmierną energię woli oraz na najdziksze potopy i nawałnice samolubstwa. Za czasów Sokratesa, wśród ludzi o wyczerpanym instynkcie, wśród zachowawczych dawnych Ateńczyków puszczejących sobie wodze — dla szczęścia, jak powiadali,

dla przyjemności, jak postępowali — a przytem wciąż jeszcze prastaremi świetnemi posługujących się słowami, do których przez swe życie oddawna postradali już prawo, ironia była snadź znamieniem wielkości duszy, owa sokratyczna złośliwa pewność starego lekarza i plebe-jusza, co bezlitośnie ranił siebie samego oraz duszę i serce arystokraty spojrzeniem, mówiącem aż nadto wyraźnie: nie udawajcie przede mną! tu — wszyscyśmy jednacy! Dziś natomiast, gdy w Europie jeno zwierzę stadne dostępuje zaszczytów i rozdaje zaszczyty, gdy równość praw może nader łatwo przedzierzgnąć się w równość bezprawia: chcę rzec, w pospólne zwalczanie wszystkiego niezwykłego, niepowszedniego, uprzywilejowanego, szczytniejszego człowieka, szczytniejszej duszy, szczytniejszego obowiązku, szczytniejszej odpowiedzialności, twórczej pełni i wielmożności mocy — dziś dostojność, pragnienie samoistności, możność wyróżnienia się, mus samodzielności oraz konieczność życia na własną rękę wchodzi w skład pojęcia wielkości; zaś filozof wyjawia poniekąd swój własny ideał, gdy oświadcza: ten jest największy, kto zdoła być najsamotniejszym, najsukrytym, najodrębniejszym, człowiekiem poza dobrem i złem, panem swych cnót, przebogaczem woli; na tem właśnie polega wielkość, iż umie się być zarówno złożonym jak całym, zarówno przestronnym jak pełnym. I pytam raz jeszcze: jest że dziś — wielkość możliwa?

Co to jest filozof, trudno dlatego się dowiedzieć, iż nauczyć tego nie można: trzeba to wiedzieć z doświadczenia, — lub być o tyle dumnym, by nie wiedzieć wcale. Dziś wszakże, kiedy wszyscy rozprawiają o rzeczach, których doświadczyć zgoła nie mogli, najczęściej i najgorzej daje się to we znaki filozofom oraz stanom filozoficznym: — najnieliczniejsi znają je, znać je mogą, a wszystkie popularne sądy o nich są fałszywe. Tak naprzykład, owego iście filozoficznego połączenia śmiałej rozkielzanej duchowości, co bieży prosto, z dyalektyczną ścisłością i nieodzowną koniecznością większość myślicieli i uczonych nie zna z własnego doświadczenia i dlatego, gdyby ktoś chciał mówić im o tem, nie daliby wiary. Każdą konieczność wyobrażają oni sobie jako przykrość, jako niemily przymus, mus ulegania; myślenie samo zda się im czemś powolnem, opieszalem, nieledwie trudnem. nader często czemś, co potu szlachtetnych warte — bynajmniej nie czemś lekkim, boskiem, tańcowi i pustocie najbliżej pokrewnem! Myślenie oraz ciężkie, poważne branie jakiejś rzeczy — jest dla nich nierozdzielne: gdyż w ten jeno sposób doznawali tego. — Artyści mają snadź subtelniejsze od nich nozdrza: wiedzą bowiem aż nadto dobrze, iż właśnie wtedy, gdy nic nie czynią już dowolnie lecz wszystko koniecznie, ich poczucie swobody, subtelności, pełnomocy, poczucie twórczego kojarzenia, zarządzania, kształtowania dosięga szczytu, — słowem, iż konieczność i wolność woli zespala się wówczas u nich w jedno. Naostatek istnieje hierarchia stanów duchowych, której odpowiada hierarchia problemów; najwyższe problemy odtrącają bezlitośnie każdego, co śmie się do nich zbliżyć, swej duchowości szczytnością i mocą nie będąc do ich rozwiązania przeznaczonym. I cóż stąd, iż obrotne, na cały świat głośne mózgi oraz nieobrotni zacni mechanicy i empirycy cisną się, parci swą gminną ambycją, jak to często dziś się zdarza, w ich pobliże i ni to na ten dwór nad dworami! Toć kobierców takich deptać prostackim stopom niewolno przegniły; przedwieczny ład rzeczy zapobiegał już temu; nie rozewrą się wierzeje przed natrętami tymi, chociażby bili w nie głowami nawet i rozbijali o nie głowy! Do każdego górnego świata trzeba być stworzonym; wyraźniej zaś mówiąc, trzeba być doń wychowanym: prawo do filozofii — w wielkiem znaczeniu tego słowa — ma się jeno dzięki swemu pochodzeniu, swym przodkom, krew rozstrzyga i tu także. Praca wielu pokoleń musiała poprzedzić powstanie filozofa; każda z cnót jego musiała być z osobna nabyta, wypiełgnowana, wcielona, przekazana dziedzicznie i to nie tylko śmiały, lekki, subtelny tok i bieg jego myśli, lecz zwłaszcza gotowość do wielkich odpowiedzialności, szczytność władczych wejrzeń i spojrzeń, poczucie wyodrębnienia z tłumu, z jego cnót i obowiązków, przyjazna ochrona i obrona wszystkiego niezrozumianego i spotwarzanego: Boga czy dyabła, ćwiczenie się i rozkoszowanie wielką sprawiedliwością, sztuka rozkazywania, rozległość woli, nieskore oko, co rzadko podziwia, rzadko patrzy w górę, rzadko kocha...

NASZE

CNOTY

Nasze cnoty? — Prawdopodobnie mamy i my jeszcze cnoty, acz oczywista nie są to owe prostoduszne i nieokrzeseane cnoty, któremi przodkowie nasi cześć w nas budzą, lecz i odpychają potrosze. My europejczycy pojutrzejsi, my dwudziestego stulecia pierwociny, — z całą naszą niebezpieczną ciekawością, naszą złożonością oraz przebierania się sztuką, z naszym żratem i ni to osłodzonem okrucieństwem zmysłów i ducha — jeżeli mamy osiąść cnoty, to snadź jeno takie, które z naszymi najtajniejszymi i najserdeczniejszymi popędami, z naszymi najgorętszymi pragnieniami najłaciej godzić się zwykły: dalej więc, szukajmyż ich w labiryntach naszych! — gdzie, jak wiadomo, niejedno się gubi, niejedno całkiem przepada. I jest że coś piękniejszego nad szukanie cnot własnych? Nie oznaczaż to omal wiary w własne cnoty? Zaś ta w cnoty swe wiara — nie jest że w istocie tem samem, co ongi zwano czystem sumieniem, owym czcigodnym powłóczystym warkoczem pojęciowym, który pradziadowie nasi z tyłu głowy, a niejednokrotnie także z tyłu swego upinali rozumu? Zda się zatem, acz nie poczuwamy się zresztą bynajmniej do starośwłeczyczyny oraz praojcowskiej szanowności, iż w tem jednym jesteśmy przecież godnymi praojców tych potomkami, my ostatni o czystem sumieniu europejczycy: gdyż i my nosimy jeszcze ich warkocz. — Ach! Gdybyście wiedzieli, jak to rychło, jak to już rychło — będzie inaczej!

Jak w dziedzinie gwiazd o drogach jakiejś planety dwa niekiedy stanowią słońca, juk w pewnych wypadkach dokoła jednej i tej samej planety różnobarwne pałają słońca, raz czerwono to znów zielono, by potem równocześnie zażedz ją i pstem zatopić światłem: tak samo my ludzie nowocześni, dzięki złożonej mechanice naszego gwiazdźistego nieba — od rozmaitych zależym morałów; czyny nasze płoną naprzemian rozmaitemi barwami i rzadko bywają jednoznaczne — a zdarza się nader często,

z pstrych dokonywamy czynów.
 Kochać swych wrogów? Mniemam, iż nieźle nauczono się tego: zdarza się to dziś tysiącrotnie w drobiazgach i rzeczach wielkich; co więcej, bywają już niekiedy objawy wyższe i szczytniejsze — kochając, uczymy się gardzić i to wtedy właśnie, gdy kochamy najbardziej: — lecz to wszystko dzieje się nieświadomie, bez zgiełku, bez przepychu, ze wstydem i skrytością dobroci, wzbraniającej ustom uroczystego słowa i cnotliwej formuły. Morał jako attitude — sprzeciwia się dziś naszemu smakowi. To takie postępowanie: podobnie jak postępowaniem ojców naszych było to, iż religia jako attitude jeła sprzeciwiać się wkońcu ich smakowi, z doliczeniem wrogości i wolterowskiej względem religii goryczy (oraz tego wszystkiego, co zaliczało się ongi do wolnomyślnych gestów wymowy). Gędzba to w sumieniu naszym, płas to w duchu naszym do wszystkich litanij purytańskich, do wszystkich poczciwości i kazań moralnych dostroić się nie może.

Miejmy się, na baczności przed ludźmi, którym bardzo chodzi o to, by ufano ich moralnemu taktowi oraz subtelności w rozróżnieniach moralnych: nie przebaczą nam nigdy, gdy wobec nas (lub nawet co do nas) pomylić im się zdarzy, staną się niezawodnie naszymi instynktownymi potwarcami i krzywdzicielami, nawel gdy nie przesianą być naszymi przyjaciółmi. — Błogosławieni ludzie o krótkiej pamięci: ci bowiem zapominają także o swych głupstwach.

Psychologowie francuscy — i gdzież bo poza Francją są dziś jeszcze psychologowie? — gorzkiej i różnorodnej przyjemności, doznawanej wobec bitise bourgeoisie, nie użyli jeszcze do syta, jak gdyby — dość, wyjawiają coś tem oni. Flaubert naprzykład, zacny obywatel rouenski, nie widział, nie słyszał, nie odczuwał wkońcu nic innego: — był to jego rodzaj samoudręki oraz subtelniejszego okrucieństwa. Otóż polecam, dla odmiany — gdyż tamto staje się nudnem, inny przedmiot zachwytów: mianowicie nieświadomą przebiegłość, z jaką wszystkie zacne, grube, prawe duchy mierności zachowują się wobec duchów wyższych oraz ich zadań, ową misterną zawiłą przebiegłość jezuicką, co tysiącrotnie jest subtelniejszą od rozumu i smaku tegoż stanu średniego w najlepszych jego chwilach — a nawet od rozumu jego ofiar —: jako ponowny dowód, iż instynkt ze wszystkich odkrytych dotychczas odmian inteligencji jest najinteligentniejszy. Słowem, badajcie psychologowie filozofie reguły w walce z wyjątkiem, to dopiero widowisko godne bogów i złośliwości boskiej! Lub jeszcze wyraźniej: dokonywajcie wiwisekcji na dobrym człowieku, na homo bonae voluntatis... na sobie

Sądzenie i potępienie moralne jest ulubioną zemstą ludzi ograniczonych duchowo na ludziach mniej tępych jako też rodzajem odszkodowania za to, czego poskapiła im przyroda, wreszcie pobudką do wzbogacenia i wysubtelnienia duchowego: — złośliwość uduchowia. Cieszą się oni w głębi serca, iż istnieje miara, wobec której wyposażeni skarbami i przywilejami duchowymi stoją z nimi na równi:

— walczą za równość wszystkich przed Bogiem i do tego potrzebują niemal wiary w Boga. Śród nich znajdują się najzawziętsi przeciwnicy ateizmu. Ktoby im rzekł szczytna duchowość stoi nieporównanie wyżej od wszelkiej prawości i zacności li moralnego człowieka ten doprowadziłby ich do szaleństwa: — będę baczył, by nie uczynić tego. Pochlebię im raczej mojem twierdzeniem, iż szczytna duchowość jest jeno ostatnim wytworem jakości moralnych, syntezą wszystkich stanów, przypisywanych moralnym jeno ludziom, i wytworzyła się cząstkowo, drogą długiej hodowli i pracy prawdopodobnie całych łańcuchów pokoleń; że szczytna duchowość jest właśnie przeduchowaniem sprawiedliwości oraz owej dobrotliwej surowości, co poczuwa się do przestrzegania hierarchii na świecie, śród rzeczy nawet — nie tylko śród ludzi.

Wobec tak bardzo rozpowszechnionych dziś pochwał bezinteresowności trzeba, acz z narażeniem się na niejakie niebezpieczeństwo, uświadomić sobie, czem właściwie lud się interesuje, i co to są za rzeczy, które bardzo i głęboko bierze sobie do serca człek pospolity: z doliczeniem jednostek wykształconych, nawet uczonych, a jeżeli wszystko w błąd nie wprowadza, omal filozofów. Okaże się przytem, iż lwia część tego, co subtelniejszych i wybredniejszych smakoszków, co każdą wyższą interesuje i nęci naturę, człowiekowi zwyczajnemu zda się zgoła nieinteresującym: — gdy zaś zauważy odanie się temu, to zwie je desinteresse i dziwi się, jak są możliwe uczynki bezinteresowne. Istnieli filozofowie, którzy temu podziwowi ludowemu umieli dać nawet zwodniczy i mistyczno-zaświatowy wyraz (— czyżby szczytniejszej natury nie znali z doświadczenia? —), zamiast wykazać nagą i niezaprzeczony prawdy, iż czyn bezinteresowny jest bardzo interesującym i interesownym czynem, jeżeli przyjmiemy — A miłość? — Jakto! Miałżeby nawet czyn, wynikający z miłości, być nieegoistycznym? Ależ kpy —! A chwała poświęcającego się? — Ależ kto poświęcał się naprawdę, ten wie, iż chciał i otrzymał coś w zamian — może coś ze siebie dla czegoś ze siebie —, że tu tracił, by tam zyskać, a może by wogóle być czemś więcej, lub bodaj czuć się czemś więcej. Lecz to dziedzina pytań i odpowiedzi, w której wybredniejszy duch przebywa niechętnie: tak bardzo musi tu prawda powstrzymać się od ziewania, gdy jej odpowiadać każą. Ostatecznie jest ona kobieta: gwałcić jej nie należy.

Zdarza się niekiedy, mówił moralistyczny pedant i drobiazgowiec, iż niesamolubnego człowieka szanuję i wyróżniam: nie dlatego wszakże, że jest niesamolubny, lecz iż zda się mi mieć prawo do pomagania innemu człowiekowi z własną swą szkodą. Słowem, chodzi tu zawsze o to, kim jest on, kim zaś ów drugi. U człowieka naprzykład, stworzonego i przeznaczonego do rozkazywania, zapieranie się siebie oraz skromne usuwanie się nie byłoby cnotą, lecz marnotrawstwem cnoty: tak mi się zdaje. Każdy nieegoistyczny morał, który poczyną sobie bezwzględnie i zwraca się do wszystkich, grzeszy nie tylko przeciw smakowi: jest też podżeganiem do grzechów płynących z zaniedbania, jednym więcej pokuszeniem pod maską ludzkości — i to właśnie pokuszeniem i poszkodowaniem wszystkiego górnieszego, niezwyklejszego, uprzywilijowanego. Należy zmusić morały, by przedewszystkiem ugięły się przed hierarchią, zaś z ich uroszczeń uczynić sprawę sumienia, — nóż same przyjdą wreszcie do przekonania, iż niemoralną rzeczą jest utrzymywać: co dla jednego słuszne, to dla drugiego godziwe. — Tak mówił mój moralistyczny pedant i bonhomme nie należałoż go wyśmiać, iż morały w ten sposób nawoływał do moralności? Jednakże nie powinno się mieć za wiele słuszności, jeśli chce się śmieszków mieć po swojej stronie; odrobina niesłuszności należy nawet do dobrego smaku.

Wszędzie, gdzie współczucie dziś płoszą, - a kto bacznie słucha, ten nie posłyszysz obecnie żadnej innej religii - winien psycholog nadstawiać uszu: poprzez całą próżność, poprzez wszystek zgiełk, znamionujący tych kaznodziejów (jak wszystkich kaznodziejów), doleci go niekłamane, chrypliwe rżenie samopogardy. Jest ona objawem owego sposepnienia i zeszcpecenia Europy, co od wieku się wzmaga (a którego pierwsze oznaki stwierdził już Galiani w swym zastanawiającym liście do pani d'Epina): jeżeli nie jest jego przyczyną! Człowiek nowoczesnych idei, dumna ta małpa, jest ze siebie nad wyraz niezadowolony: to pewna. Czuje swą niedolę: lecz jego próżność chce, by jeno współczuł —

Europejski mieszaniec — naogół wcale szpetny plebejusz — potrzebuje koniecznie kostyumu: potrzebuje historii jako lamusu kostyumów. Wprawdzie dostrzega przytem, iż żaden dobrze na nim nie leży, — więc zmienia i zmienia. Spójrzmy na dziewiętnaste stulecie od strony tych pospiesznych upodobań i zmian maskarad stylowych oraz chwil zwątpienia, iż w niczem nie jest nam do twarzy — Daremne wszystkie występy romantyczne, klasyczne, chrześcijańskie, florenckie, barokowe i narodowe in moribus et artibus: w żadnym nie jest dobrze ! Ale duch, zwłaszcza duch historyczny

nawet z tego zwątpienia odnosi korzyści: raz wraz jakiś nowy strzęp starodawności i zagranicy bywa przymierzany, wdziewany, rozdziewany, odkładany, przedewszystkiem studyowany: — jesteśmy pierwszym uczonek stuleciem in puncto kostyumów, rozumiem, morałów, wyznań wiary, smaków artystycznych i religij, przygotowani, jak żadna jeszcze epoka, do karnawału w wielkim stylu, do najduchowieniejszego śmiechu i szaleństw zapustnych, do transcendentalnej wyżyny najszczytniejszego błazeństwa i arystofanicznego wyszydzenia świata. Być może, iż tu właśnie odkryjemy jeszcze dziedzinę naszego wynalazku, dziedzinę, w której zdobyć się możemy jeszcze na oryginalność, naprzykład jako parodyści dziejów świata i arlekiny Boga, — acz nic dzisiejszego nie ma przed sobą przyszłości, to jednak śmiech nasz może mieć ją właśnie.

Zmysł historyczny (czyli zdolność szybkiego odgadywania hierarchii w osądach wartości, wedle których żył lud jakiś, społeczeństwo lub człowiek, instynkt wieszcy co do wzajemnych zależności tychże osądów, co do stosunku znaczenia wartości do znaczenia sił działających): zmysł ten historyczny, który my europejczycy uważamy za naszą właściwość, przybył do nas w orszaku czarującego i szalonego półbarbarzyństwa, w którym skutkiem demokratycznego pomieszania się ras i stanów pogrążyła się Europa, — dopiero wiek dziewiętnasty poznał ten zmysł, uznał go za swój zmysł szósty. Przeszłość każdej formy i sposobu życia, przeszłość kultur, co ongi znajdowały się tuż obok siebie, tuż ponad sobą, dzięki temu pomieszaniu przelewa się w nasze nowoczesne dusze, instynkty nasze bieżą zewsząd wstecz, my sami jesteśmy rodzajem chaosu —: ostatecznie duchowi, jak już powiedziano, wychodzi to na dobre. Skutkiem naszego półbarbarzyństwa ciała i żądz mamy na wszystkie strony tajemne dostępy, jakich nie posiadały nigdy epoki dostojne, przedewszystkiem zaś dostępy do labiryntów niezupełnych kultur oraz wszelkiego półbarbarzyństwa, jakie kiedykolwiek istniało na ziemi; a ponieważ najznamienitsza część kultury ludzkiej była dotychczas jeno półbarbarzyństwem, przeto zmysł historyczny jest omal instynktem i zmysłem wszystkiego, smakiem i językiem do wszystkiego: dowodzi to zarazem, iż jest niedostojnym zmysłem. Rozkoszujemy się znów naprzykład Homerem: snadź najcelniejszy to nasz nabytek, iż umiemy lubować się Homerem, którego nie tak łatwo umieją i umieli przyswoić sobie ludzie o kulturze dostojnej (naprzykład Francuzi siedemnastowiecza, jak Saint-Evremond, zarzucający mu esprit vaste, a nawet jeszcze ostatnie ich echo, Wolter), — którym rozkoszować się omal nie pozwalali sobie. Nader określone tak i nie podniebienia, łatwo pobudliwy wstręt, nieskora opieszałość względem wszystkiego obcego, odraza nawet do niesmaku, spowodowanego żywszą ciekawością, i wogóle niechęć, z jaką każda dostojna i poprzestająca na sobie kultura przyznaje się do nowej pożądlivosti, do niezadowolenia ze swego i podziwu dla obcego: wszystko to usposabia i nastraja ich nieprzychylnie dla najlepszych nawet rzeczy na świecie, które własnością ich nie są lub łupem stać się nie mogą, — i żaden zmysł dla ludzi takich niezrozumialszym nie jest, niż właśnie zmysł historyczny oraz uniżoność jego gminnej ciekawości. Nie inaczej jest ze Szekspirem, z tą zdumiewającą hiszpańsko maurytańsko - saską syntezą smaku, z której starodawny Ateńczyk z drużyny aischylosowskiej śmiałby się lub złościł do rozpuku: my atoli — przyjmujemy dziką tę pstrocinę, ten odmet przejawów najpieściwszych, najpospolitszych i najsztuczniejszych z utajoną serdecznością i zyczliwością, rozkoszujemy się nim ni to dla nas właśnie zachowanym wykwintem sztuki, zaś ohydne wyziewy i poblize angielskiego pospółstwa, w których żywie sztuka i smak Szekspira, nie więcej nas rażą niż naprzykład na Chiaja w Neapolu: gdzie wszystkie zmysły nasze są upojone i zachwycone, acz w powietrzu czuć też niewątpliwie ścieki dzielnic, zamieszkałych przez pospółstwo. My ludzie o historycznym zmyśle: mamy i my bezsprzecznie nasze cnoty, — jesteśmy niewybredni, niesamolubni, skromni, dzielni, pełni samoprzewyciężenia, pełni oddania się, bardzo wdzięczni, bardzo cierpliwi, bardzo uprzedzający: — mimo to wszystko snadź nie jesteśmy w zbyt dobrym smaku. Wyznajmyż wreszcie przed sobą: co nam ludziom o historycznym zmyśle najtrudniej pojąć, wyczuć, polubić, w czym nam najciężej zasmakować przychodzi, względem czego jesteśmy w istocie uprzedzeni i niemal wrodzy: to właśnie stanowi doskonałość i ostateczną dojrzałość każdej kultury i sztuki, jest właściwym dostojnością dzieł ludzi, ich momentem ciszy morskiej i halkyńskiego poprzestawania na sobie, złocistością i chłodem, znamionującym wszystkie rzeczy już dokonane. Może nasza wielka historycznego zmysłu cnota tworzy konieczne przeciwieństwa do dobrego smaku, conajmniej do najlepszego smaku, i jeno źle, jeno opieszale, jeno z przymusem jesteśmy zdolni odtwarzać w sobie owe drobne, krótkie i najwyższe mgnienia szczęścia i wniebowzięcia ludzkiego żywota tu i ówdzie rozbłyskające niekiedy, owe chwile i cudy, gdy jakaś wielka siła stawała dobrowolnie przed bezmiarem i bezbrzeżem —, gdy przepelniała duszę subtelna rozkosz nagłego okietznania i skamienienia, silnego postawienia i

ukrzepienia stopy na drżącej jeszcze ziemi. Miara jest nam obcą, powiedzmy to sobie; bodziec nasz jest właśnie bodźcem nieskończoności, niezmierności. Gdyby jeździec na parszającym w cwale rumaku, wobec nieskończoności wypuszczamy z rąk wodze, my ludzie nowocześni, my barbarzyńcy napoły, — i tam dopiero doznajemy błogości, gdzie w największym — jesteśmy niebezpieczeństwie.

Czy hedonizm, czy pesymizm, czy utylitaryzm, czy eudaimonizm: wszystkie te rodzaje myślenia, oznaczające wartość rzeczy miarą rozkoszy i boleści, to znaczy miarą stanów towarzyszących i rzeczy ubocznych, są przednioplanowymi sposobami myślenia i naiwnościami, na które człowiek, swej kształtującej mocy i artystycznego sumienia świadom, spojrzy nie bez szyderstwa a także nie bez współczucia. Współczucia dla wasi nie jest to wprowadzie współczucie dla niedoli ludzkiej, dla społeczeństwa oraz jego chorych i rozbitków, dla zbrodniarzy i wykolejeńców, leżących dokoła nas pokotem; a tem mniej dla szemrzących, uciśnionych, skłonnych do rokoszu warstw niewolniczych, dążących do władania — zważ je swobodą —. Współczucie nasze jest górnijszym, dalej widzącym współczuciem: — widzimy, jak człowiek się umniejsza, jak wy go umniejszacie! — i bywają chwile, kiedy właśnie waszemu współczuciu z nieopisanym przyglądamy się lękiem, kiedy opieramy się temu współczuciu, — gdy stateczność wasza zda się nam niebezpieczniejszą od jakiegokolwiek płocności. Pragniecie o ile możności — a niemasz szaleńszego o ile możności — usunąć cierpienie; a my? — zda się po prostu, iż wolelibyśmy, by stało się jeszcze głębszem i gorszem niżli bywało kiedykolwiek! Pomyślność, jak wy ją rozumiecie — toć to nie żaden cel, toć zda się nam ona końcem! Stanem, który człowieka czyni wnet śmiesznym i pogardy godnym, — który rozbudza życzenie jego zagłady! Chów cierpienia, wielkiego ; cierpienia — nie wiecież, iż jeno chów ten stwarzał dotychczas wszystkie wywyższenia człowieka? Owo napięcie duszy w nieszczęściu, napawające ją mocą, drzenie jej wobec wielkiej zatury, jej wynalazczość i dzielność w znoszeniu, wytrzymywaniu, wykładaniu, wyzyskiwaniu nieszczęścia, i co tylko dano jej głębi, tajemnicy, maski, ducha, przebiegłości, wielkości: — nie byłoz to darem cierpienia, nie wyhodowałoz tego wielkie cierpienie? Stworzenie i stworzyciel kojarzą się w człowieku: człowiek jest materyą, okruczem, odpadkiem, gliną, kałem, brednią, chaosem; ale w człowieku kryje się także stwórca, kształciciel, twardość młota; boskość widza i siódmy dzień: — rozumiecież to przeciwieństwo? I że współczucie wasze ma na celu stworzenie w człowieku, to, co musi być kształtowane, kruszone, kowane, darte, palone, żarzone, wyszlachetniane, — co koniecznie cierpieć musi i cierpieć powinno? Zaś współczucie nasze — nie pojmujecież, kogo ma na względzie to odmienne współczucie nasze, gdy się opiera waszemu współczuciu jako najpośledniejszemu ze wszystkich słabostek i rozdelikaceń? — Zatem współczucie przeciwko współczuciu! — Powtarzam atoli, iż istnieją górnijšie problematy od wszystkich problematów rozkoszy, cierpienia i współczucia; a każda filozofia, co tylko dokoła nich się obraca, jest

naiwnością.

My immoraliści! — Świat ten, który nas obchodzi, w którym dano nam lękać się i kochać, ten niewidzialny, niedosłyszalny niemal świat subtelnych rozkazów subtelnych posłuchów, świat, którego omal w każdym dotyczy znaczeniu, zawily, zwodniczy, zjeiony, pieściwy: to pewna, że świat ten dobrze jest broniony przed prostackimi widzami oraz poufałą ciekawością! Ciasny siecią i giezlem obowiązku w jesteśmy spowici i wyzwolić się z nich nie możemy —, w tem właśnie jesteście ludźmi obowiązku, i my także! Niekiedy, co prawda, tańczymy w swych łańcuchach i wśród swych mieczów; częściej, co także jest prawdą, zgrzytamy w nich zębami i niecierpliwimy się tajemną naszego losu srogością. Lecz choćbyśmy czynili nie wiedzieć co: kpy i pozór orzekną przeciwko nam to ludzie bez obowiązku — kpy i pozór są zawsze przeciwko nam.

Prawość, o ile jest tą naszą cnotą, z której wyjarzmić się nie możemy my wolne duchy — do prawości zatem będziemy się przykładali z całą złościwością i miłością i nie zaniedbamy niczego, by się doskonalili w tej jedynej cnotcie, która nam jeszcze pozostała: niechaj blask jej ni to ozlotne modre szydercze wieczorne zorze zalegnie kiedyś nad tą starzejącą się kulturą i jej głuchą posepną powagą! A gdy pomimo wszystko prawość nasza pewnego dnia się znuży, wzdychać i przeciągać się zacznie, gdy dojmie jej surowość nasza, gdy zapragnie, by jej było lepiej, lżej, pieściwiej gdyby jakiemuś przyjemnemu występkiowi: bądźmyż nieublagalni my ostatni stoicy i szliśmy jej z pomocą to wszystko, co jest w nas dyabelstwem, — nasz wstręt do nieokrzesańia i nawiasowości, nasze nitimur in vetitum, naszą awanturniczą odwagę, naszą wytrawną i wybredną ciekawość, naszą najsubtelniejszą najskrytszą najbardziej uduchowioną wolę mocy i pokonania świata, co pożądliwie dokoła wszystkich krain przeszłości błąka się i krąży, — ze wszystkimi dyablami naszymi spieszny bóstwu naszemu na pomoc! Jest to prawdopodobne, iż nie poznają nas przeto i wezmą za kogoś innego: i cóż stąd! Że

powiedzą: prawość ich — to ich dyabelstwo i nic ponadto! i cóż stąd! Chociażby nawet słuszność była po ich stronie! Nie byłż wszystkie dotychczasowe bogi takimi przechrzczonymi, przedzierzgnionymi w świętych dyablami? I cóż ostatecznie wiemy o sobie? I jak zwać się ma duch, który nas prowadzi? (rzecz to nazwania). I ile duchów kryjemy w sobie? Prawość nasza, my wolne duchy — baczmy, żeby nie stała się próżnością naszą, strojem i błyskotką, rubieżą i głupotą! Każda cnota skłania się do głupoty, każda głupota do cnoty; głupi aż do świętości powiadają Rosyane, — baczmyż, abyśmy z nadmiaru prawości nie stali się w końcu świętymi i nudziarzami! Nie jest-że życie stokrotnie za krótkie, by w niem — się nudzić? Toć trzebaby w wieczne uwierzyć życie, żeby — — —

Proszę wybaczyć mi odkrycie, iż cała filozofia moralna była dotychczas nudną i należała do środków nasennych, — i że nic tak cnoty w mych oczach nie obniża, jak to nudziarstwo jej rzeczników; z czego zresztą nie czynię bynajmniej zarzutu przeciwko powszechnej jej użyteczności. Rzecz to ważna, by możliwie najmniej ludzi zastanawiało się nad morałem, — zatem jeszcze ważniejsza, żeby moral nie stał się snadź pewnego dnia zajmującymi Lecz nie oddawajmy się płonnym troskom! Sprawa ta przedstawia się obecnie jeszcze tak, jak się przedstawiała dotychczas zawsze: nie widzę w Europie nikogo, ktoby miał (lub dawał) o tem pojęcie, iż zajmowanie się morałem mogłoby być uprawiane niebezpiecznie, kusząco, zwodniczo, — że mogłoby zaciężyć przeznaczeniem! Przyjrzyjmy się naprzykład niestrudzonemu, nieuniknionemu utylitarystom angielskim, którzy czcigodnie i niezgrabnie płaczą się śladami Bentham'a (pewne porównanie homeryckie powiada to wyraźniej), podobnie jak on sam płatał się już śladami czcigodnego Helvetius'a (nie, nie był to niebezpieczny człowiek, ten Helvetius, ce senateur Pococurante, jak powiada Galiani —). Żadnej nowej myśli, żadnego ładu i składu dawnej myśli, żadnej nawet istotnej historii pomyślanego dawniej: niemożliwa w całości literatura, o ile nie umie się przyprawić jej szczyptą złośliwości. Bowiem i do tych moralistów (których koniecznie z uboczną musi się czytać myślą, jeśli wogóle czytać ich się musi —) zakradła się prastara angielska wada, zwana cant, moralną zaś będąca tartufferyą, ukrytą tym razem pod nową naukowości formą; a nie brak im także tajemnego opędzania się wyrzutom sumienia, które, rzecz prosta, mimo całego naukowego zajmowania się morałem rasę dawnych purytanów przecież udrećcać muszą. (Nie jest-że moralista przeciwieństwem do purytanina? Mianowicie jako myśliciel, który pojmuje moral jako coś zagadkowego, pytajnikowego, słowem, jako problemat? Nie byłoby moralizowanie — czemś niemoralnem?) Ostatecznie pragną oni wszyscy, by słuszność była udziałem moralności angielskiej: gdyż w ten właśnie sposób służy się najlepiej sprawie ludzkości, lub pospolitemu dobru lub pomyślności ogółu, nie! pomyślności Anglii; wszystkimi siłami chcieliby sobie dowieść, iż dążenie do angielskiego szczęścia, mam na myśli, do comfortu i fashion' (zaś w najpierwszym rządzie do krzesła w parlamencie) jest też zarazem prawą ścieżką cnoty, ba nawet, że na tem właśnie dążeniu polegała wszystka cnota, jaka istniała dotychczas na świecie. Żadne z tych ociężałych, zaniepokojonych w swem sumieniu zwierząt stadnych, (które sprawą egoizmu, jako sprawą ogólnej pomyślności kierować się podejmują —) nie chce coś niecoś przewąchać i wiedzieć, iż pomyślność ogólna nie jest żadnym ideałem, żadnym celem, żadnem dającym się bliżej określić pojęciem, lecz jeno środkiem na wymioty, — iż to, co dla jednego jest słusznem, żadną miarą nie może być słusznem dla drugiego, iż żądanie jednakiego dla wszystkich morału jest pokrzywdzeniem wyższych właśnie ludzi, słowem, że istnieje hierarchia dostojeństwa między człowiekiem a człowiekiem, zatem także między morałem a morałem. Skromny to i zasadniczo mierny rodzaj człowieka ci utylitarni Anglicy i, jak już wspominałem: o ile są nudni, niemasz dostatecznych słów uznania dla ich pożyteczności. Należałoby dodawać im jeszcze otuchy: do czego zmiierzają też po

części		następujące		rymy:
Cześć,	przy	taczkach	myśl	was
Że	im	dłużej,		temci
Sztynne	nogi,	sztynne		łby
Nienatchnieni,				niejowialni,
W	swej	mierności		niezniszczalni,
Sans	genie	et	sans	espirit!

W owych późnych epokach, co swem ucztowleczaniem poszczycić się, mogą, pozostaje z przeszłości tyle obawy, tyle zabobonnego lęku przed dzikiem okrutnem zwierzęciem, którego ujarzmienie stanowi właśnie dumę tych humanitarniejszych epok, li nawet leżące jak na dłoni prawdy przez całe wieki pomija się gdyby umyślnie milczeniem, gdyż pozornie zdają się znów wskrzeszać owo dzikie a uśmiercone wreszcie zwierzę. Zuchwalstwo to snadź z mej strony niemałe, li tego rodzaju prawdzie

wymknąć się pozwalam: niechaj inni znów ją schwytają i napoją tak obficie zbożnych zasad mlekiem, a i w dawnym swym kącie cicha i zapomniana legnie. — Trzeba co do okrucieństwa zmienić zdanie i otworzyć oczy; trzeba nauczyć się wreszcie niecierpliwości, by takie nieprzystojne grube błędy, jakie, na przykład co do tragedji, przez dawnych i nowych filozofów rozpuszczane bywają, nie błąkały się dłużej czelnie i cnotliwie. Wszystko niemal, co wyższą zowiemy kulturą, polega na przeduchowaniu i pogłębieniu okrucieństwa — oto moje twierdzenie; owego dzikiego zwierzęcia nie uśmiercono bynajmniej, ono żyje, kwitnie, jeno — się przebóstwiło. To, co stanowi bolesną rozkosz tragedji, jest okrucieństwem; to, co w tak zwanem współczuciu tragicznem, w istocie zaś we wszelkiej wzniosłości a do najgórniejszych i najsubtelniejszych dreszczów metafizycznych, przyjemnem darzy wrażeniem, li domieszce okrucieństwa zawdzięcza swą słodycz. To, czego doznawał Rzymianin w arenie, chrześcianin w zachwytach krzyżowych, Hiszpan na widok walk byków lub gorejących stosów; co Japończyka dzisiejszego prze ku tragedji; co w robotniku z przedmieść paryskich odzywa się nostalgia do krwawych rewolucyj a wagnerjance Trystanem i Isoldą z wywieszoną wołą napawać się każe, — to, czem oni wszyscy się rozkoszują i z tajemnem pożądaniem wchłonać by radzi, jest eliksirem wielkiej Cyrce okrucieństwa. Juźcić trzeba rozstać się przytem z niemądrą psychologią dawniejszą, która o okrucieństwie to tylko miała do powiedzenia, jakoby powstawało ono na widok cudzej boleści: szczodłą, przeschodłą rozkoszą napawa także własne cierpienie, zadawanie sobie cierpień, — i gdzie jeno uda się skłonić człowieka do samozaparcia w religijnem znaczeniu albo do samo - okaleczenia, jak u Fenicyan i ascetów, lub wogóle do odzmysłowienia, odcieleśnienia i skruchy, do purytańskich spazmów pokutnych i pascal'owskiego sacrificio dell' intelletto, tam prze go naprzód i nęci skrycie własne jego okrucieństwo, złowrogi ów dreszcz zwróconego przeciwko sobie samemu okrucieństwa. Zważmyż naostatek, iż nawet filozof, zmuszając swego ducha, by poznawał wbrew jego skłonnościom duchowym a niejednokrotnie takie wbrew życzeniom jego serca — mianowicie, by przeczył tam, gdzie chciałoby się potwierdzać, sławić, kochać —, postępuje jako artysta i uświetniciel okrucieństwa; juź każde głębokie i gruntowne pojmowanie jest pogwałceniem, chęcią urażenia zasadniczej woli ducha, co dąży nieustannie do pozoru, do powierzchni,— juź w każdej chęci poznania jest kropla okrucieństwa.

Może niedość jasno wyraziłem się o zasadniczej woli ducha: niechaj mi będzie wolno dać wyjaśnienie. — To rozkazujące coś, zwane przez lud duchem, chce władać w sobie i wokół siebie, chce czuć się władcą: od wielości dąży ono ku jedności, ma skupiającą, kielżnąjącą, żądną panowania i istotnie pańską wolę. Potrzeby i moce jego w tym zakresie są te same, jakie przypisują fizyologowie wszystkiemu temu, co żyje, rośnie i rozmnaża się. Zdolność ducha do przyswajania sobie wszystkiego obcego przejawia się w silnej skłonności ku upodobnianiu nowego do dawnego, ku upraszczaniu rozmaitego, ku przeoczeniu lub odpychaniu zasadniczo sprzecznego: podobnie jak określone rysy i linie wszystkiego obcego, każdej cząstki świata zewnętrznego dowolnie bywają przezeń silniej podkreślane, uwydatniane, na jego fałszowane modłę. Zmierza, on przytem do wchłaniania nowych doświadczeń, do włączania nowych rzeczy w stare szeregi, — zatem do wzrostu; zaś jeszcze bardziej do poczucia wzrostu, do poczucia wzmożonej siły. Tejże samej woli służy wręcz spreczny napozór popęd ducha, polegający na nagłem przerwaniu się ku niewiedomości i dowolnemu zakończeniu, na zaparciu swych okien, wewnętrznem zaprzeczeniu tej lub owej rzeczy, niedopuszczeniu czegoś, jakowejś obronności przeciwko wielu rzeczom, które mógłby wiedzieć, na zadowoleniu z ciemności, na zamykających się widnokręgach, na stwierdzeniu i uznaniu swej niewiedomości: to wszystko zależy od stopnia przyswajającej jego siły, od jego trawienia, mówiąc obrazowo,— i istotnie, najwięcej podobieństwa ma jeszcze duch do żołądka. Tu należy również okolicznościowa wola ducha, by nie stawiać oporu złudzeniu, idąca snadź w parze ze swawolnem przecuciem, iż to lub owo ma się inaczej, iż to lub owo jest tylko dowolnie przyjęte ; dalej poczucie rozkoszy, jaką daje wszelka niepewność i wieloznaczność, radosne lubowanie się umyślną cieśnią i zacisnością jakiegoś kąta, tem, co zbyt bliskie, przedniem tłem, wszystkim powiększonym, pomniejszonym, przesuniętem, upiękaszonym, tudzież napawanie się dowolnością wszystkich tych przejawów mocy. Wkońcu zalicza się tutaj owa zastanawiająca gotowość ducha do łudzenia innych duchów, do udawania przed nimi, owo nieustanne parcie i nacisk jakiejś tworzącej, kształtującej, zdolnej do przemian siły: stąd to lubowanie się ducha różniczością swych masek oraz swą przebiegłością, stąd również jego rozkoszowanie się poczuciem własnego bezpieczeństwa, — toć te proteuszowe sztuki najlepszą są dlań kryjówką i obroną! — Tej woli złudy, temu dążeniu do uproszczenia, do maski, do płaszczyka, słowem, do powierzchni — gdyż każda powierzchnia jest płaszczykiem — przeciwdziała ów szczytny

popęd człowieka poznającego, który bierze i chce brać rzeczy głęboko, rozmaicie, gruntownie: popęd ten jest rodzajem okrucieństwa intelektualnego smaku i sumienia, do którego przyzna się każdy prawy myśliciel, o ile, jak się godzi, doświadczał przez czas dłuższy na sobie samym przenikliwości i hartu swojego oka i nawykł do surowej karności tudzież do ścisłości w słowach. Rzecz on jest coś okrutnego w skłonnościach mojego ducha: — niech-że mu to cnotliwi i ugrzecznieni spróbują wybić z głowy! W istocie, brzmiałoby to grzeczniej, gdyby zamiast o okrucieństwo pomawiano i posądzano nas chlubnie bodaj o nieuskromioną rzetelność, — nas wolne, bardzo wolne duchy: — i czyż nie tak rozbrzmiewać kiedyś bidzie nasza — pozgonna sława? Tymczasem — nierychło to bowiem nastąpi — my sami bynajmniej nie mamy ochoty przystrajać się w takie moralnych słów szychy i błyskotki: cała nasza dotychczasowa praca obmierzyła nam po prostu ten smak oraz jego płochą zbytkowność. Piękne to, skrzące, dźwięczne, godowe słowa: rzetelność, miłość prawdy, miłość mądrości, poświęcenie się poznaniu, bohaterstwo bojownika prawdziwości, — jest w nich coś, co człowieka napawa dumą. Ale my pustelnicy i mruki w cichości swego pustelniczego sumienia przekonaliśmy się już oddawna, iż ten przepych czcigodnych słów należy również do dawnych kłamliwych fraszek, świecidełek i pyłków złotych nieświadomej próżności ludzkiej, tudzież że i pod takim pochlebstwem barw i malowania dopatrzyć się znów trzeba straszliwego tekstu zasadniczego homo natura. Sprowadzić mianowicie człowieka znów do przyrody; zapanować nad wieloma próżnemi i marzycielskimi tłómaczeniami i obocznościami, bazgranemi i malowanemi dotychczas na owym wiekuistym zasadniczym tekście homo natura, sprawić, by człowiek wobec człowieka stał odtąd tak, jak zahartowany w korbach wiedzy, staje już dzisiaj wobec innej przyrody, z nieuleknionem edypowskim okiem i zalepionemi odyseuszowskiemi uszama, głuchy na śpiewania starych ptaszników metafizycznych, którzy mu z dawien dawna podszeptwali: jesteś czemś więcej! tyś czemś wyższem! innegoś ty pochodzenia! — dziwne to snadź i szalone zadanie, ale zadanie — któż zaprzeczy temu! Dlaczegoż wybraliśmy to szalone zadanie? Lub spytajmy inaczej: dlaczego łakniemy poznania? — Zapyta nas o to każdy. A my, w ten sposób naciskani, my, cośmy sobie samym stawiali już po stokroć to samo pytanie, nie znaleźliśmy i nie znajdujemy żadnej lepszej odpowiedzi —

Uczenie się przemienia nas, sprawia to, co wszelkie sprawia odżywianie, które także nie tylko utrzymuje przy życiu—: jak to wiadomo fizyologom. Ale w głębi nas, całkiem na dnie jest, zaiste, coś, co się pouczyć nie daje, jakaś granitowa duchowego Fatum posada, przedpowzięte rozstrzygnięcie i odpowiedź na przedpowzięte wybrane pytania. Przy każdym zasadniczym problemacie odzywa się nieodmiennie otom ja; co do kobiety i mężczyzny naprzykład, nie może myśliciel zmienić zdania, lecz jeno utwierdzić swe zdanie, — jeno odkryć do ostatka to, co dlań w tej prawie jest pewnikiem. Bywają niekiedy pewne rozwiązania problematów, które w nas właśnie budzą silną wiarę; snadź zwiemy je odtąd swemi przekonaniem. Później — widzi się w nich jeno ślady wiodące do samopoznania, drogowskazy do problemu, którym jesteśmy, — a raczej do wielkiego głupstwa, którem jesteśmy, do naszego duchowego Fatum, do owego coś, leżącego gdzieś tam na dnie, co pouczyć się nie daje. — Ze względu na sowitą grzeczność, którą co tylko popełniłem na sobie, chyba że będzie mi wolno wypowiedzieć kilka prawd o kobiecie samej w sobie: oczywiście jeżeli już z góry wiadomo, jak bardzo są one jeno — mojemi prawdami. —

Kobieta dąży do samodzielności; nadto poczyną otwierać mężczyznom oczy na kobietę samą w sobie — należy to do najgubniejszych przejawów powszechnego zeszcetnienia Europy. Gdyż co za różności muszą dobyć na jaw nieudolne te wysiłki kobiecej uczoneści i odsłaniania siebie! Kobieta ma tyle powodów do wstydu: w kobiecie kryje się tyle pedantyczności, powierzchowności, bakalarstwa, małostkowej pretensjonalności, małostkowej niepowściągliwości i nieskromności — dość przyjrzeć się jej postępowaniu z dziećmi ! — istotnie najskuteczniej poskramiała i kielznała to dotychczas obawa przed mężczyzną. Biadaż, gdy na dobitkę ośmieli się podnieść głowę das Ewig-Langweilige w kobiecie — a ma go podostatkiem! — gdy swej mądrości i mistrzostwa we wdzięku, w igrasce, w rozpraszaniu trosk, w niesieniu ulg i lekkim rzeczy wazeniu, kiedy swego subtelnego popędu do miłych grzeszków kobieta gruntownie i zasadniczo wyzbywać się zacznie! Dziś już podnoszą się niewieście głosy, które, na świętego Arystofanesa! przejmują lękiem, dziś już z lekarską dobitnością padają pogróżki, czego kobieta w pierwszym i ostatnim rządzie chce od mężczyzny! Nie jest że to w najgorszym smaku, gdy kobieta gotuje się w ten sposób zostać uczoną? Dotychczas oświecanie było na szczęście rzeczą i udziałem mężczyzn — nie wychodziło poza nasze kółko; i ostatecznie, mimo wszystko, co kobiety piszą o kobiecie, nie trzeba zbytnio dowierzać, by kobieta chciała istotnie oświecić się co do siebie samej — i mogła chcieć... Gdy kobieta nie szuka w ten sposób nowego dla

wschodniemu: — musi uważać kobietę za swą własność, za dające się zamknąć na klucz mienie, za coś, co do służebności jest przeznaczone i w jej karbach doskonałość swą osiąga, — musi polegać w tym względzie na nieprzebranej mądrości azyatyckiej, na górującym instynkcie azyatyckim, jak to czynili niegdyś Grecy, ci najcelniejsi spadkobiercy i uczniowie Azji, — którzy, jak wiadomo, od Homera po czasy Peryklesa, w miarę wzmaganie się kultury i wzrostu siły, stawali się też krok za krokiem surowszy mi dla kobiety, słowem, bardziej orientalnymi. Jak koniecznym, jak logicznym, jak ze stanowiska ludzkiego pożądanem było to nawet: niechaj czytelnik w duszy rozważy!

Płeć słaba w żadnej innej epoce nie była w takiej czci u mężczyzn jak właśnie w naszej — znamię to demokratycznych skłonności i smaku, zarówno jak nieposzanowanie dla wieku —: cóż dziwnego, że cześć ta pociąga zaraz nadużycia za sobą? Zachciewa się więcej, nawyka się do żądań, owa dań czci wydaje się wkońcu niemal czemś uwłaczającym, wolałoby się współzawodnictwo o prawa lub nawet po prostu walkę: słowem, kobieta wyzuwa się ze wstydu. Dodajmyż zarazem, iż wyzuwa się ze smaku. Przestaje lękać się mężczyzny: zaś kobieta, która lękać się przestaje ztraca swe najbardziej kobiece instynkty. Że kobieta wtedy podnosi głowę, gdy to, czem mężczyzna wzbudza trwogę, powiedzmy wyraźniej, gdy mąż w mężczyźnie nie jest już przedmiotem starań i chowu, rzecz to nader prosta i łatwo zrozumiała; natomiast trudniej pojąć przychodzi, iż kobieta z tego właśnie powodu — wyrodnieje. Dzieje się to dzisiaj: nie ludźmy się co do tego! Gdzie jeno duch przemysłowy wziął górę nad duchem rycerskim i arystokratycznym, tam dąży dziś kobieta do ekonomicznej i prawnej samodzielności kupczyka: kobieta w roli kupczyka stoi dziś u progu kształtującego się nowoczesnego społeczeństwa — W miarę tego przywłaszczania sobie nowych praw, dążenia do władzy, wypisywania postępu kobiecego na chorągwiach i chorągiewkach, dokonywa się ze straszliwą wyrazistością coś wręcz przeciwnego: kobieta cofa się w swym rozwoju. Od czasów rewolucji francuskiej wpływ kobiety zmniejszył się w Europie w miarę wzrostu jej praw i uroszczeń; emancypacja kobieca, o ile domagają się jej i krzewią same kobiety (nie tylko męskie półgłówki), przedstawia się tedy jako znamieny objaw wzmagającego się osłabienia i przytępienia najistotniejszych kobiecych instynktów. Głupota jest w tym ruchu, samcza niemal głupota, której każda doborowa kobieta — będąca zawsze rozumną kobietą — do głębi wstydzić się winna. Postradać poczucie drogi, wiodącej najpewniej do zwycięstwa; zaniedbać doskonalenia się w właściwym sobie rzemiośle zapaśniczem; wobec mężczyzny zwolnić sobie wodzów, poniżyć się nawet aż do książki, kiedy pierwiej trzymało się siebie w karbach, przestrzegało się subtelnej chytrej pokory; z cnotliwym zacietrzewieniem podkopywać wiarę mężczyzny w utajony w kobiecie wręcz odmienny ideał, w coś wiekuiście i nieodparcie kobiecego; wmawiać w mężczyznę dosadnie i gadatliwie, iż kobieta bynajmniej nie potrzebuje opieki, ochrony, obrony na podobieństwo jakiegoś delikatniejszego, cudnie dzikiego, a nieraz miłego zwierzęcia domowego; gromadzić zawzięcie a nieudolnie dowody niewolniczości i poddańczości, co znamionowały i znamionują jeszcze stanowisko kobiety w dotychczasowym ustroju społecznym (jak gdyby niewolnictwo było przeciwargumentem, nie zaś warunkiem wszelkiej wyższej kultury, każdego wywyższenia kultury): — i czem-że jest to wszystko, jak nie nadwątleniem instynktów kobiecych, wyzuwaniem się z kobiecości? Nie brak, co prawda, idyotycznych przyjaciół i zauszników kobiecych wśród uczonych osłów płci męskiej, namawiających kobietę, by się wyzuwała w ten sposób z kobiecości i małpowiała wszystkie te głupstwa, na które meskość europejska, na które chorzeje dziś w Europie mężczyzna, — chcieliby oni zepchnąć kobietę aż na poziom ogólnego wykształcenia, ba nawet aż do czytania dzienników i zajmowania się polityką. Tu i ówdzie chcianoby nawet, by kobieta została wolnomyślną i literatką: jak gdyby kobieta niepobożna nie była dla głębokiego i bezbożnego mężczyzny czemś wręcz odrażającym lub śmiesznym —; wszędzie niemal rozstraja się jej nerwy muzyką najchorobliwszego i najgubniejszego rodzaju (naszą najnowszą muzyką niemiecką), z dnia na dzień czyni się ją coraz histeryczniejszą, do pierwszego i ostatniego jej powołania, mianowicie do rodzenia krzepkich dzieci, coraz niezdolniejszą. Naogół chcianoby ją jeszcze więcej ukultuwować i, jak to się powiada, płeć słabą za pomocą kultury wzmocnić: jak gdyby historia nie dowodziła nad wyraz niezbitcie, iż kultywowanie człowieka oraz osłabianie jego — mianowicie osłabianie, rozpraszenie, nadwątlenie siły woli — chodziło zawsze ze sobą w parze, i że najpotężniejsze i najwpływowcze kobiety świata (ostatnio jeszcze matka Napoleona) swą moc, swą nad mężczyznami przewagę zawdzięczały właśnie swej sile woli — nie bakałarzo! — Tem, czem kobieta wzbudza dla siebie cześć a nieraz trwogę, jest jej natura, naturalniejsza od natury męskiej, jej iście drapieżna przebiegłość, jej szpon tygrysi pod rękawiczką, naiwność jej egoizmu, jej zawziętość i wnetrzna dzikość, nieuchwytność, bezbrzeżność,

błądność jej cnót i żądz... Prócz lęku, piękne to i niebezpieczne kocię kobieta budzi dla siebie współczucie, gdyż zda się bardziej cierpiącym, łacniej urażliwym, więcej miłości potrzebującym i na boleśniejsze rozczarowania skazanym od każdego innego zwierzęcia. Z temi uczuciami stawał dotychczas mężczyzna wobec kobiety, zawsze jedną nogą już w tragedyi, co, czarując, rozdziera — Jakto? I miałożby to teraz się skończyć? Nie zatracaj kobieta swego czaru? Nie stajeż się kobieta zwolna coraz nudniejszą? Oh, Europo, Europo! Znamy to rogate zwierzę, które po wszystkie czasy było ci najmilsze, od którego zawsze zagrażało ci niebezpieczeństwo! Prastara baśń o tobie może przedzierzgnąć się kiedyś w historję, — raz jeszcze może cię uwieść i porwać potworna głupola! A żaden w niej nie tai się bóg, nie jeno idea, nowoczesna idea!

Znów po raz pierwszy zdarzyło mi się słyszeć — Ryszarda Wagnera Uwerturę do Meistersinger'ów: wspaniała to, przeładowana, ciężka i żrała sztuka, dumna z tego, iż, by ją zrozumieć, trzeba, przyjąc dwieście lat żywej jeszcze muzyki: — chluba to Niemców, iż duma taka się nie zawiodła ! Co za skojarzenie sił i soków, pór roku i stref! Wrażenie starodawności to znów nastrój czegoś niezwykłego, cierpkiego i przemłodocianego; samowola łączy się z tradycyjną pompatycznością; częste przebłyski pustoty ustępują miejsca częstszej jeszcze szorstkości i prostactwu, — jest w tem żywość i ogień, lecz zarazem zwiozczenie i spłowiałość nabłonka owoców, dojrzewających zapóźno. Toczy się fala pełna i szeroka : wtem nagle chwila niepojętego wahania ni to szczelina, ziejąca między przyczyną a skutkiem, jakiś ucisk, pogrążający nas w marzeniu, nieledwie zmora senna —, lecz już roztacza, rozlewa się znów dawny nurt błogości, przerozmaitej błogości, dawnego i nowego szczęścia, w którym przewija się najwyraźniej dobrowolnie nietajony zachwyt artysty ze siebie samego, jego zdumione szczęsne współprzeświadczenie o mistrzostwie w użyciu tutaj swych środków, nowych nowonabytych niewypróbowanych środków artystycznych, jak nam mówić się zdaje. Naogół niema w tem piękna, niema Południa, ani śladu subtelnej jaśni południowych niebiosów, ani śladu gracji, brak płąsu, jest zaledwie wola logiczna; nawet jakowaś niezgrabność, podkreślana jeszcze w dodatku, jak gdyby artysta chciał nam rzec : wy wolałem ją umyślnie; jakaś ociążała powłóczystość, coś rozmyślnie barbarzyńskiego i uroczystego, mżenie uczonych i czciogodnych kosztowności i koronkowości; coś niemieckiego w najlepszym i najgorszym znaczeniu tego słowa, coś na niemiecką modłę różnorakiego, niekształtnego i niewyczerpanego, jakowaś niemiecka wielmożność i szczodrość duszy, która nie boi się ukrywać pod raffinements upadku, — która dopiero tam najlepiej snadź się czuje; szczere prawe znamię niemieckiej duszy, przestarzałej i razem młodej, przejrzałej a przebogatej w przyszłość. Ten rodzaj muzyki wyraża najlepiej to, co myślę o Niemcach : są oni przedwczorajsi i pojutrzejsi, — lecz nie mają jeszcze swego dzisiaj.

My dobrzy europejczycy : mamy i my chwile, gdy pozwalamy sobie roztkliwiać się swojskością, pławic i nurzać się znów w dawnych czułościach i cieśniach — dałem właśnie dowód tego —, chwile swojskich zachwytów, patryotycznych trosk oraz wszelkich innych staroświeckich przypliwów uczuciowych. Ociążalsze od nas duchy potrzebują snadź na pokonanie tego, co u nas na godziny się liczy i z godzinami kresu swego dobiega, dłuższego czasu, jedne pół roku, inne pół życia ludzkiego, zależnie od siły i chyżości, z jaką trawienie i przemiana materji u nich się odbywa. Ba, mógłbym wyobrazić sobie tępe opieszale rasy, które nawet w naszej lotnej Europie potrzebowałyby całych półwieczy, by otrząsnąć się z takich dziedzicznych napadów parafiańszczyzny i zaściankowości i powrócić znów do rozumu, chcę rzec, do prawej europejskości. Rozmyślając nad tą możliwością, miałem sposobność być świadkiem rozmowy dwóch starych patryotów : — widocznie nie dosłyszeli obaj, więc rozmawiali tem głośniej. O filozofii niema on pojęcia i zna się na niej tyle, co chłop lub bursz niemiecki — mówił jeden — : to jeszcze niewiniątko. Ale to mniejsza! Żyjemy w epoce tłumów : te padają na twarz przed wszystkim tłumem. Tuk samo in politicis. Mąż stanu), który napiętrzy im nową wieżę Babel, jakiś ogrom państwowi i mocarstwowi, jest dla nich wielkim: — cóż stąd, iż my przezorniejsi i powściągliwsi nie możemy zaprzecić się jeszcze dawnej wiary, że jedynie wielka myśl stanowi o wielkości jakiegoś czynu i sprawy. Dajmy na to, iż jakiś mąż stanu postawi lud swój w tem położeniu, że ten będzie musiał uprawiać odtąd wielką politykę, acz nie jest do niej z natury uzdolniony i przygotowany: dla nowej wątpliwej mierności trzeba więc będzie poświęcić swe stare pewne cnoty, dajmy na to, iż jakiś mąż stanu skaże wogóle lud swój na politykowanie, acz tenże miał dotychczas coś lepszego do czynienia i do myślenia i w głębi swej duszy nie wyzbył się przezornego wstrętu do niepokoju, próżni i zgiełkowej kłótności istotnie politykujących ludów: — dajmy na to, iż ów mąż stanu rozbudzi uśpione namiętności i pożądlivości swego ludu, że z jego nieśmiałości i skłonności do stania na uboczu uczyni zmażę, z jego cudzoziemczyzny i tajnej bezkresności winę, że poniży jego najserdeczniejsze popędy, spaczy jego sumienie, zacieśni jego ducha, znacyonalizuje smak jego, — jakto! mąż stanu, któryby tego wszystkiego dokonał, za którego lud w całej swej przyszłości, o ile ma przyszłość przed sobą, pokutować by musiał, byłżeby taki mąż stanu wielkim? Bezsprzecznie ! odparł popędliwie drugi stary patryota : toć nie dokazałby tego ! A może było szaleństwem czegoś takiego pragnąć ? Ale czyż wszystko wielkie nie było w początkach jeno szalonem! — Nadużycie słów ! wrzasnął towarzysz na to : — silny ! silny ! silny i szalony! Nie wielki! — Staruszkowie roznamiętnili się widocznie, wykrzykując sobie w oczy swe prawdy; ja zaś, w

swem szczęściu i zaświeciu, rozmyślałem nad tem, jak rychło silnym zawładnie jeszcze silniejszy; i że duchowe spłyczczenie jednego ludu wyrównywa się przez pogłębienie innego ludu. —

Nazwiemy-li to, w czem europejczyk dzisiejszy widzi swą chlubę, cywilizacją lub ucłowieczeniem lub postępem; czy określimy po prostu, nie chwając i nie ganiać, polityczną formułą jako demokratyczny ruch Europy: poza wszystkimi temi moralnemi i politycznemi tłami, ujmowanemi w takie formuły, dokonywa się olbrzymi proces fizyologiczny, roztaczający się coraz bardziej, — proces upodobniania się europejczyków, stopniowe ich wyjarzmienie się z warunków, w których powstają więzami klimatu i stanów skrepowane rasy, wzrastająca ich niezależność od wszelkiego określonego milieu, co na całe wieki pragnęłoby wyryc w ciele i duszy ślady swych żądań, — zatem powolne wyłanianie się istotnie nadnarodowej i tułaczey odmiany człowieka, której typowem znamieniem, fizyologicznie się wyrażając, jest maximum siły i umiejętności przystosowywania się do warunków. Proces ten stającego się europejczyka, opóźniany w swem tempie wielkimi cofaniami się, lecz snadź dlatego właśnie rosnący i nabierający skupienia i głębi — należy tu srożąca się dziś jeszcze walka i nawałnica uczuć narodowych tudzież nurtowania anarchistyczne —: proces ten zmierza prawdopodobnie do wyników, nie przewidywanych snadź bynajmniej przez naiwnych jego krzewicieli i chwalców, apostołów nowoczesnych idej. Też same nowe warunki, w których naogół odbywać się pocnie zrównanie i zmiernienie człowieka — do rzędu pożytecznego, roboczego, zdatnego nieraz i obrotnego zwierzęcia stadnego człowieka —, sprzyjają również w najwyższym stopniu powstawaniu wyjątkowego człowieka najgroźniejszego i najbardziej pociągającego pokroju. O ile bowiem owa zdolność przystosowywania się wystawiana wciąż na próbę zmiennych warunków, z każdym pokoleniem, z każdym niemal dziesięcioleciem nową poczynająca pracę, uniemożliwia wręcz krzepkość typu; o ile ogólne tło takiego przyszłego europejczyka będzie prawdopodobnie tworzył różnorodny, gadatliwy, pozbawiony woli i nadzwyczaj obrotny wyrobnik, potrzebujący pana, rozkazodawcy, jak powszedniego chleba; o ile zatem demokratyzowanie Europy zmierza ku wytworzeniu typu w najsubtelniejszym znaczeniu przygotowanego do niewolnictwa: o tyle, w poszczególnych i wyjątkowych razach, człowiek silny będzie musiał pienieć się potężniej i wspanialej, niż pienieł się snadź dotychczas, — dzięki wolnemu od przesądów swemu ukształceni, dzięki olbrzymiej różnorodności ćwiczenia, sztuki i maski. Chciałem powiedzieć : demokratyzowanie Europy jest zarazem niedobrowolnem przygotowywaniem podłoża pod posiew tyranów, — słowo pojęte w każdym znaczeniu, nawet najbardziej duchowem.

Dowiaduję się z zadowoleniem, iż nasze słońce podąży chyżo ku konstelacyi Herkulesa: i mam nadzieję, że człowiek na tej ziemi pójdzie za przykładem słońca ? A my, my dobrzy europejczycy, przodem!

Był czas, kiedy wyróżniano Niemców określeniem głęboki : dziś, gdy najudatniejszy typ nowego Niemca całkiem innych łaknie zaszczytów i we wszystkim, co głębokie, widzi snadź brak tężyzny, patryotyczną i niemal w duchu czasu jest wątpliwość, czy pochwałą ową nie oszukiwano się ongi: słowem, czy głębokość niemiecka nie jest w istocie czemś innem i gorszem — czemś, z czego, Bogu dzięki, z powodzeniem otrząsnąć się zamierzamy. Spróbujmy zatem co do głębokości niemieckiej zmienić zdanie: nie trzeba do tego nic więcej okrom pobieżnej wiwisekcji duszy niemieckiej. — Dusza niemiecka jest przedewszystkiem różnorodna, z różnych poczęta źródeł, raczej poskładana i nawarstwiona niż istotnie zbudowana: jest to następstwem jej pochodzenia. Niemiec, co śmiałby utrzymywać dwie dusze kryję, ach ! w piersi mej, rozminąłby się fatalnie z prawdą, a raczej pozostałby o wiele dusz za prawdą. Jako lud utworzony z najpotworniejszego pomieszania i zespolenia się ras, w którym snadź przeważa nawet żywioł przedaryjski, jako lud środka w każdym znaczeniu, są Niemcy dla siebie samych do ujęcia trudniejsi, rozleglejsi, sprzeczniejsi, mniej znani, bardziej nieobliczalni, bardziej zastanawiający, nawet bardziej zastraszający niżli inne ludy: — urągają wszelkiej definicyi i już dla tego doprowadzają do rozpaczycy Francuzów. Znamionuje to Niemców, iż pytanie co jest niemieckiem ? nie zamiera u nich nigdy. Kotzebue znał jużćić dobrze swych Niemców: jesteśmy poznani wykrzykiwali radośnie — lecz Sand'owi zdawało się także, że ich zna. Jean Paul snadź wiedział, co czyni, gdy karciał z gniewem kłamliwe ale patryotyczne pochlebstwa i przesady Fichtego, — jest to jednak prawdopodobnem, iż Goethe innego był o Niemcach zdania niż Jean Paul, acz co do Fichtego przyznawał mu słuszość. Co Goethe myślał właściwie o Niemcach ? — Lecz wielu rzeczy nie poruszał on w rozmowie nigdy i przez całe życie posiadał dar subtelnego milczenia: — snadź miał ku temu powody. To pewna, że nie wojny o niepodległość i nie rewolucya francuska napawały go otuchą, — zdarzeniem, dla którego całego Fausta, ba nawet cały problemat

człowieka przemyślał na nowo, było pojawienie się Napoleona. Zachowały się słowa Goethego, któremi z jakąś niecierpliwą surowością, gdyby z zagranicy, potępił to, co Niemcy uważają za swoją chlubę: stynne niemieckie Gemutlich określił raz jako pobłażliwość na słabości własne i cudze. Nie miał ze słuszności? — znamionuje to Niemców, iż rzadko co do nich nie ma się słuszności. Dusza niemiecka ma w sobie labirynty i krużganki, są w niej jaskinie, kryjówki, sklezione podziemia; nieład jej ma jakiś urok tajemniczości; Niemiec zna manowce wiodące do Chaosu. A jak każda rzecz lubi swe podobieństwo, tak też Niemiec lubi obłoki i wszystko, co niejasne, stające się, majaczące, wilgotne i zakryte: wszystko, co niepewne, nie wykrystalizowane, przesuwające się, rosnące, zda się mu głębokiem. Niemiec nie istnieje nawet, on staje się, rozwija się. Dlatego rozwój jest istotnie niemieckim pomysłem i nabytkiem w wielkiej dziedzinie formuł filozoficznych: — pojęciem rządzącym, co wraz z niemieckim piwem i niemiecką muzyką pracuje nad zniemczeniem całej Europy. Cudzoziemcy stają z podziwem i ciekawością wobec zagadki, zadawanej im przez sprzeczność natury w istocie duszy niemieckiej (sprzeczność tę Hegel ujął w system, zaś Ryszard Wagner przełożył wkońcu nawet na muzykę) i Dobroduszny i zdradliwy — połączenie takie, niedorzeczne co do innego ludu, sprawdza się, niestety, zbyt często w Niemczech: dość żyć czas jakiś wśród Szwabów! Ocieężałość niemieckich uczonych, ich towarzyskie nieokrzeseanie godzi się straszliwie łatwo z jakimś wnętrzem linoskocctwem i lekką śmiałością, której wszyscy bogowie lękać się już nauczyli. Chcąc zbadać ad oculos duszę niemiecką, dość zajrzeć w niemiecki smak, w niemieckie sztuki i obyczaje: co za chamska na smak obojętność! Co za mieszanina najszlachetniejszego i najpospolitszego! Jak że nierządne i bogate jest to całe gospodarstwo duchowe! Niemiec wlecze swą duszę: wlecze za sobą wszystko, czego dozna w życiu. Trawi swe doświadczenia lichy, nie kończy z nimi nigdy; głębokość niemiecka nieraz bywa li ciężkiem opieszalem trawieniem. A jak wszyscy nałogowo chorzy, jak wszyscy dyspeptycy lubią wygodę, tak też Niemiec lubi Otwartość i zacność: to tak wygodnie być otwartym i zacnym! — Jest to snadź najniebezpieczniejsze i najfortunniesze przebranie, w jakim celuje Niemiec, ta ufność, ta uprzedzająca gotowość, to rozkrywanie kań, znamionujące prawość niemiecką: jest to właściwa mu mefistofeliczna chytryść, z którą daleko zajść jeszcze może i Niemiec opuści ręce, spojrzy swemi dobrymi błękitnymi oczyma niemieckimi oczyma — a zagranica widzi zaraz jego szlafrok! — Chciałem powiedzieć: niechaj i głębokość niemiecka będzie sobie, czem chce, — toć między nami wolno zadzwic z niej po cichu? — rzecz mimo to chwalebna, iż chcemy zachować nadal jej pozory i nieskazitelność, że chlubnego zakorzenionego uznania dla głębokości naszej nie chcemy oddać za cenę tężyzny pruskiej, conceptów i tumanów berlińskich. Świadczy to dobrze o roztropności jakiegoś ludu, gdy wyrobi sobie opinię, gdy chce mieć opinię głębokiego, nieporadnego, dobrodusznego, prawego, nieroztropnego: świadczyłoby to nawet — o głębokości jego! Naostatek: dbajmyż o chwałę swego imienia, — niedarmoż zowiemy się

się   tiusche   Volk,   zwodnym   ludem.   —

Przeminał dawny dobry czas, wyśpiewał się w Mozarcie: — jakież to szczęście dla nas, iż rokoko jego przemawia do nas jeszcze, że jego dobre towarzystwo, jego pieściwe rojenia, jego dziecinne lubowanie się chińszczyznami i floresami, jego serdeczna uprzejmość, jego upodobanie do ładności, czułości, taneczności, błogiej łzawości, jego wiara w Południe do jakiegoś w nas szczytka zakofatać jeszcze może! Ach, kiedyś i to minie; — leć?, któż śmiałby wątpić, iż jeszcze rychlej przestaniemy przejmować i lubować się Beethovenem! — toć był on jeno echem przełomowego i przejściowego stylu, nie zaś, jak Mozart, odzewem wielkiego wiekowego europejskiego smaku. Beethoven jest epizodem między starą spróchniałą duszą, co wciąż się kruszy, a przyszłą przemłodocianą duszą, co wciąż przybywa; muzykę jego zalega pomrok wiekuiestey utraty i wiekuiście wyjarzmiającej się nadziei, — ten sam pomrok, w którym pławiła się Europa, snując marzenia z Rousseau'em, płąsając dokoła rewolucyjnego drzewa wolności, a wkoncu ubóstwiając niemal Napoleona. Aliści jak szybko wygasa dziś właśnie to uczucie, jak trudno znać bodaj to uczucie, — jak obcą jest dla naszego ucha mowa takich Rousseau'ów, Schillerów, Shellyców, Byronów, a u nich to wszystkich przejawiała się w słowie ta sama doła Europy, co rozśpiewała się w Beethovenie! Późniejsze dzieła muzyki niemieckiej należą do romantyki, to znaczy, z historycznego stanowiska, do jeszcze krótszego, jeszcze pierzchliwszego, jeszcze powierzchowniejszego prądu, niżli ów wielki okres przełomowy, owo przejście Europy od Rousseau'a do Napoleona i do wyłonienia się demokracji. Weber: lecz czemże jest dziś dla nas Freischutz i Oberon! Albo Marschner a Hans Heiling i Vampyr! Lub nawet Tannhduser wagnerowski! To muzyka przebrzmiała, acz jeszcze nie zapomniana. Cała ta muzyka romantyczna była przytem niedość dostojną, niedość muzyką, by także gdzieindziej zachować dla

siebie uznanie, nie tylko w teatrze i wobec tłumu; była ona z założenia muzyką drugorzędną, z którą niezbyt się liczyli prawdziwi muzycy. Inaczej rzecz się miała z Feliksem Mendelssohmem, owym halkyńskim mistrzem, który dla swej lżejszej, czystszej, bardziej uszczęśliwionej duszy rychło zasłynął i równie rychło zapomniany został: jako piękny muzyki niemieckiej epizod. Co zaś tyczy Roberta Schumanna, co mozolił się ciężko i od samego początku mozolnie też pojmovanym bywał — ostatni to twórca szkoły — : nie zdajeż się nam szczęściem, odetchnieniem, wyswobodzeniem, przewyciężeniem tej właśnie romantyki schumanowskiej ! Schumann, pierzchający do saskiej Szwajcaryi swej duszy, nastrojony napoły werther'ycznie, napoły jean - paul'icznie, napewno zaś nie beethoven'icznie! napewno nie byronicznie! — jego muzyka do Manfreda jest pomyłką i niezrozumieniem, posunięciem do niesprawiedliwości —, Schumann ze swym smakiem, co był w istocie maluczkiem smakiem (mianowicie niebezpieczną, zaś wśród Niemców podwójnie niebezpieczną skłonnością do cichego liryzmu i opילוści uczuciowej, wciąż się odsuwający, lęklіwie się wymykający i zamykający, szlachetny pieśczołch bezimiennem szczęściem i bólem rozkoszujący się jedynie, ni to dziewczyna i noli me tangere od samego początku: Schumann był w muzyce zjawiskiem jeno niemieckiem, nie zaś europejskiem jak Beethoven, jak, w wyższym jeszcze stopniu, Mozart, — przez niego zagrażało muzyce niemieckiej największe niebezpieczeństwo, mianowicie iż postrada głos, wstrząsający duszą Europy, i znajdzie do rzędu zwykłej parafiańszczyzny. —

— Jaką męką są po niemiecku pisane książki dla człowieka, co ma trzecie ucho! Z jakąż niechęcią stoi on obok tego zwolna przewracającego się bagna dźwięków bez dźwięku, rytmów bez płąsu, które Niemcy zwą książką ! A dopiero Niemiec czytający książki ! Jak leniwie, jak obrzydliwie, jak lichy on czyta! Iluż to Niemców wie i wymaga od siebie tej wiedzy, że w każdym dobrem zdaniu kryje się sztuka, — sztuka, którą odgadnąć trzeba, jeżeli zdanie to ma być zrozumianem ! Niezrozumienie naprzykład jego tempa: i samo zdanie jest już niezrozumiane ! Iżby co do rytmicznie ważkich zgłosek nie miał czytelnik żadnej wątpliwości, iżby odczuł rozmyślność i urok w przełamaniu nazbyt surowej symetrii, iżby wsłuchiwał się subtelnie i cierpliwie w każde staccato i każde rubato, iżby pojął znaczenie następstwa samogłosek i dwugłosek; oraz jak pieściwie i szczodrce mogą one kolejno barwami tęczować i barwy zmieniać : któż wśród Niemców, czytających książki, ma ochotę uznać obowiązki i wymagania tego rodzaju, przysłuchiwać się tak wielkiej sztuce i celowości w mowie ? Toć ostatecznie nie ma się słuchu : więc najpotężniejsze kontrasty stylowe przechodzą mimo uszu a najwykwintniejsze mistrzostwo marnuje się bezowocnie jak wobec głuchych. — Przyszło mi to na myśl, gdym zauważył, jak nieudolnie i niewrażliwie mylono się w rozróżnianiu dwóch mistrzów w sztuce prozy: jednego, u którego słowa spadają chłodne i nieskore, ni to ze sklepienia wilgotnej jaskini — chodzi mu o to, by dźwięczały i oddźwiękiwały głucho — i drugiego, który włada swą mową gdyby gibkim brzeszczotem i od ramienia aż po same stopy doznaje groźnego szczęścia drgającej, wyostroznej stali, co chciałaby syceć, gryść i ciąć. —

Jak mało styl niemiecki ma wspólnego z dźwiękiem i uchem, świadczy ta okoliczność, iż właśnie najlepsi muzycy nasi piszą lichy. Niemiec nie czyta głośno, nie czyta dla ucha, lecz tylko oczyma: uszy swe chowa przy czytaniu do szuflady. Człowiek starożytny odczytywał coś, gdy czytał — a działa się to dość rzadko — na głos; dziwiono się, gdy ktoś czytał po cichu i zapytywano o powody. Na głos : ma to znaczyć, że wszystkimi falowaniami, wygięciami, zwrotami tonu i zmianami tempa, w których lubował się starożytny świat publiczny. Podówczas prawidła stylu pisarskiego były te same, co stylu krasomówczego; a prawidła te zależały po części od zdumiewającego wykształcenia tudzież wybrednych wymagań ucha i krtani, po części zaś od siły, wytrwałości i hartu płuc starożytnych. Okres w znaczeniu starożytnem jest przedewszystkiem całością fizyologiczną, ile że zawiera się w jednym oddechu. Okresy takie, jakie zdarzają się u Demostenesa lub Cicerona, dwukrotnie wzbierające i dwukrotnie opadające, zaś to wszystko w zakresie jednego tchu: oto rozkosze ludzi starożytnych, którzy z własnego doświadczenia umieli ocenić zalety, niezwykłość i trudność w wygłoszeniu takiego okresu : — my właściwie nie mamy prawa do wielkiego okresu, my ludzie nowocześni, o krótkim w każdym znaczeniu oddechu ! Lecz ci starożytni byli wszyscy w wymowie sami dyletantami, a więc znawcami, a więc krytykami, — zmuszali zatem swych mówców do wysiłków; podobnie jak w ubiegłym stuleciu, gdy wszystkie Włoszki i wszyscy Włosi ćwiczyli się w śpiewie, mistrzostwo w śpiewie (a zarazem sztuka melodyki —) osiągnęło u nich szczytu. W Niemczech istniała (do ostatnich czasów, gdy coś w rodzaju krasomówstwa publicznego dość lęklіwie i nieudolnie rozpina do lotu nieupierzone swe skrzydła) właściwie jedna tylko odmiana publicznej i w przybliżeniu zgodnej z prawidłami sztuki wymowy : mianowicie wymowa kaznodziejska. Jeno

kaznodzieja wiedział w Niemczech, jaką wagę ma zgłoska i słowo, jak zdanie smaga, zrywa się, rzuca, bieży, wybiega, jeno on miał sumienie w uszach, niejednokrotnie nieczyste sumienie : nie brak bowiem dowodów na to, iż właśnie Niemiec celuje w wymowie rzadko, nieomal zawsze po niewczasie. Dlatego arcydziełem niemieckiej prozy było oczywiście arcydzieło największego kaznodziei.

Najlepszą książką niemiecką była dotychczas Biblia. W porównaniu z Biblią Lutra jest wszystko inne niemal jeno literaturą — czemś, co nie wyrosło na niemieckiej ziemi i dlatego też nie wrosło i nie wrasta w niemieckie serca : jak to się stało z Biblią.

Są dwa rodzaje geniuszu: jeden, co przedewszystkiem płodzi i chce płodzić, drugi, co chętnie zapładniać się pozwala i rodzi. Śród genialnych ludów są też takie, którym przypadło w udziale kobiece zadanie brzemienności tudzież tajny obowiązek kształtowania, rozwijania, doskonalenia — Grecy byli, naprzykład, ludem tego rodzaju także Francuzi — oraz takie, które muszą zapładniać i stawać się przyczyną nowego ładu życia — na podobieństwo Żydów, Rzymian i, jeśli skromnie zapytać wolno, Niemców? — Ludy dręczone i upajane nieznaną gorączką, niepowstrzymanie prace się na zewnątrz, rozkochane i pożądające lubieżnie ras obcych (takich, co zapładniać się dają —) a przytem władcze, jak to wszystko, co ma świadomość pełni swych sił męskich i przeto mniema, że jest z bożej łaski. Oba te rodzaje geniuszu szukają się wzajem jak mężczyzna i kobieta; ale też nie rozumieją się wzajem, — jak mężczyzna i kobieta.

Każdy lud ma swą własną tartufferyę i zwie ją swemi cnotami. — Nie znamy tego, co w nas najlepsze, — znać nie możemy.

Co Europa zawdzięcza Żydom ? — Wiele rzeczy dobrych i złych, zaś przede wszystkim jedną, która jest razem najlepszą i najgorszą: wielki styl w morale, grozę i majestat nieogarnionych żądań, nieogarnionych znaczeń, całą romantykę i szczytność zagadkowości moralnych — zatem właśnie najponętniejszą, najwyborowszą i najbardziej zwodniczą część owych gier barw i pokuszeń do życia, których poświęca żarzy się dziś — i snadź już dożarza — na niebie naszej europejskiej kultury, na jej wieczornem niebie. My artyści śród widzów i filozofów jesteśmy za to Żydom — wdzięczni. —

Trzeba być ostrożnym, gdy ducha jakiegoś ludu, który na gorączkę nacyjonalną i ambicję polityczną cierpi, chce cierpieć — , przyćmią różne chmury i tumany, słowem, gdy pojawią się maluchne napady ogłupienia : naprzykład u Niemców dzisiejszych głupota antyfrancuska, to antyżydowska, to antypolska, to chrześcijańsko - romantyczna, to wagneryańska, to teutońska, to pruska (przyjrzyjmyż się tym biednym historykom, tym Syblom i Treitschke'm i ich łbom zakutym —), i jak tam zwać się mogą maluchne kołowacizny niemieckiego ducha i sumienia. Proszę mi wybaczyć, iż i ja także, zabłąkawszy się nieogłędnie w nader zakażone środowisko, nie ustrzegłem się zupełnie tej choroby i, za przykładem całego świata, zacząłem snuć już sobie myśli o rzeczach, które zgoła mnie nie obchodzą : pierwsza politycznego zakażenia oznaka. Naprzykład o Żydach : posłuchajcież ! — Nie spotkałem jeszcze Niemca, aby sprzyjał Żydom: i aczkolwiek wszyscy ludzie przezorni, wszyscy politycy występują bezwzględnie przeciw właściwemu antysemityzmowi, to jednak ta przezorność i polityka zwraca się nie tyle przeciwko rodzajowi uczucia, ile przeciw groźnemu nieumiarkowaniu jego, zwłaszcza przeciw niesmacznym i haniebnym objawom tego nieumiarkowanego uczucia, — nie oddawajmyż się pod tym względem złudzeniom ! Iż Rzesza Niemiecka ma Żydów pod dostatkiem, iż żołądek niemiecki, krew niemiecka mozoli się (i długo jeszcze mozolić się będzie), by uporać się bodaj z tą dawką Żyda — jak, dzięki swemu energiczniejszemu trawieniu, uporał się z nim Włoch, Francuz, Anglik — : stwierdza to wymownie i świadczy o tem powszechny instykt, na którym polegać, wedle którego postępować trzeba. Nie wpuszczać więcej Żydów! A zwłaszcza od Wschodu (także od Austrii) zaprzeć wrota! tak nakazuje instykt ludu, którego indywidualność jest jeszcze tak wątła i nieokreślona, iż łatwo zatartą, łatwo przez jakąś silniejszą rasę zniweczoną być może. Żydzi zaś są bez wątpienia najsilniejszą najodporniejszą i najczystsą rasą, jaka istnieje obecnie w Europie: w najniepomysłniejszych okolicznościach (lepiej nawet niż w pomyślnych) umieją poradzić sobie dzięki jakowymś cnotom, które dziś jako występki chętnie napiętnować by chciano — dzięki przedewszystkiem rezolutnej wierze, która bynajmniej nie ma powodu się wstydzić wobec nowoczesnych idei; zmieniają się oni, jeżeli się zmieniają, zawsze wedle zasady możliwie wolno! Myśliciel, któremu przyszłość Europy leży na sumieniu, snując co do przyszłości tej plany, będzie się liczył z Żydami i Słowianami jako z najpewniejszymi i w najbliższym czasie najprawdopodobniejszymi czynnikami w wielkiej grze tudzież zmaganiu się sił. To, co w Europie zowie się dziś narodem, a jest właściwie raczej res facta niż nata (ba, res ficta et picta łudzaco

przypomina niekiedy —), bądź co bądź jest czemś stającym się, młodocianem, łatwo zmiennem, nie jest jeszcze rasą, a tem mniej takim acre perennius, jakim jest szczep żydowski : narody te powinnyby unikać starannie wszelkich czupurnych rywalizacji i zatargów ! Że Żydzi, gdyby zechcieli — lub gdyby zmuszono ich do tego, co snadź jest zamiarem antysemitów —, już teraz mogliby zdobyć przewagę, ba, zawładnąć dosłownie Europą, to pewna; że nie to jest celem ich pracy i dążeń, również. Na teraz chcą i pragną, z niejaką nawet natarczywością, rozpląnąć się w Europie, dać się jej wchłonać, gdzieś wreszcie na stałe osiąść, zjednać sobie poważanie i względy, kres swemu tułaczemu życiu, swemu wiecznemu żydostwu położyć; ten prąd, to parcie (co samo przez się zda się już oznaką złagodnienia instynktów żydowskich) należałoby mieć na względzie i przychodzić mu z pomocą: w tym celu byłoby snadź rzeczą godziwą i pożyteczną antysemitów krzykaczy wyświecić z kraju. Przychodzić mu z pomocą nader przezornie, przestrzegać doboru; mniej więcej jak to czyni szlachta angielska. Leży to jak na dłoni, iż wchodzić z nimi w związki mogłyby bezkarnie tylko krzepsze i silniej już skryształizowane typy niemieckie, naprzykład szlacheccy oficerowie z Kresów: z wielu względów byłoby rzeczą nader zajmującą przekonać się czy z dziedziczną sztuką rozkazywania i posłuchu — wymieniony kraj jest obecnie klasyczną ojczyzną jednego i drugiego — da się skojarzyć, czy da się na niej zaszczyć geniusz cierpliwości i pieniądza (a przedewszystkiem nieco duchowości, na której tam przeraźliwie zbywa —). Lecz wypadnie mi przerwać wesołą mówkę i o niemieckich sprawach pogawędkę : gdyż potrąciłem właśnie o rzecz wielkiej wagi, o problemat europejski, jak go pojmuję, o hodowlę nowej Europą rządzącej kasty. —

Niefilozoficzna to rasa — ci Anglicy: Bacon oznacza zamach na filozoficznego ducha wogóle, Hobbes, Hume i Locke obniżenie i poniżenie pojęcia filozof przeszło na całe stulecie. Przeciw Hume'emu dźwignął się i wydzwignął Kant; o Locke'u miał prawo powiedzieć Schelling: je meprise Lacke : w walce z angielsko - mechanistycznym ogłupieniem świata szli zgodnie Hegel i Schopenhauer (z Goethem), dwa te we filozofii wrogie sobie genjusze bratnie, co, dążąc ku przeciwnym biegunom niemieckiego ducha, krzywdziły się przytem, jak krzywdzą się tylko bracia. — Czego w Anglii niema i nie było nigdy, wiedział o tem wcale dobrze ów nawpół aktor i retor, niesmaczny rozwichrzeniec Carlyle, który pod namiętymi grymasami starał się ukryć, co wiedział o sobie: mianowicie czego brakowało w Carlyle'u — właściwej mocy duchowości, właściwej głębi duchowego wzroku, słowem, filozofii. — Znamiennym rysem takiej niefilozoficznej rasy jest jej przywiązanie do chrześcijaństwa: potrzebuje ona jego karność dla moralizowania i ucłowieczania. Anglik posępniejszy, bardziej zmysłowy, silniejszą obdarzony wolą i brutalniejszy od Niemca, — jest też, jako typ pospolitszy, pobożniejszy od niego: i dlatego właśnie trudniej mu obyć się bez chrześcijaństwa. Dla subtelniejszych nozdrzy nawet to chrześcijaństwo angielskie zalatuje jeszcze isticie angielskimi wyziewami spleen'u i nadużyć alkoholycznych, na które nie bez słuszności jako środek leczniczy stosowane bywa, — trucizna subtelniejsza niweczy mianowicie truciznę pospolitszą: zatrucie subtelniejsze jest u nieokrzesanych ludów istotnie już postępem, szczeblem do uduchowienia. Najznośniejszą jeszcze osłonką chamstwa i prostactwa angielskiego, lub raczej najznośniejszym jego przeistoczeniem i upozorowaniem są praktyki chrześcijańskie, modły i śpiewania psalmów; a dla tej trzody opojów i hultajów, co niegdyś pod wpływem metodyzmu, w nowszych zaś czasach jako armia zbawienia moralnie chrząkać się uczy, spazmy pokutne są snadź istotnie stosunkowo najświetniejszym popisem ucłowieczenia, do jakiego jest -zdolna: zaprzeczyć temu nie można. Jednakże w najbardziej nawet ucłowieczonym Angliku obraża brak gędźby, mówiąc w przenośni (i bez przenośni —): w ruchach jego duszy i ciała niema taktu i płąsu, ba, nie pragnie on nawet taktu i płąsu, nie pragnie muzyki. Dość posłuchać, jak mówi; dość przypatrzeć się, jak najpiękniejsze Angielki chodzą — w żadnym kraju na ziemi niema piękniejszych gołębi i łabędzi, — naostatek: dość posłuchać, jak śpiewają one ! Lecz żądam za wiele — —

Bywają prawdy, które najlepiej przyswajają sobie mierne głowy, gdyż są dla nich najodpowiedniejsze, bywają prawdy, co jeno dla miernych duchów posiadają urok i ponętę: — tego snadź niemilego przeświadczenia nabywa się teraz, odkąd duch zacnych, lecz miernych Anglików — takiego Darwin'a, John'a Stuart'a Mill'a i Herberta Spencer'a — w średnich europejskiego smaku warstwach joł brać górę. Bo i któżby zaprzeczał użyteczności chwilowego takich duchów panowania ? Byłoby mylnem, właśnie wyszczytnionym i lecącym opodał duchom przypisywać szczególniejsze zdolności do ustalania, gromadzenia i ujmowania we wnioski licznych drobnych pospolitych faktów : — owszem, jako wyjątki, z założenia nie posiadają one warunków, badaniu reguł sprzyjających. Nadto ich celem jest coś więcej niżli poznanie — mianowicie mają być czemś nowem, coś nowego

oznaczać, nowe przedstawiać wartości I Przepaść między wiedzieć a mózdz jest snadź większa i straszliwsza, aniżeli się zdaje : i możliwem jest przypuszczenie, że mogący w wielkim stylu, iż geniusz twórczy musi być nie wiedzącym, — z drugiej zaś strony do naukowych odkryć w rodzaju darwinowskich usposabiałaby nieźle jakowaś cieśń, oschłość i pilna staranność, słowem, coś angielskiego. — Nie zapominajmyż naostatek Anglikom, iż głęboka ich poziomość była już raz przyczyną ogólnego upadku ducha europejskiego: To, co się zowie nowoczesnymi ideami lub ideami osiemnastowiecza lub też francuskimi ideami, — to zatem, przeciw czemu z głębokim wstrętem dźwignął się duch niemiecki, — było angielskiego pochodzenia, nie ma żadnej wątpliwości. Francuzi byli tylko małpami i aktorami tych idei, najdzielniejszymi ich bojownikami, tudzież, niestety, ich pierwszymi i najzupełniejszymi ofiarami: gdyż skutkiem przekłętej anglomanii nowoczesnych idei ame francaise tak wkońcu wyschła i zwątlala, iż omal z niedowierzaniem wspominamy obecnie jej głęboką namiętną moc, jej wynalazczą dostojność w szesnastym i siedemnastym wieku. Tej wszakże zasady historycznej słuszności oburącz trzymać się, wbrew pozorom i terażniejszości bronić należy: europejska noblesse — uczucia, smaku, obyczajów, słowem, w każdym Wysokiem znaczeniu — jest dziełem i wynalazkiem francuskim, europejska popolitość i gminność nowoczesnych idei — angielskim.

I dziś jest jeszcze Francya siedzibą najbardziej uduchowionej najwykwintniejszej kultury europejskiej i szkołą główną smaku : lecz trzeba umieć znaleźć tę Francję smaku. Starannie ukrywa się, kto do niej należy: — w niewielu snadź działa i żywie, do tego będą to ludzie niezbyt krzepko stojący na nogach, po części fataliści, sposepnieni, chorzy, po części przedelikaceni i prerafinowani, ukrywający się z ambicyi. Wszyscy mają coś wspólnego; zatykają uszy na rozhukaną głupotę i zgiełkliwe trajkotanie demokratycznego bourgeois. Istotnie, na tle przedniem przewala się dziś ogłupiała i spospoliciała Francya, — niedawno, grzebiąc Wiktora Hugo, święciła istną orgię niesmaku i samo - uwielbienia. I jeszcze coś innego znamionuje ich pospołu : szczerą chęć, by ustrzedz się duchowej germanizacyi — i jeszcze szczerza niezdolność do tego ! Snadź już obecnie w tej Francyi ducha, co jest także Francya pesymizmu, tak rozgościł się i zadomowił Schopenhauer, jak nigdy w Niemczech; nie mówiąc już o Henryku Heinem, który oddawna przeszedł w krew i kość subtelniejszych i wykwinniejszych liryków paryskich, lub o Heglu, co w osobie Taine'a — to znaczy, pierwszego żyjącego historyka — wywiera dziś tyrański niemal wpływ. Co zaś dotyczy Ryszarda Wagnera: im bardziej muzyka francuska kształtuje się wedle rzeczywistych potrzeb ame moderne, tem bardziej będzie wagneryzowała, przepowiedzieć to łatwo — czyż nie wagneryzuje już obecnie ! Trzy są wszelako rzeczy, któremi Francuzi i dziś jeszcze jako swą spuścizną i własnością tudzież jako niezatarciem znamieniem dawnej przewagi kultununej nad Europą, mimo całej dobrowolnej lub niedobrowolnej germanizacyi i obniżenia smaku, z dumą pochłubić się mogą: po pierwsze, zdolność do namiętności artystycznych, do lubowania się formą, dla którego wynaleziono hasło l'art pour l'art obok tysiąca innych: — od trzech wieków krzewiły się zamiłowania te we Francyi i, dzięki kornej czci dla nielicznych, umożliwiały wciąż niejako kameralną w literaturze muzykę, której w innych krajach europejskich szukałoby się nadaremno —. Wtóry wzgląd, którym Francuzi swą nad Europą przewagę uzasadnić mogą, polega na ich prastarej różnorodnej kulturze moralistycznej; dzięki jej nawet u ostatnich romanciers dziennikarskich oraz przygodnych boulevardiers de Parts spotyka się naogół taką psychologiczną wrażliwość i ciekawość o jakiej, w Niemczech naprzykład, niema się nawet pojęcia (nie mówiąc już o rzeczy samej). Niemcom brak do tego kilku stuleci moralistycznej pracy, której, jak wspomniano, nie zaniedbała Francya; kto zwie dlatego Niemców naiwnymi, ten schlebia ich wadom. (Przeciwieństwem do tego niemieckiego niedoświadczenia i niemowlęctwa in voluptate psychologica, spowinowaconego dość blisko z pudziarstwem niemieckiego towarzystwa, — oraz najznamienitszym wyrazem iście francuskiej ciekawości i wynalazczości w tej subtelnych dreszczów dziedzinie jest snadź Henri Beyle, ów dziwny dalekowidzący i wyprzedzający człowiek, co w napoleońskim tempie przebiegł swą Europę, kilka stuleci europejskiej duszy, jako jej badacz i wynalazca : — i trzeba było dwóch pokoleń, by go niejako dopędzić, by domyślić się niektórych zagadek, które dręczyły i zachwycaly tego dziwnego epikurejczyka i zagadkowego człowieka, tego ostatniego wielkiego psychologa francuskiego —). Istnieje jeszcze trzeci powód wyższości: w naturze francuskiej dokonana się napoły pomyślnie synteza Północy i Południa: dzięki jej pojmują Francuzi wiele rzeczy i robią różne rzeczy, których Anglik nie pojmie nigdy; ich temperament zwracający i odwracający się okresowo od Południa, kipiąca w nich od czasu do czasu prowansalska i liguryjska

krw chroni ich przed przeraźliwą szarzyzną północną, przed bezsłoneczną upiornością i niedokrwistością pojęciową, — tą naszą niemiecką chorobą smaku, przeciw nadmiarowi której zapisuje się obecnie z wielką stanowczością krew i żelazo, chcę rzec: wielką politykę (wedle wskazań niebezpiecznej sztuki leczniczej, co każe czekać i czekać, ale żadnej dotychczas nie wzbudza jeszcze nadziei —). I dziś jeszcze rozumie i garnie się Francya do owych niezwyklejszych i rzadko zadowolnianych ludzi, którzy są za rozlegli, by mogli się pomieścić w jakimś swojskim zaścianku i umieją kochać na Północy Południe a na Południu Północ, — do owych urodzonych śródładowców, do dobrych europejczyków. — Dla nich to stworzył muzykę Bizet, ten ostatni geniusz, któremu objawiła się nowa zwodniczość i krasa, — co odkrył cząstkę muzycznego Południa.

Wobec muzyki niemieckiej z niejednego względu trzeba się mieć na baczności. Jeżeli ktoś lubi tak Południe, jak ja je lubię, jako wielką szkołę uzdrawiania w rzeczach najbardziej duchowych i najbardziej zmysłowych, jako nieskielznaną pełnię słoneczności i pogody, rozpostartą nad świetniejącym własną chwałą, wierzącym w siebie bytem: no, to stanie się on nieco ostrożniejszym wobec muzyki niemieckiej, gdyż, psując znów smak jego, psuje mu ona zarazem zdrowie. Południowiec taki, nie z pochodzenia lecz z wiary, jeżeli marzy o przyszłości muzyki, musi, też marzyć o wyzwoleniu muzyki z więzów Północy, musi mieć w uszach gęźbę jakiejś głębszej potężniejszej, może bardziej złowrogiej i tajemniczej muzyki, jakiejś muzyki nadniemieckiej, co na widok modrego lubieżnego morza i śródładowej błękitów jaśni nie przebrzmi, nie zblednie, nie spłowieje, jak to bywa z całą muzyką niemiecką, — jakiejś muzyki nadeuropejskiej, co zachowa swój przepych nawet wobec śniadych zachodów słońca na pustyni, której dusza pokrewna jest palmie i śród wielkich, pięknych, samotnych drapieźców gościć i błąkać się umie — . Mógłbym wyobrazić sobie muzykę, której najniezwyklejszy czar polegałby na tem, iż nie wiedziałyby już o dobrem i złem, jeno że tu i ówdzie snułyby się po niej może jakieś tęsknice tułaczce, jakieś cienie złociste i słabostki pieściwe: sztukę, co widziałyby z wielkiej oddali, jak pierzchają ku niej barwy jakiegoś ginącego, niezrozumiałego już niemal, moralnego świata i byłaby dość gościnną i głęboką, by przyjąć takich zapóźnionych zbiegów. —

Dzięki chorobliwemu rozbratowi, który śród ludów europejskich wywołał i wywołuje jeszcze szaf nacjonalistyczny, dzięki politykom o krótkim wzroku i skorej ręce, co przy jego pomocy ujęli ster w swe dłonie i nie przeczuwają zgoła, do jakiego stopnia ta uprawiana przez nich rozluźniająca polityka li tymczasową polityką z konieczności być musi, — dzięki temu wszystkiemu tudzież niejednej jeszcze rzeczy, o której mówić obecnie niepodobna, przeoczą się lub umyślnie i kłamliwie przeinacza się najniedwuznaczniejsze oznaki dowodzące, iż Europa pragnie zjednoczenia. U wszystkich głębszych i rozleglejszych bieżącego stulecia ludzi właściwą gwiazdą przewodnią tajemnej dusz ich pracy było utorowanie drogi do nowej tej syntezy oraz próbne przygotowania do europejczyka przyszłości : jeno w chwilach słabości, w podeszłym naprzykład wieku, jeno na plan przedni wysuwali swojskość, — pograżali się w niej, by wypocząć po sobie samych. Mam na myśli ludzi takich, jak Napoleon, Goethe, Beethoven, Stendhal, Henryk Heine, Schopenhauer: niech że mi to nie będzie poczytane za winę, że zaliczę do nich także Ryszarda Wagnera, acz innego był o sobie mniemania, — geniusze jego rodzaju rzadko mają prawo rozumieć siebie samych. Tem mniej przeczy temu nieprzystojna wrzawa, z jaką obecnie wyklina się i wyświeca z Francyi Wagnera : — gdyż jest rzeczą pewną, iż imię Wagnera najbliżej i najściślej jest złączone z późniejszą romantyką francuską czwartego dziesięciolecia. Na wszystkich wyżniach, we wszystkich głębiach ich potrzeb przejawia się pokrewieństwo, najistotniejsze pokrewieństwo: to dusza Europy, jednej Europy, tęskni, przedziera się, wydziera się z ich różnorodnej burzliwej sztuki — dokąd ? ku nowemu światłu ? ku nowemu słońcu ? Lecz któż dokładnie wysłowić to zdoła, czego nie umieli wypowiedzieć wyraźnie wszyscy ci nowego języka mistrze ? To pewna, że udręczał ich jednaki pęd i szaf, że w jednaki szukali sposób ci ostatni wielcy poszukiwacze! Wszyscy spolem opętani przez literaturę wyżej oczu i uszu — pierwsi to artyści o wszechstronnem literackiem wykształceniu —, po większej części sami nawet piszący, hołdujący poezyi, pośrednicy i kojarzyciele sztuk i zmysłów (Wagner jako muzyk należy do malarzy, jako poeta do muzyków, jako artysta wogóle do aktorów): wszyscy spolem fanatycy wyrazu za każdą cenę — że wspomnę Delacroix, najbliżej spowi nowaconego z Wagnerem —, wszyscy spolem wielcy odkrywcy w dziedzinie wzniosłości tudzież szpetności i okropności, zaś jeszcze więksi odkrywcy efektów, popisów, wystawności; wszyscy spolem talenty wybiegające daleko poza rubieże swego geniuszu —, wirtuozi do rdzenia i głębi, z tajemnymi dostęпами do wszystkiego, co zwodzi, neći, zmusza, obala, urodzeni wrogowie logiki i prostolinijności, żądni wszystkiego niezwykłego,

egzotycznego, potwornego, krętego, sobie samemu sprzecznego; jako ludzie, Tantale woli, wywyższeni plebejusze, co w twórczości i w życiu czuli się niezdolnymi do dostojnego tempo, do dostojnego lento — przypomnijmy sobie naprzykład Balzac'a — , nieuskromieni pracownicy, zabijający się niemal pracą; antynomiści i rokoszanie w obyczajach, ambitni i nienasyчени bez równowagi i rozkoszy; wszyscy spolem słańający i łamiący się wkońcu u stóp krzyża (i całkiem słusnie: któryż z nich bowiem był dość głęboki i pierwotny do filozofii Antychrysta? —) naogół zapamiętałe śmiała, przedziwnie potężna, wysokolotna i wzwyż porywająca odmiana szczytniejszych ludzi, która dopiero musiała wpajać swemu stuleciu - a jest to stulecie tłumy! — pojęcie szczytniejszego człowieka ... Niemieccy przyjaciele Ryszarda Wagnera niechaj rozważą, czy w sztuce wagnerowskiej istnieje li tylko coś niemieckiego, lub czy jej chluba nie polega właśnie na tem, że poczęła się z bodźców i źródeł nadniemieckich: przyczem lekceważyć nie można, jak bardzo do wykształcenia jego typu był niezbędnym Paryż, dokąd w rozstrzygającej chwili parta go głębia jego instynktów, i do jakiego stopnia cały sposób jego występowania, jego samo - apostołstwa mógł wydoskonalić się dopiero na wzorach socyalistów francuskich. Przy subtelniejszym porównaniu okazałoby się może na chlubę niemieckiej natury Ryszarda Wagnera, iż brał on wszystko krzepiej, zuchwałiej, twardziej, górniej, aniżeli mógłby brać Francuz dziewiętnastego wieku — dzięki tej okoliczności, iż my Niemcy bliżsi jesteśmy barbarzyństwa od Francuzów —; być może nawet, iż to, co jest najznamienitszym tworem Ryszarda Wagnera, dla całej przepóźnej łaćńskiej rasy na zawsze i nie tylko na dzisiaj jest niedostępne, nie do odczucia, nie do naśladowania: mianowicie postać Zygryfryda, tego bardzo wolnego człowieka, co w istocie jest snadź za wolny, za twardy, za pogodny, za zdrów, zbyt antykatolicki dla smaku starych, próchniejących kultur. I może grzechem przeciwko romantyce był ten antyromański Zygryfryd: wprawdzie Wagner w późniejszym smutnem swym życiu grzech ten sowicie okupił, gdyż — naginając się do smaku, który stał się tymczasem polityką — nie wstąpił jużćić sam na drogę, wiodącą do Rzymu, lecz z właściwą sobie żarliwością religijną nawoływać do niej zaczął. — By słowa te należycie zrozumiane zostały, zawezwę ku pomocy kilka krzepkich rymów, które wyjawiają nawet mniej subtelnym uszom, o co mi chodzi, co mam przeciwko Wagnerowi u schyłku oraz jego parsifalowej muzyce: — Niemieckieź to ? — Niemieckie serce zgrzyty te wydało? Niemieckie tak się odcieleśnia ciulu ? Niemieckie są te mnisze rąk składaniu, Te kadzidelne zmysłów opętania ? I czyż niemieckie są, te rwane tony, Te ekstatycznie rozjęczane dzwony, Na Ave grania, oczu przewracania, Świętoszkowate wniebowstępowania ? — Niemieckieź to ? — Rozważcie ! Jeszcie stoicie u bram : — To Rzym, to wiarę rzymską bez słów—słyhać tam!

DUSZA

DOSTOJNA

Wszelkie wywyższenie typu człowiek było dotychczas dziełem społeczeństw arystokratycznych, — i tak będzie po wszystkie czasy: gdyż społeczeństwa takie wierzą w długą drabinę hierarchii społecznej, wierzą w różnice zachodzące między wartością tego i owego człowieka, a niewolnictwo w jakimkolwiek znaczeniu uważają za rzecz potrzebną. Bez patosu odległości, który bierze początek z głęboko wkorzonego rozdziału warstw społecznych, który jest następstwem nieustannego rozglądaniu się i patrzenia z góry, właściwego kastom władającym w stosunku do swych poddanych i narzędzi, i wynikiem ciągłego ćwiczenia w posłuszeństwie i rozkazywaniu, w spychaniu i odpychaniu, — nie mogłoby się rozwinąć ów inny, nierównie bardziej tajemniczy patos, nie mogłoby wzrósć owo pożądanie coraz nowego rozprzestrzeniania oddaleń w dziedzinie własnej duszy, wykształcania coraz to wyższych, niezwyklejszych, odleglejszych, ku wszelkim dalom i przestworom wzmózonych stanów duszy; krótko mówiąc, nie byłoby możliwe wywyższenie typu człowiek, nie mogłoby się odbywać nieustające przewycięzanie człowieka w sobie samym. Ostatnie słowa są formułą moralną, którą się posługuję w znaczeniu o wiele wyższym. Bezsprzecznie : badając genezę społeczeństw arystokratycznych (które są założeniem każdego wywyższenia typu człowiek), niepodobna oddawać się humanitarnym złudzeniom : prawda jest surowa. Bez ogródek przeto powiedzmy sobie, w jaki sposób poczyniła się dotychczas na ziemi wszelka wyższa kultura! Oto ludzie i, niewypaczoną jeszcze naturą, barbarzyńcy w całej pełni strasznego znaczenia tego słowa, drapieźnicy, władający jeszcze niczem niezłamaną siłą woli i pożądaniem potęgi, rzucali się na słabsze, społeczniejsze i spokojniejsze rasy, zajmujące się handlem lub chowem bydła, albo też na stare, przeżyte kultury, których ostatki siły życiowej dogasały w świetnych rozblaskach przeduchowienia i zepsucia. W początkach, kasta najdostojniejsza i kasta barbarzyńców to jedno; przewaga barbarzyńców polegała w pierwszym rzędzie nie na sile fizycznej, lecz na sile duchowej, — byli zupełniejszymi ludźmi (co na każdym stopniu rozwoju jest równoznaczne z zupełniejszymi zwierzętami —

Korupcyja, będąca oznaką, że w dziedzinie instynktów grozi anarchia, i że posady afektów, które nazywamy życiem, uległy wstrząśnieniu : korupcyja może być czemś zasadniczo różnem, zależnie od formy życiowej, w jakiej się przejawia. Jeżeli nuprzykład jaka arystokracja, jak to uczyniła arystokracja francuska w początkach rewolucyi, z wykwintnym wstrętem odrzuci precz swe przywileje i złoży siebie samą w ofierze rozuzdaniu swego uczucia moralnego, to taki czyn jest korupcyja: — właściwie był to tylko epilog trwającej od wieków korupcyi, przez którą arystokracja francuska wyzbyła się swych praw przodowniczych i zniżyła się na poziom funkcji w stosunku do władzy królewskiej (a wkońcu stała się nawet jej ozdoba i błyskotką). A przecież istotną cechą dobrej i zdrowej arystokracji stanowi poczucie, że nie jest ona funkcją (czy to władzy królewskiej czy gminowładztwa), lecz ich sensem i najwyższą racją istnienia, — że może przeto z czystym sumieniem przyjmować ofiarę mnóstwa ludzi, którzy dla niej muszą być ukrócen i zepchnięci do rzędu ludzi niezupełnych, do rzędu niewolników i narzędzi. Zasadniczą jej wiarą musi być przeświadczenie, że społeczeństwo nie powinno istnieć dla społeczeństwa, lecz po to tylko, aby być podwaliną i rusztowaniem, na którym wyborowy gatunek istot może się wznieść do swych wyższych zadań i — ogólniej mówiąc — na poziom wyższego istnienia: na podobieństwo owych, tęsknoty do słońca pełnych pnączów na Jawie — zwą je Sipo Matador — co tak długo i tak często oplatają ramionami swemi dęby, aż wreszcie, wysoko ponad nimi, ale na nich wsparte, mogą rozchylić swe korony i ukazać się w przepychu swego szczęścia.

Unikać nawzajem wszelkiej krzywdy, przemocy i wyzysku, wolę swą stawiać na równi z wolą drugiego : takie postępowanie w najpospolitszem rozumieniu rzeczy może się stać między jednostkami kwestyą dobrych obyczajów, jeżeli są ku temu warunki (to znaczy, jeżeli te jednostki przedstawiają istotne podobieństwo co do zasobów sił i osądów wartości i jeżeli wchodzi w skład tego samego społecznego ciała). Przyznając atoli tej zasadzie szersze znaczenie, lub, co więcej, czyniąc z niej zasadnicze założenie społeczeństwa, spostrzega się natychmiast, czem jest ona w istocie rzeczy: oto wolą, mającą na celu zaprzeczenie życia, zasadą rozkładu i upadku. Należy bardzo głęboko nad tem się zastanowić, nie dając do siebie przystępu żadnym czułościowym słabostkom: życie samo w sobie nie jest niczem innym jak przywłaszczaniem, krzywdzeniem, przewycięzaniem wszystkiego, co obce i słabsze, uciskiem, srogością, narzucaniem własnych form, pochłanianiem, a już bardzo łagodnie rzecz biorąc, co najmniej wyzyskiem, — lecz poco posługiwać się ustawicznie takimi właśnie słowami, które od wieków noszą na sobie oszczerce piętno ? To też, owo ciało społeczne, w zakresie którego

jednostki mogą między sobą postępować jak równi z równymi — a taki przypadek przyjęliśmy powyżej i tak dzieje się w łonie każdej zdrowej arystokracji, — owo ciało, jeżeli jest zdrowem, nie zaś obumierającym, musi w stosunku do innych ciał społecznych czynić to wszystko, czego wystrzegają się względem siebie jednostki w skład jego wchodzące : musi być ucieleśnioną wolą mocy, musi rósć, szerzyć się, przyciągać do siebie, dążyć do uzyskania przewagi, — nie z jakichkolwiek pobudek moralnych czy immoralnych, lecz dlatego, że żyje i że życie jest wolą mocy. Lecz może w żadnym innym punkcie nie tak trudno jest trafić do ogólnego przeświadczenia europejczyków, jak właśnie w tym; wszędzie marzenia i to nawet pod płaszczykiem nauki, o przyszłych ustrojach społecznych, pozbawionych cech wyzysku : — w moich uszach brzmi to tak, jak gdyby ktoś obiecywał wynaleźć życie, pozbawione wszelkich funkcij organicznych. Wyzysk nie jest cechą zepsutego, czy też niedoskonałego i pierwotnego społeczeństwa: jest on istotną właściwością wszystkiego, co żyje, jako jego organiczna zasadnicza funkcja: jest wynikiem właściwej woli mocy, a ta znowu jest po prostu wolą życia. — Przypuśćmy, że, jako teoria, takie pojmowanie rzeczy jest czemś nowem, — jako rzeczywistość jest ono zasadniczym objawem historii po wszystkie czasy: przecież o tyle trzeba być względem siebie uczciwym! —

W wędrówce wśród mnóstwa wytworniejszych i mniej wytwornych moralów, co dotychczas panowały na ziemi lub na niej panują, zauważyłem, iż regularnie powtarzają się pewne rysy, nierozdzielnie ze sobą połączone: ostatecznie wykryłem dwa zasadnicze typy i zasadniczą typów tych różnicę. Oto istnieje moralność władców i moralność niewolników; — niezwłocznie dodaję, że we wszystkich wyższych i bardziej złożonych kulturach nie zbywa na usiłowaniach połączenia tych dwóch moralności, lub, co jeszcze częściej się zdarza, że zachodzi ich pomieszanie i obustronne niezrozumienie, ba, bezpośrednie ich zetknięcie — i to nawet w jednym i tym samym człowieku, w jednej i tej samej duszy. Rozróżnienia wartości moralnych powstawały albo wśród warstw panujących, którym nie zbywało błędnego przeświadczenia, co mianowicie dzieli je od poddanych — albo też wytwarzały się wśród podwładnych, niewolników i ludzi na różnym stopniu zależności. W pierwszym razie, to znaczy, gdy władający oznaczają pojęcie dobra, — jako coś wyróżniającego i określającego stopień godności odczuwa się wzmożone, dumne wzloty duszy. Człowiek dostojny odsuwa precz od siebie istoty, u których zachodzą objawy sprzeczne z owymi dumnymi, wzmożonymi stanami duszy; gardzi nimi. A trzeba pamiętać, że w tej pierwszej odmianie moralności przeciwieństwo: dobre i złe ma być pochodzenia. Pod wzgardę podpada wszystko, co tchórzliwe, lękliwe, małostkowe, wszystko, co zdąża do ciasno pojętej pożyteczności; pogardy również godzien jest człowiek podejrzliwy o niewolniczym spojrzeniu, i pozwalająca poniewierać sobą psia odmiana człowieka, i żebrzący pochlebca a przedewszystkiem kłamca: — zasadniczym dogmatem wszelkiej arystokracji jest przeświadczenie o kłamliwości gminu pospolitego. My prawdomówni — tak zwali siebie ludzie szlacheckiego pochodzenia w starożytnej Grecji. Leży to jak na dłoni, że określenia wartości moralnych odnosiły się przedewszystkiem do człowieka, zaś dopiero w drugim rzędzie i znacznie później poczęto, je przykładać także do postępków: i dlatego w grube błędy popadają historycy moralności, którzy przyjmują za punkt wyjścia takie pytania, jak: dlaczego litościwe uczynki bywają chwalone ? Człowiek odmiany dostojnej czuje, że od niego zależy naznaczanie wartości; nie potrzebuje niczyjego przyzwolenia, rozumuje bowiem : co dla mnie szkodliwe, to samo w sobie jest szkodliwe, i wie, że w jego mocy jest nadawać wagę rzeczom, że dano mu tworzyć wartości. Czci to wszystko, co w sobie dostrzeżę; taki moralność jest uświetnieniem siebie samego. Nad wszystkim góruje poczucie pełni, potęgi, co pragnie się przelać, szczęścia, jakie daje wielkie wzmożenie, świadomość bogactwa, które chciałoby się rozdarować i rozdać : — gdyż człowiek dostojny również pomaga nieszczęśliwemu, nigdy wszakże lub prawie nigdy z litości, lecz z popędu, poczętego z nadmiaru mocy. Człowiek dostojny czci w sobie mocarza i tego, co ma władzę nad sobą samym, który umie mówić i milczeć, który z rozkoszą potrafi być dla siebie surowym i twardym i ma cześć dla wszystkiego, co surowe i twarde. Twarde serce włożył mi Wotan w piersi, brzmi jeden wiersz w prastarej skandynawskiej Sadze: ten okrzyk wydobył słusznie poeta wprost z duszy dumnego Wikinga. Ludzie tego rodzaju chlubią się tem, że nie są stworzeni, by powodować się litością: dlatego bohater Sagi, ostrzegając, dodaje: kto nie ma za młodu twardego serca, u tego ono nigdy nie będzie twardem. Ludzie dostojni i chobrzy, ludzie tak myślący stoją najdalej od owego moralności, co znamię etyki widzi przedewszystkiem czy to we współczuciu, czy w działaniu dla drugich, czy wreszcie w desinteresement: wiara w siebie samego, duma z siebie samego, głęboka niechęć i ironia dla zaparcia się siebie samego, — oto cechy moralności dostojnego,

równie dla niego istotne, jak odcień lekceważenia i niedowierzenie względem objawów współczucia i dobrego serca. — Tylko potężni umieją czcić : to ich sztuka, to ich wynalazek. Głęboka cześć dla wieku i pochodzenia — całe prawodawstwo opiera się, na tej dwojakiej czci — wiara i uprzedzenie na korzyść pokoleń minionych i na niekorzyść przyszłych są typowymi znamionami morału ludzi silnych; i odwrotnie — jest to już dostatecznym dowodem gminnego pochodzenia nowoczesnych idei, że zwolennicy ich żywią prawie instynktową wiarę w postęp i przyszłość, a coraz bardziej wyzbywają się czci dla wieku. W morale ludzi - władców niema nic przykrzejszego i nic bardziej obcego dla współczesnych pojęć od zasady, że człowiek ma obowiązek tylko względem sobie równych; że z istotami niższego rzędu, ze wszystkim, co obce, może postępować, jak mu się podoba, jak mu serce każe, w każdym razie poza dobrem i złem : — do nich zaś zaliczyć należy współczucie i uczucia jemu podobne. Poczować się do obowiązku i umieć przez długie czasy dochować wdzięczności oraz zemsty — ale jednej i drugiej tylko wobec równych sobie —, umieć wytwornie się odwzajemnić, kierować się subtelnym zmysłem w przyjaźni i uznawać konieczność posiadania nieprzyjaciół (jak gdyby po to, aby byli korytami, odprowadzającymi uczucia zawiści, zawadyactwa i zuchwalstwa — w istocie po to, iżby mogło się być dobrym przyjacielem): oto typowe znamiona morału dostojnego, który nie jest morałem nowoczesnych idei, i dlatego w naszych czasach tak trudno go odczuć, tak trudno go się dokopać i doszukać. — Inaczej przedstawia się drugi typ morału, moral niewolników. Przypuśćmy, że zasady moralne tworzą uciemiężeni, uciśnieni, cierpiący, zależni, siebie samych niepewni i znużeni: cóż będzie tedy odpowiadało ich pojęciom wartości moralnych ? Prawdopodobnie objawi się pesymistyczna nieufność do warunków, od których człowiek zależy, a może potępienie człowieka i tychże warunków. Niewolnicy mają niechętnie spojrzenia dla cnót ludzi możnych : są sceptyczni i nieufni, posiadają subtelność nieufności względem wszystkiego, co dobre, co czczą potężni — , chcieliby wmówić w siebie, że nawet szczęście tamtych nie jest prawdziwe. I odwrotnie: wywyższają i blaskiem otaczają właściwości przeznaczone, by nieść ulgę istnieniu cierpiących: żywią przeto cześć dla współczucia, dla przyjaznej, pomocnej dłoni, dla dobrego serca, cierpliwości, pilności, pokory i serdeczności —, gdyż dla nich te właściwości są najpożyteczniejsze i stanowią prawie jedyny środek, dzięki któremu można znieść brzemię istnienia. Moral niewolniczy jest w istocie rzeczy morałem pożyteczności. Oto źródło, z którego wypłynęło owo słynne przeciwieństwo dobrego i złego: — w złe przeradza się potęga i niebezpieczeństwo, złem staje się w odczuwaniu niewolników wszelki odcień grozy, pomysłowości i siły, nie podpadającej pod wzgardę. Zatem, wedle morału niewolników, złe wzbudza trwogę; wedle morału władców, to właśnie jest dobre, co wzbudza i chce wzbudzać trwogę, zaś człowiek lichy zasługuje na pogardę. Przeciwnieństwa te dosięgają szczytu, gdy w następstwie morału niewolniczego okazuje się wreszcie, że do dobrych wedle tego morału przylgnęło coś, jakby cień lekceważenia — bardzo lekkiego zresztą i życzliwego lekceważenia —, a to dlatego, że w sferze pojęć niewolników człowiek dobry musi przedewszystkiem nie być człowiekiem niebezpiecznym: według nich jest on dobroduszny, łatwo dający się oszukiwać, może nawet nieco głupi, un bonhomme. Wszędzie, gdzie moral niewolniczy ma przewagę, objawia się skłonność do zbliżenia słów dobry i głupi. — Wreszcie ostatnia i zasadnicza różnica: pożądanie swobody, instynkt szczęścia i subtelność w odczuwaniu swobody stanowią równie dobrze niezbędne cechy moralności i morału niewolników, jak artyzm i entuzjazm w uczuciu czci i oddania się są niezmiennymi objawami arystokratycznego sposobu myślenia i osądzania wartości. — Z tego łatwo już wyrozumieć, dlaczego miłość spotęgowana aż do męki — nasza wyłącznie europejska właściwość — znakomitego niewątpliwie jest pochodzenia: powstała ona, jak wiadomo, dzięki prowansalskim rycerzom-poetom, owym wspaniałym, pomysłowym ludziom radosnej wiedzy (gai saber), którym Europa tak wiele i nieomal siebie samą zawdzięcza. —

Do rzeczy, które człowiekowi dostojnemu najtrudniej może pojąć przychodzi, należy próżność : gotów przeczyć jej istnieniu nawet tam, gdzie innego rodzaju człowiek wytyka ją palcem. Dla niego nielada zagadnieniem jest wyobrazić sobie istoty, co chcą rozbudzić dobre mniemanie o sobie, chociaż same go nie podzielają — a więc nie zasługują też na nie —, i które ostatecznie w to dobre mniemanie same wierzą. Wydaje się mu to w połowie tak niesmacznem i siebie samego niegodnem, w drugiej zaś do tego stopnia barokowo niemądrem, że radby widzieć w próżności wyjątek, że powątpiewa o jej istnieniu prawie zawsze, gdy się o niej mówi. Powie naprzykład: mogę mieć mylne wyobrażenie o swej wartości, a mimo to żądać, aby inni oceniali ją tak samo, jak ja — lecz nie jest to próżnością (raczej pychą, a najczęściej tem, co ludzie zwą pokorą czy skromnością). Albo też: z wielu powodów mogę się cieszyć, gdy ludzie mają o mnie dobre mniemanie; czy to dlatego, że ich czczę i kocham i

jako forma zbytku, jako zamiłowanie do archaizmu. I nagle jawią się na widowni w nieprzebranym mnóstwie i wspaniałości nowe odmiany, z których jedne zdążają ku wszystkiemu, co wyższe, wytworniejsze i niezwyklejsze, inne zaś ukazują się pod formami zwyrodnienia i potworności; jednostka poważa się być jednostką i wyróżniać się wśród innych. W takich zwrotnych momentach dziejowych występują obok siebie, często zaś zwikłane i splątane wzajem ze sobą, przedziwne różnorodne objawy wybujałości i rozrostu, przypominające dziewicze prabory; współzawodnictwo w rozrastaniu się w tropikalnym bieży tempie, poczyna się straszliwie szerzyć zagłada i dobrowolne dążenie ku niej, a to dzięki dzikiemu ścieraniu się gdyby wybuchających egoizmów, co wśród wzajemnych zapasów o słońce i światło nie znajdują już w dotychczasowym morale ani kresu, ani hamulca, ani zmiłowania. Morał ten był właśnie przyczyną olbrzymiego nagromadzenia siły, powodującej owo groźne napięcie łuku, — teraz jest, teraz staje się on przeżytym. Nastaje chwila niebezpieczna i tajemnicza, w której pełniejsze, różnorodniejsze i roz lewniejsze życie usuwa ze swej drogi dawny morał; w takich warunkach istniejąca jednostka widzi się zniewoloną do stworzenia swego własnego prawodawstwa, do wynalezienia własnych pomysłów i fortelów gwoli zachowaniu, wywyższeniu i wybawieniu siebie samej. Na każdym kroku nowe poco? i nowe jak? — już niema formuł ogólnych; nieporozumienie i pogarda idą z sobą w parze; upadek, zepsucie i rozpasane żądze wiążą się w straszliwe sploty; geniusz rasy przelewa się ze wszystkich rogów obfitości dobrego i złego; następuje złowrogie spotkanie wiosny i jesieni, pełne nowych ponęt i tajemniczości, właściwej poczynającemu się i jeszcze niewyczerpanemu, nieznużonemu zepsuciu. I znów pojawia się niebezpieczeństwo, ta macierz moralności, znów grozi wielkie niebezpieczeństwo, tym razem przeniesione na jednostkę; przejawia się wszędzie : w bliźnim i przyjacielu, na ulicy, we własnym dziecku, we własnym sercu, we wszystkich najosobistszych, najtajniejszych drgnieniach chcenia i woli. Cóż tedy mają głosić moralści, współcześni takiej epoce ? Oto odkrywają ci bystrzy spostrzegacze i stróże, że wszystko ma się ku końcowi, że wszystko dokoła nich psuje się i swem zepsuciem zakaża, że nic nie ostoi się do pojutra, prócz jednej jedynej odmiany człowieka, nieuleczalnie miernego człowieka. Tylko mierni mają widoki dalszego trwania, dalszego rozmnażania się, — oni jedni są ludźmi przyszłości, oni jedni pozostaną; bądźcie jako oni! bądźcie miernymi! staje się odtąd jedynym morałem, co jeszcze ma sens, który jeszcze znajduje posłuch. — Lecz to tak trudno go głosić, ten morał mierności! — toć przyznać się nie wolno mu nigdy, czem jest i czego chce! musi kazać o umiarkowaniu, o godności, o obowiązkach, o miłości bliźniego, — i trudno mu, zaiste, ukryć ironię!

Istnieje instynkt godności, co przed wszystkim innym jest już dostateczną oznaką wysokiej godności własnej; istnieje rozkosz, polegająca na nuances poszanowania, która pozwala się domyślać dostojnego pochodzenia i dostojnych nawyków. Wytworność, dobroć i wzniosłość duszy ludzkiej bywają wystawione na niebezpieczną próbę, gdy obok niej przesuwają się coś, co jest najpierwszej godności, ale jeszcze nie otoczone grozą powagi, chroniącej przed natrętnymi zetknięciami i potraceniami : coś, co jak żywy kamień probierczy idzie swą drogą, niewyróżnione, nieodkryte, doświadczające i może umyślnie utajone za zasłoną i pod przebraniem. Dla kogo badanie dusz ludzkich stało się przedmiotem studyów i ćwiczenia, ten niejednokrotnie posłuży się świadomie następującym fortem, aby ustalić ostateczną wartość jakiejś duszy ludzkiej, by oznaczyć nieodmienny, wrodzony jej stopień godności: oto wystawi na próbę jej instynkt poszanowania *difference engendre haine*: pospolitość niektórych naturystyska nagle jak brudna woda na widok jakiegoś świętego naczynia, jakiejś kosztowności z zamkniętych skrzyń, jakiejś księgi ze znamionami wielkiego losu; i na odwrót zdarza się zauważyć z mimowolnego zmilknienia, z wahającego spojrzenia i powstrzymania wszelkich gestów, iż czyjaś dusza czuje bliskość rzeczy najczcigodniejszych. Sposób, w jaki dotychczas utrzymuje się w Europie poszanowanie dla Biblii, jest może najprzedniejszą częścią kultury i wyszlachetnienia obyczajów, jaką Europa zawdzięcza chrześcijaństwu; takie księgi głębi i ostatecznej doniosłości potrzebują na swą ochronę płynącą od zewnątrz tyranii powagi, potrzebują jej, aby trwać przez tysiąclecia, konieczne do ich wyczerpania i zgłębiania. I wiele osiągnięto, skoro wreszcie udało się wykształcić w szerokich tłumach (w płytkich głowach i wiercipiętach wszelkiego rodzaju) owo poczucie, że nie wszystkiego dotykać im wolno : że są święte zdarzenia, przed którymi powinny zzuć obuwie i nie zbliżać się do nich z nieczystymi rękoma; — w tem objawia się nieledwie najwyższe ich podniesienie w sfery człowieczeństwa. Na odwrót, niemasz może nic wstrętniejszego w tak zwanej inteligencji, w zwolennikach nowoczesnych idei, niż ich wyzucie ze wstydu tudzież nieskrępowana bezczelność oczu i rąk, którymi wszystkiego

wrażeń. Używanie tych samych słów jeszcze nie wystarcza, by nawzajem się rozumieć: prócz tego potrzeba posługiwać się także temi samymi słowami na określenie tego samego rodzaju doświadczeń duchowych, wreszcie potrzeba wzajemnej wspólności doświadczenia. Dlatego ziomkowie rozumieją się snadniej, niż przedstawiciele różnych narodowości, którzy się posługują jednakim językiem; czyli, gdy ludzie przez długi czas żyją obok siebie w podobnych warunkach (klimatu, ziemi, niebezpieczeństw, potrzeb i pracy), tworzy się coś, co się rozumie, naród. We wszystkich duszach jednaka ilość często powtarzających się wrażeń wzięła górę nad wrażeniami, które zdarzają się rzadziej: w zakresie wrażeń pierwszego rodzaju porozumienie odbywa się szybko i z biegiem czasu coraz szybciej — historia mowy ludzkiej, to historia procesu skracania —; ta szybkość porozumiewania się sprawia, że ludzie łączą się coraz ściślejszymi węzłami. Im większa groza niebezpieczeństwa, tem większa potrzeba szybkiego i łatwego porozumienia się co do rzeczy groźących; unikać nieporozumienia w chwili niebezpieczeństwa, oto warunek, bez którego ludzie we wzajemnych stosunkach żadną miarą obyć się nie mogą. Jeszcze każdy stosunek przyjazny czy miłosny daje sposobność do następującej próby: żadnemu z nich nie można przepowiadać dłuższego trwania, o ile się spostrzeże, że z dwóch przyjaciół czy dwojga kochanków jedno, przy tych samych słowach, czuje, myśli, przewiduje, pragnie i obawia się inaczej niż drugie. (Ów dobroczynny geniusz, co tak często osoby różnej płci powstrzymuje od przedwczesnych związków wbrew podszeptom zmysłów i serca, to obawa wiekuistego nieporozumienia — a nie jakiś tam schopenhauerowski geniusz rodzaju—). Jakie grupy wrażeń w pewnej duszy najwcześniej się budzą, odzywają i nad innymi górę biorą, to rozstrzyga o całkowitej hierarchii jej wartości, to określa ostatecznie jej pojęcie dobrego. Z ocen i sądów człowieka można domyślać się poniekąd struktury jego duszy, tudzież tego, co uznaje ona za warunek swego istnienia, za istotną swą potrzebę. A jeżeli teraz przyjmiemy, że niebezpieczeństwo po wszystkie czasy zbliżało do siebie tylko takich ludzi, którzy mogli wyrazić za pomocą podobnych znaków podobne potrzeby i podobne wrażenia, to okaże się ostatecznie, że ze wszystkich mocy, które dotychczas powodowały człowiekiem, zdolność łatwego uwiadomiania się o niebezpieczeństwie, czyli w istocie rzeczy zdolność doznawania jeno zwyczajnych i pospolitych wrażeń, musiała być najpotężniejszą. Ludzie podobniejsi, ludzie zwyklesji mieli i mają zawsze przewagę, natomiast niezwyklejsi, doborowisi, niepospolitsi, trudniej zrozumieli, popadają łatwo w osamotnienie, ulegają dla swojego odosobnienia zagładzie i rozradzają się tylko w rzadkich wypadkach. Należałoby użyć niesłychanych sił hamujących, by powstrzymać ten naturalny arcynaturalny progressus in simile, ten postępowy rozwój rodzaju ludzkiego w kierunku wszystkiego, co podobne, zwyczajne, poziome, stadne — pospolite!

Im częściej psycholog — psycholog z urodzenia, z musu, znawca dusz ludzkich — podejmuje się badania niezwyklejszych wypadków i niezwyklejszych ludzi, tem większe grozi mu niebezpieczeństwo zadławienia się współczuciem: i trzeba mu więcej niż innym ludziom hartu i wesołości. Gdyż skażenie i zagłada ludzi wyższych, dusz, niezwyklej ukształtowanych jest prawidłem: straszne to, mieć wiecznie prawidło takie przed oczyma. Przeróżne udęczenia psychologa, który to prawidło zagłady odkrył, który tę zbiorową wewnętrzną nieuleczalność wyższego człowieka, to wiekuiste za późno! w każdym znaczeniu tego słowa, najpierw w jednym wypadku, a potem z kolei prawie wszędzie odnalazł, i to po przez wszystkie epoki dziejowe, — mogą sprawić, że pewnego dnia zwróci się on, pełen goryczy, przeciw własnemu losowi i pokusi się o zniszczenie własnej istoty, — że sam się zepsuje. Prawie u wszystkich psychologów można zauważyć zdradliwą skłonność i zamiłowanie do obcowania z ludźmi powszednimi, ludźmi porządnymi: przez to wyjawia się, że im samym potrzeba ukojenia, że trzeba im czegoś w rodzaju zapomnienia i ucieczki od wszystkiego, do czego ich własne spostrzeżenia i analizy oraz własne przyniewala rzemiosło. Taki psycholog lęka się swej pamięci. Zdanie innych ludzi przywodzi go łatwo do milczenia: z niewzruszonym obliczem przysłuchuje się, jak inni czczą, podziwiają, kochają i przebóstwiają tam, gdzie on widział, — albo stara się ukryć jeszcze swą oniemiałość, przechylając się stanowczo na stronę pierwszego lepszego powierzchownego sądu. A paradoksalność jego stanowiska może się stać niesłychaną do tego stopnia, że właśnie w takich razach, w jakich nauczył się wielkiego współczucia i razem wielkiej pogardy, ogół wykształcony i marzyciele uczą się głębokiego poszanowania, — poszanowania dla wielkich mężów i przedziwnych istot, gwoli którym ludzie błogosławią i dochowują czci ojczyźnie, światu całemu, godności człowieczeństwa, sobie samym, i których stawia się młodzieży jako przykład, jako wzór... I kto wie, czy we wszystkich niezwykłych wypadkach nie bywało zawsze tak samo: że tłum korzył się przed bożyszczem, a to bożyszczce było jeno biednym zwierzęciem ofiarnem! Powodzenie było

zawsze największym kłamstwem, — a nawet dzieło jest powodzeniem; wielki mąż stanu, zdobywca czy odkrywca występuje w twórczości swej przebrany do niepoznania: dzieło artysty, dzieło filozofa wynajduje dopiero tego, który jest jego twórcą, który miał je stworzyć; wielcy mężowie, ci sami, którzy stanowią przedmiot uwielbienia, są poza tem małymi lichymi poematami; w świecie wartości historycznych panuje fałszerstwo monety. Ci wielcy poeci, naprzykład w rodzaju Byron'a, Musset'a, Poe'go, Leopardi'ego, Kleisfa, Gogola (nie śmiem wymienić większych imion, lecz mam je na myśli), — tacy, jakimi są lub może być muszą: ludzie chwili, entuzjastyczni, zmysłowi, dziecinni, lekkomyślni i skwapliwi równie w podejrzliwości jak w ufności; ludzie chcący zazwyczaj utuić jakieś pięknięcie swej duszy; niejednokrotnie mszczący się swojemi dziełami za wewnętrzne splamienie, niejednokrotnie w swych wzlotach szukający ucieczki przed nazbyt wierną pamięcią, niejednokrotnie zbłąkani na Molach i prawie w nich zakochani, aż stają się wreszcie czemś na podobieństwo błędnych ogników nad bagnami a udają gwiazdy — lud nazywa ich wówczas idealistami —; niejednokrotnie walczący z przewlekłym wstrętem, z powracającym widziadłem niewiarą, co ich ostudza, zmusza łaknąć glorii i paść się wiarą w siebie z rąk upojonych pochlebców: — jakimże udręczeniem są ci wielcy artyści i wogóle ludzie wyżsi dla tego, który ich wreszcie odgadł! Stąd, takie to zrozumiałe, że właśnie kobiety — kobiety, które mają dar jasnowidzenia w świecie bólu i, niestety, ponad swe wątłe siły pragną nieść pomoc i ratunek — darzą ich tak łatwo owymi wybuchami bezgranicznego ofiarnego współczucia, którego tłum, przedewszystkiem tłum czcicieli, nie rozumie i prześciga się w pełnych zaciekawienia i dowolności komentarzach. To współczucie przecenia zawsze swoje siły: kobieta sądzi rada, że miłość wszystko może, — to jej charakterystyczny przesąd. Ah, ten tylko, kto zna serce ludzkie, domyśla się, jak biedną, bezsilną, pretensjonalną, omylną i raczej niszczącą niż ocalającą jest nawet najlepsza, najgłębsza miłość! — Być może, iż pod świętą legendą i przebraniem o życiu Chrystusowem kryje się przebolesne męczeństwo odgadnionej miłości: męczeństwo najniewinniejszego i najpoządlivszego serca, co żadną miłością ludzką nasycić się nie mogąc, chciało być kochanem, domagało się miłości i nic ponadto, zaś przeciwko tym, którzy mu jej odmawiali, wzbierało okrucieństwem, szalem, zapamiętaniem; może to dzieje nienasyconego i niedosyconego miłością: by ukarać tych, którzy go kochać nie chcieli, musiał wynaleść piekło, — wkońcu, poznawszy miłość ludzką, musiał wynaleść bóstwo, które całe jest miłością, zdolnością miłowania, — które lituje się nawet nad miłością ludzką, że taka biedna i niewiedząca Kto tak czuje, kto tyle wie o miłości —, ten szuka śmierci. — Lecz poco rozmyślać o takich bolesnych rzeczach? Oczywiście, jeśli się nie musi.

Duchowa wyniosłość i wstręt każdego człowieka, co głęboko cierpiał — aż tego, jak głęboko człowiek cierpieć zdolen, oznaczyć można do pewnego stopnia szczebel jego dostojeństwa —, właściwa mu okropna pewność, która jego duszę do rdzenia przepaja i zabarwia, że dzięki swemu cierpieniu więcej wie, niż najrozumniejsi i najmędrsi wiedzieć mogą, że jest znany i był kiedyś jak u siebie w mnogich, dalekich, straszliwych światach, o których wy nic nie wiecie! — ta duchowa milcząca wyniosłość cierpiącego, ta duma wybrańca poznania, Wtajemniczonego, omal przeznaczonego na ofiarę, potrzebuje wszystkich form przebrania, by uchronić się przed dotknięciem natrętnych i litościwych rąk i wogóle przed wszystkim, co mu nie dorównywa bólem. Wielkie cierpienie wydostojnia, oddziela, jedną z najwytworniejszych form przebrania jest epikureizm i pewnego rodzaju niedbale okazywane męstwo upodobań, które lekko zbywa cierpienie i opiera się wszystkiemu, co smutne i głębokie. Bywają ludzie weseli, którzy się posługują wesołością, gdyż dzięki jej mogą być mylnie rozumiani; — oni chcą, by ich mylnie rozumiano. Są ludzie nauki, którzy posługują się nauką, bo nauka używa im pozorów pogody, bo naukowość upoważnia do wniosku, iż człowiek jest powierzchowny: — a oni chcą, aby o nich wyprowadzano fałszywe wnioski. Bywają harde bezczelne duchy, co chciałyby ukryć i zaprzeczyć, że są piękniemi, dumnymi, nieuleczalnemi sercami (cynizm Hamleta — przykład Galiani'ego), a niekiedy nawet niedorzeczność może się stać maską dla nieszczęsnej, nazbyt przeświadczonej świadomości. — Z tego wypływa, iż rzeczą szlachetniejszej dobroci jest mieć poszanowanie dla maski i w niewłaściwych razach nie pozwalać sobie na psychologię i ciekawość.

Nic dwóch ludzi nie dzieli tak głęboko, jak rozmaity zmysł i poziom czystości duchowej. Na nic nie zda się w tym razie ani poczciwość, ani wzajemna użyteczność, ani wzajemna życzliwość: ostatecznie okazuje się, że nie mogą się znieść! Najwyższy instynkt czystości pogrąża tego, kto go posiada, w najdziwniejszym i najniebezpieczniejszym osamotnieniu, czyniąc zeń świętego: albowiem świętość polega właśnie na najwyższym przeduchowieniu tego instynktu. Coś, jak gdyby przeświadczenie

nieopisanie pełnej błogości, jaką daje kąpiel, coś, gdyby żądza i pragnienie, które nieustannie żenią duszę z ciemności nocy w światłość poranku, z zamrocza, z zaszepienia w światy jasności, świetności, głębi i wytworności — taki popęd nie tylko wyróżnia — gdyż popęd to dostojny —, lecz i oddziela. — Współczucie świętego to współczucie dla brudu we wszystkim, co ludzkie arcyłudzkie. Ale są szczeble i wyżyny, na których współczucie nawet przez niego samego odczuwane bywa jako zmaza i brud...

Znamiona dostojności: nigdy o tem nie myśleć, aby swe obowiązki zepchnąć do rzędu obowiązków pierwszego lepszego; nie chcieć się wyrzec ni podzielić swą odpowiedzialnością; swe przywileje i praktykowanie tychże zaliczać do swych obowiązków.

Człowiek dążący do wielkości uważa każdego, spotkanego na swej drodze, albo za środek, albo za zwłokę i przeszkodę — albo za tymczasowe wezglowie. Właściwa mu, wysoce rozwinięta dobroć względem bliźnich jest dopiero wtedy możliwą, gdy stanie na swej wyżynie i włada. Niecierpliwość i przeświadczenie, że do tej chwili zawsze był skazany na granie komedyi — gdyż wojna nawet jest komedią i ukrywa w sobie coś innego, podobnie jak każdy środek ukrywa w sobie cel —, psują mu wszelki stosunek towarzyski: ta odmiana człowieka zna samotność oraz najstraszliwsze jej trucizny.

Problemat oczekujących. — Trzeba do tego szczęśliwych okoliczności i wielu rzeczy nieobliczalnych, aby człowiek wyższy, w którym śpi rozwiązanie jakiegoś problemu, we właściwą porę przystąpił do działania, aby w porę wybuchnął, jakby rzecz można. Zazwyczaj to nie następuje, i we wszystkich zakątkach kuli ziemskiej siedzą oczekujący, którzy ledwie wiedzą, że oczekują, zaś prawie nie zdają sobie sprawy, że czekają napróżno. Niekiedy także pobudka, ów przypadek, który zezwala na działanie, przybywa zapóźno, — kiedy bezczynność strawiła już najlepsze lata młodości i siły; a czyż to jeden—właśnie, gdy się zerwał — przekonał się z przerażeniem, że członki jego posnęły, a dusza już za ciężka! Zapóźno - powiedział, zwątpiwszy o sobie, i od tej chwili stał się na zawsze nieużytecznym. — Czyżby w dziedzinie geniuszu, Rafael bez rąk, powiedzenie pojęte w najszerszym znaczeniu, miał być nie wyjątkiem, lecz regułą? — Geniusz nie jest snadź wcale taką rzadkością; rzadkiemi są tylko owe pięćset rąk, których potrzeba, aby

stosowną porę — ujarzmić, aby przypadek wziąć za łeb ! Kto nie chce widzieć wielkości jakiegoś człowieka, ten tem bacniej dopatruje się w nim wszystkiego poziomego i powierzchownego, — i sam przez to się odślania. Wszelkiego rodzaju urazy i uszkodzenia znosi o wiele lepiej dusza niższa, pospolitsza, niż dusza dostojniejsza. Niebezpieczeństwa tej ostatniej muszą być większe, a prawdopodobieństwo, że spotka ją nieszczęście i zagłada, dla różnorodności jej warunków życiowych, jest wprost ogromne. — Jaszczurce odrasta ucięty palec; człowiekowi nie. —

— Fatalnie! Znowu ta sama historia! Gdy wybudujemy dom, mimo woli robimy spostrzeżenie, że nauczyliśmy się przy nim czegoś, co koniecznie należało wiedzieć, zanim rozpoczęło się budować. Wiecznie niemile zapóźno! — Melancholia wszystkiego dokonanego !

— Ktoś ty, wędrowcze? Widzę, jak idziesz swoją drogą, bez szyderstwa, bez miłości, z nieodgadnionymi oczyma, wilgotny i smutny jak ołowianka, która nienasycona powraca z każdej głębi na światło dzienne — czegoś szukała na dnie? — z piersią, co nie wdycha, z ust, skrywającymi odrazę, z ręką, co już tylko zwolna sięga: ktoś ty ? coś czynił? Wypocznij tutaj: to miejsce każdego darzy gościnnością, — odetchnij! A choćbyś był nie wiedzieć kim: czego pragniesz teraz? Co może ci przynieść ulgę? Powiedz tylko: wszystko, co mam, oddam ci! — Ulgę? ulgę? Oh, ciekawski, co też ty mówisz! Lecz daj mi, proszę — — Co? co? powiedz! maskę! Drugą maskę! — — Jeszcze jednej

Ludzie bardzo smutni zdradzają się, gdy są szczęśliwi: mają właściwy sobie sposób przyjmowania szczęścia, jakby je chcieli z zazdrości zadławić i zdusić, — ach, wiedzą aż nadto dobrze, że ich odbiegnie !

Źle, bardzo źle! Jakto? czyż on się nie —cofa? — Tak jest! Lecz wasze skargi dowodzą, że źle go rozumiecie. Cofa się jak człowiek, biorący rozpęd do wielkiego skoku. — —

— Czy mi kto uwierzy? — lecz żądam, by mi wierzone: zawsze myślałem o sobie tylko źle, i to

bardzo rzadko, tylko z przymusem, zawsze bez zapału do rzeczy, zawsze z myślą skłoną do poniechania siebie, zawsze bez wiary w wynik, a to dzięki nieprzewyciężonej niewierze w możliwość poznania siebie samego, niewierze, co zawiodła mnie tak daleko, iż nawet w pojęciu 'bezpośredniego poznania, na które pozwalają sobie teoretycy, odczuwam *contradictio in adjecto*: — ten fakt jest omal najgruntowniejszym pewnikiem w rzędzie wiadomości mych o sobie. Musi być we mnie coś w rodzaju odrazy do wiary w określone mniemania o sobie. —

A może tai się w tem jaka zagadka? Prawdopodobnie; lecz nit szczęście jest to orzech nie dla mych własnych zębów. — A może w ten sposób wyjawia się species, do której należę? — Lecz nie przede mną: acz byłoby to niezmiernie dla mnie samego pożądane —

— Cóż ci się stało? — Czyż ja wiem — odrzekł wahająco — może mi Harpie przeleciały nad stołem. — Zdarza się dzisiaj niekiedy, że człowiek łagodny, umiarkowany i panujący nad sobą, nagle wpada w szał, tłucze talerze, wywraca stół, krzyczy, wścieka się, obraża wszystkich — i wkońcu odchodzi zawstydzony, zły na siebie, — dokąd? poco? Aby opodał umrzeć z głodu? Aby zadławić się własnymi wspomnieniami? — Kto ma żądze wysokiej i wybrednej duszy, kto nieczęsto znajduje stół dla siebie nakryty i przygotowane pożywienie, temu po wszystkie czasy grozi wielkie niebezpieczeństwo: lecz w naszych czasach jest ono wprost niesłychane. Wrzucony w hałaśliwą i gminną epokę, z którą nie potrafi jeść z jednej misy, może bardzo łatwo umrzeć z głodu j pragnienia! albo — jeżeli ostatecznie przecież się dorwie — zginąć z nagłego wstrętu. — Prawdopodobnie wszyscy siadywaliśmy już przy stołach, za którymi nie wiedzieliśmy, co począć ze sobą; a właśnie najwyżsi duchem między nami, których najtrudniej wyżywić, znają ową niebezpieczną dyspepsia, wynikającą z nagłego przejrzenia i rozczarowania do strawy i sąsiedztwa przy stole — ów wstręt poobiedni.

Jest to objawem wytwornego i razem dostojnego panowania nad sobą, chwalić, jeśli wogóle chce się chwalić, tylko w takich razach, gdy się na coś nie zgadzamy: — w innym razie znaczyłoby to chwalić siebie samego, co jużcić sprzeciwia się dobremu smakowi. — Wprawdzie tego rodzaju panowanie nad sobą daje przewyborny powód i pobudkę do tego, aby nas ustawicznie źle rozumiano. Zatem, by pozwolić sobie na ten istny zbytek smaku i moralności, trzeba żyć nie pośród ciemiegów duchowych, lecz śród ludzi, między którymi nawet nieporozumienia i pomyłki dzięki swej subtelności rozweselić jeszcze mogą — inaczej coś podobnego ciężko odpokutować moinä! — On mnie chwali: a więc przyznaje mi słuszność — idyotyczne to wnioszkowanie psuje nam samotnikom połowę życia, gdyż ułatwia osłom nawiązywanie z nami sąsiedzkich i przyjacielskich stosunków.

Żyć z niezmierną i dumną niedbałością; zawsze poza wszystkimi rubieżami. — Swe uczucia, swe za i przeciw dowolnie mieć lub nie mieć, polegać na nich, lecz tylko chwilami; wsiadać na nie jak na konia, często jak na osła: — trzeba bowiem umieć korzystać równie dobrze z ich głupoty, jak z ich zapału. Zachować swych trzysta zewnętrzności, jednocześnie czarne okulary, gdyż bywają wypadki, gdy nikt nam w oczy, a tem mniej w powody zajrzeć nie powinien. A do towarzystwa dobrać sobie ów łobuzowski i wesoły grzech: grzecznosc. I być panem swych czterech cnót: odwagi, wyrozumialosci, współczucia i samotności. Gdyż samotność jest w nas cnot;j jako wzniosła skłonność i popęd do czystości, który odgaduje, że przy zetknięciu dwóch ludzi — że w towarzystwie — koniecznie niezbyt czysto być musi. Wszelka pospólność czyni człowieka, we wszystkich warunkach i okolicznościach, —
pospolicym.

Największe wypadki i myśli — toć największe myśli są największymi wypadkami — bywają najpóźniej pojmovane: pokolenia im współczesne nie przeżywają wypadków tego rodzaju, — rozmijają się z nimi. Dzieje się tu podobnie jak w dziedzinie gwiazd. Światło najdalszej gwiazdy dochodzi do ludzi najpóźniej; a zanim dojdzie, ludzie przeczą, jakoby tam — gwiazdy istniały. Ile stuleci potrzebuje jakiś duch, by zostać pojętym? — To także miara, w ten sposób można także oznaczać hierarchię i znamiona, stosownie do potrzeby: dla ducha i dla gwiazdy. —

Tu widok rozległy i duch wyszczytniony. — Istnieje jednakowoż odmienny rodzaj ludzi, którzy także znajdują się na wyżynie i mają widok rozległy — lecz patrzą na dół.

— Co to jest dostojność? Jakie znaczenie ma jeszcze dla nas słowo dostojny? Co wyjawia, po czem można poznać pod niskiem, zaciągniętem niebem rozpoczynającego się panowania pospólstwa, wskutek którego wszystko zatracą swą przejrzystosc i przysłania się ołowianami chmurami, człowieka dostojnego? — Nie świadczą o nim uczynki, — uczynki są zawsze wieloznaczne, zawsze niezgłębione —; nie świadczą też o nim dzieła. Wśród współczesnych artystów i uczonych jest wielu takich, którzy objawiają w dziełach swoich nader głęboke požądanie dostojności: lecz właśnie ta potrzeba dostojności jest z gruntu rzeczy sprzeczna z potrzebami duszy dostojnej, oraz jest wielce wymownem i

niebezpiecznym znamieniem jej braku. Nie dzieła tu rozstrzygają lecz wiara, co w takich razach oznacza hierarchię, jeżeli tę dawną formułę religijną zastosujemy w nowym i głębszym rozumieniu; jakoweś niewzruszone przeświadczenie, które dusza dostojna ma o sobie, coś, czego ni szukać, ni znaleźć, a może także ni stracić niepodobna. — Dusza dostojna ma cześć dla siebie samej. —

Bywają ludzie, którzy w Żaden sposób nie mogą ukryć swej głębi duchowej; mogą się wywijać i wykręcać do woli, mogą rękoma przysłańać zdradzieckie oczy (— jak gdyby ręka nie była także zdrajcą!—): ostatecznie zawsze się okaże, że posiadają coś, co skrywają, a co jest głębią duchową. Jeden z najsubtelniejszych środków, by przynajmniej jak najdłużej ludzić i z powodzeniem przedstawiać się głępszym, aniżeli jest się w istocie — co w życiu codziennym jest częstokroć niemniej pożądane od parasola —, zwie się entuzjazmem: z dodaniem wszystkiego, co do niego należy, naprzykład cnoty. Albowiem, jak powiada Galiani, który to wiedzieć musiał —: *vertu est enthousiasme*.

Z pism pustelnika rozbrzmiewa zawsze coś gdyby odgłos pustkowie, coś, co przypomina szepty i trwożliwe rozglądanie się w samotności; z jego najdonośniejszych słów, z jego krzyku nawet, odzywa się jeszcze nowy i niebezpieczniejszy sposób milczenia i przemilczania. Kto całymi latami dnie i noce spędzał sam ze swą duszą na poufnych poswarkach i pogawędkach, kto w swej pieczarze — a może być ona labiryntem lub kopalnią złota — stał się niedźwiedziem jaskiniowym, albo górnikiem szukającym skarbów, albo też stróżem klejnotów i smokiem: u tego nawet pojęcia nabierają wkońcu właściwego sobie zabarwienia mrocznego, przesiąkają zapachem głębi, lecz niemniej wyziewami pleśni, i mają w sobie coś odstręczającego i odrażającego, co każdego przechodnia przejmuje chłodem. Pustelnik — jeżeli przyjmiemy, że każdy filozof był zawsze pierwaj pustelnikiem — nie daje wiary, by jaki filozof wypowiedział w książkach swe ostateczne i właściwe mniemania: czyż nie pisze się książek właśnie po to, aby ukryć swe tajemnice? — ba, nawet powątpiewa, czy filozof wogóle może mieć ostateczne i właściwe mniemania, czy u niego za jedną jaskinią nie leży i nie musi leżeć druga jeszcze głębsza — czy ponad powierzchnią niema jakiegoś dziwniejszego, przestrzenniejszego, bogatszego świata, czy poza każdym argumentem, pod każdym uzasadnieniem nie tai się bezdeń. Wszelka filozofia jest filozofią powierzchni — mniema pustelnik: jest w tem coś dowolnego, że właśnie tu się zatrzymał, spojrział za siebie, rozejrzał się, ie w tem miejscu głębiej nie kopał i odłożył precz rydel, — lecz jest w tem zarazem coś podejrzanego. Wszelka filozofia ukrywa również jakąś filozofię; wszelkie mniemanie jest także kryjówką, a wszelkie słowo maską.

Każdy głęboki myśliciel bardziej się lęka, że go zrozumieją, aniżeli by go nie rozumiano. Być może, iż z ostatniego powodu cierpi jego próżność, lecz z pierwszego — jego serce, jego dobroć, co ustawicznie powtarza: ah, czemuż chcecie uginać się pod tem samem brzemieniem, pod którym ja się uginam ?

Człowiek, to złożone, kłamliwe, kunsztowne i nieprzeniknione zwierzę, groźniejsze dla innych zwierząt raczej z powodu swej chytrności i roztropności niż z powodu swej siły, wynalazł czyste sumienie po to, aby rozkoszować się wreszcie swą duszą, jako czemś niezłożonem; zaś cały morał jest ciąglem zuchwałem fałszerstwem, dzięki któremu rozkoszowanie się poznaniem duszy jest wogóle możliwe. Z tego punktu widzenia w zakres pojęcia sztuki wchodzi o wiele więcej, niżli pospolicie się mniema.

Filozof: to człowiek, który ustawicznie widzi, słyszy, podejrywa niezwykle rzeczy, marzy o nich, doświadcza i spodziewa się ich; w którego własne jego myśli biją gdyby od zewnątrz, gdyby od góry i dołu, ni to właściwego jemu rodzaju wypadki i pioruny; który, kto wie, czy sam nie jest nawałnicą, nowymi gromami brzemienią. Jest to człowiek przeznaczenia, dokoła którego wszystko wre, szemrze i rozpada się, dokoła którego dzieją się rzeczy straszne. Filozof: ah, to istota, która często siebie odbiega, często siebie się lęka, — lecz nazbyt jest ciekawa, by znowu do siebie nie wrócić. —

Człowiek, który powie: to rai się podoba, to biorę sobie na własność, będę strzegł i przed wszystkimi bronil; człowiek, który potrafi swą sprawą pokierować, swe postanowienie przeprzeć, jakiejś myśli dochować wiary, kobietę okiełznać, zuchwalca pokonać i ukarać; człowiek, który włada swym mieczem i swym gniewem, do którego garnie się i któremu podlega wszystko, co słabe, cierpiące, uciśnione, nawet zwierzęta; słowem, człowiek, który urodził się władcą, — gdy taki człowiek współczuje, no, to takie współczucie coś warte ! Lecz cóż po współczuciu tych, którzy sami cierpią ! Albo tych, którzy na domiar współczucie głoszą ! Dziś prawie w całej Europie objawia się chorobliwe przeczulenie i wrażliwość na boi, wstrętna niewstrzeżliwość w skargach, rozdelikacenie jakieś, które za pomocą religii i filozoficznych bredni chcianoby wystrychnąć na coś

wyższego, — istnieje po prostu kult cierpienia. W tem, co marzyciele ci ochrzczili imieniem współczucia rzuca się przede wszystkim w oczy, jak mi się zdaje, niemęskość. Ten nowy objaw złego smaku zasługuje na dosadne i gruntowne napiętnowanie i chciałbym, by, jako amulet przeciwko tej słabości, gaź saber, — czyli, dla lepszego zrozumienia, radosną wiedzę zawieszano sobie na sercu i szyi.

Wada olimpijska. — Na przekór owemu filozofowi, który, jako prawy Anglik, chciał oczernić śmiech przed wszystkimi myślącymi głowami - śmiech jest wielką ułomnością ludzkiej natury i każdy myślący człowiek będzie usiłował otrząsnąć się z tej ułomności (Hobbes) —, pozwoliłbym sobie nawet na hierarchię filozofów, zależną od hierarchii ich śmiechu — najwyżej staliby ci, którzy byliby zdolni do złotego uśmiechu. A jeżeli i bogowie filozofują, na co mnie różne naprowadzały już myśli —, to nie wątpię, że umieją śmiać się przytem w nadludzki i nowy sposób — kosztem wszystkich poważnych rzeczy! Bogowie lubią drwić : i jak się zdaje, nawet przy świętych czynnościach nie mogą się wstrzymać od śmiechu.

Geniusz serca, właściwy owemu wielkiemu Utajonemu, owemu bogu kusicielowi, urodzonemu uwodzicielowi sumień, którego głos ma władzę sięgania aż w najgłębsze podziemia każdej duszy, u którego z każdego słowa, z każdego spojrzenia wychyla się podstęp i chętką opętania, w którego mistrzostwie mieści się zdolność, że umie wydawać się — nie tem, czem jest, lecz tem, co dla zwolenników jego będzie jednym przymusem więcej, by do niego tem bliżej się garnęli, by tem serdeczniej i usilniej za nim podążali : — geniusz serca, który wszystko, co głośnie i w sobie samem rozlubowane, ucisza i słuchać uczy, który chropawe dusze wygładza i daje im zakosztować nowego pożądanego, — mieć cichość zwierciadła, aby się odbijało w nich głębokie niebo — ; geniusz serca, który prostacką i nazbyt skorą rękę uczy powściągliwości i wdzięczniejszego ujęcia; który utajone i zapomniane skarby, krople dobroci i słodkiego uduchowiania odgaduje pod mętnym grubym lodem i jest różdżką czarodziejską dla każdego ziarnka złota, więzionego oddawna w mnóstwie namułu i piasku; geniusz serca, od którego każdy, kogo on tknie, odchodzi bogatszy, nie na podobieństwo człowieka ułaskawionego i zdumionego i nie na podobieństwo kogoś, kto się czuje uszczęśliwionym, zarazem wszakże obarczonym dobrocią cudzą, lecz bogatszy sam w sobie, świeższy niż był dawniej, wstrząśnięty, owiany i wysłuchany przez wiatry odwilżne, może niepewniejszy, może delikatniejszy, kruchszy i bardziej skruszony, lecz pełen bezimiennych jeszcze nadziei, pełny nowych chęci i przypływów, pełny nowych wzdragań i odpływów— - lecz cóż ja czynię, przyjaciele moi? O kim że do was mówię ? Czyliż zapomniałem się do tego stopnia, że nawet imienia jego wam nie wymieniłem ? To niepodobna wszakże, abyście dotychczas sami nie odgadli, kto jest owym zagadkowym duchem i bogiem, który na tę modłę chce być chwalonym. Albowiem, jak to się zdarza ludziom, którzy od dziecka są bezustannie w drodze i na obczyźnie, tak też i mnie przebiegł drogę niejeden duch dziwny i niezbyt bezpieczny, ale przed innymi ten, o którym tylko co mówiłem, i z którym ciągle się spotykałem, bóg Dionyzos, ów wielki dwuznaczny bóg-kusiciel, któremu niegdyś, jako wiecie, w cichości i czci ofiarowałem moje pierwociny — (i byłem, jak mi się zdaje, ostatnim, który mu złożył ofiarę: gdyż nie spotkałem nikogo, kto by zrozumiał, co wówczas uczyniłem). Od tego czasu dowiedziałem się jeszcze wiele, arcywiele o filozofii tego boga, i to, jak już wspomniałem, bezpośrednio od niego samego, — jako ostatni uczeń i wtajemniczony boga Dionyzosa: powinienem więc może zacząć wreszcie od tego, by wam, moim przyjaciołom, dać zakosztować nieco, o ile mi wolno, tej filozofii ? Póglósem, jak się godzi: gdyż trzeba przytem tknąć niektórych rzeczy tajnych, nowych, obcych, dziwnych i upiornych. Już to samo, że Dionyzos jest filozofem, oraz, co stąd wynika, że i bogowie filozofują, wydaje mi się nowiną, nie pozbawioną zagadkowych myśli, nowiną, która właśnie wśród filozofów może obudzić niedowierzanie, — śród was, przyjaciele moi, mniej ma ona przeciw sobie, choćby dlatego, że przychodzi za późno i w niewłaściwej porze: gdyż wy, jak mi wyjawiono, podobno dziś niezbyt chętnie wierzycie w Boga i bogi.

A może też dlatego, że w nieokiełznaniu opowieści swojej muszę posunąć się dalej, aniżeli zwykły przyzwalać surowe uszu waszych nawyknięcia ? To pewna, że bóg ów w rozmowach takich szedł dalej, znacznie dalej, i zawsze mnie o wiele kroków wyprzedzał ... Zaiste, gdyby mi było wolno, nadałbym mu ludzkim zwyczajem piękne, uroczyste, pełne świetności i cnotliwości imiona, słałbym szeroko jego odwagę badacza i odkrywcy, jego nieustraszoną prawość, prawdomówność i umiłowanie mądrości. Ale dla takiego boga na nic te wszystkie czeigodne rupiecie i błyskotliwości. Zachowaj to dla siebie, rzekłby, dla równych sobie i tych, którym to potrzebne. Ja — nie mam zgoła powodu do zakrywania nagości swojej! — Tu nasuwa się domysł: snadź tego pokroju bóstwa i filozofowie

wyzuci są ze wstydu ? — Innym razem rzekł znowu: niekiedy miłuję ludzi — a mówiąc to, miał na myśli Aryadnę, która była obecną — : człowiek w moich oczach, jest miłym, dzielnym, przemyślnym zwierzęciem, któremu nje masz na ziemi równego i które umie sobie poradzić we wszystkich labiryntach. Lubię go: nieraz przemyśliwam nad tem, jakby mu nadal dopomódz w rozwoju, uczynić go silniejszym, gorszym i głębszym, aniżeli jest obecnie. — Silniejszym, gorszym i głębszym ? spytałem zalekniony. Tak jest, powtórzył, silniejszym, gorszym i głębszym; a równocześnie piękniejszym — przy tych słowach uśmiechnął się bóg kusiciel swym halkyńskim uśmiechem, jak gdyby wyrzekł ujmującą grzeczność. Oczywiście: że temu bóstwu zbywa nie tylko na wstydzie i niejedno przemawia za tem, że bogowie wogóle mogliby od nas ludzi niemało się nauczyć. My ludzie jesteśmy —
—
bardziej ludzcy.

Ah, czemżeście wy, moje pisane i malowane myśli! To tak niedawno, gdy byłyście jeszcze takie kraśne, młodzieńcze i złośliwe, tak pełne kolców i tajnych drażniących woni, że łaskotany przez was od śmiechu się zanosilem — a teraz ? Jużeście się wyzuły z nowości i są wśród was takie, które ku zatrwożeniu mojemu mogą stać się dogmatami: tak dalece wydają się nieśmiertelnymi, tak rozdierająco rzetelnymi, tak bardzo nudnymi! I czyż kiedykolwiek było inaczej ? I cóż bo wypisujemy i odmalowujemy my, mandaryni z chińskimi pędzlami, my uwieczniciele rzeczy, które dają się napisać, bo i cóż takiego jedynie możemy odmalować ? Ah, zawsze tylko to, co chyli się ku uwiędnięciu i poczyna woń tracić ! Ah, zawsze jeno mijające i wyczerpane wichrzyce, uczucia żółtkłe i przejrzałe ! Ah, zawsze tylko ptactwo znużone i obłąkane lotem, dające się nakryć dłonią — i to naszą dłonią! Uwieczniamy to, co już nie może żyć ni latać dłużej, jeno rzeczy zrysowane skazami znużenia i spróchniałości. Dla waszego odwieczera jeno, wy moje pisane i malowane myśli, mam ja kolory, może nawet mnogo kolorów, mnogo pieszczotliwości kraśnych i pięćdziesiąt odcieni żółci i brunatu, zieleni i czerwieni: ale niech mi nikt stąd nie sądzi, jak wyglądałyście w swych rozbrzaskach, wy niespodziewane skry i cudy samotności mojej, wy moje dawne, umiłowane złe myśli!